

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

MAMASOLI JUMABOYEV

BOLALAR ADABIYOTI VA FOLKLOR

Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan oliy o‘quv yurtlari
boshlang‘ich ta‘lim, tarbiyaviy ish va sport fakultetlarining talabalari
uchun darslik sifatida tavsiya etilgan

**O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti
Toshkent – 2006**

Mamasoli Jumaboyev. Bolalar adabiyoti va folklor. Darslik. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. 216 b.

Har tomonlama barkamol yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning bugungi kundagi eng muhim vazifalaridan biridir. Bu borada badiiy adabiyot, ayniqsa, bolalar adabiyoti katta rol o‘ynaydi. M. Jumaboyevning mazkur darsligi «Kirish», «Xalq og‘zaki ijodi va bolalar kitobxonligi», «O‘zbek bolalar adabiyoti», «Chet el bolalar adabiyoti» deb nomlanuvchi bo‘limlardan iborat.

Darslikda o‘zbek va jahon bolalar adabiyotining ko‘zga ko‘ringan yozuvchilari saralab olingan. Qalamkashlar va ularning ijodlari haqidagi materiallar ham juda ixcham va tushunarli berilgan.

Darslik boshlang‘ich ta‘lim va tarbiyaviy ishlar fakultetlarining talabalariga mo‘ljallab yozilgan. Lekin undan o‘zbek tili va adabiyoti, maktabgacha ta‘lim, defektologiya fakultetlarining talabalari ham foydalanishlari mumkin.

Mas‘ul muharrir:

Safo Ochil,
pedagogika fanlari doktori,
professor, bolalar shoiri.

Taqrizchilar:

Turdunboy Adashboyev,
Bolalar shoiri;

Bahodir Sarimsoqov,
filologiya fanlari doktori, professor;

Hamidulla Boltaboyev,
filologiya fanlari doktori, professor.

© O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi
Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.

BOLALAR ADABIYOTINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Bolalar adabiyoti soʻz sanʼati va tarbiya vositasidir. Kichkintoylar uchun yoziladigan har qanday badiiy asar ularning yosh xususiyatlariga, saviyalariga mos, kitobxonlar qalbida oʻy-fikrlar uygʻotadigan, yorqin obrazlarga boy, yuksak gʻoyalarga, ulkan va porloq ishlarga ilhomlantiradigan boʻlishi zarur. Eng muhimi mavzular tushunarli, sodda va qiziqarli tilda ifodalanishi kerak.

Bolalar adabiyoti yoshlarni imon-eʼtiqodli kishilar sifatida va vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashda mustaqil mamlakatimizning qudratli qurolidir.

Faqat chinakam badiiy asarlarga bolalarga kuchli taʼsir koʻrsatib, ana shu yuksak talablarga javob bera oladi. Shu sababli bunday kitoblar pedagogik nuqtai nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar kitobi bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi. Adabiy asarning tili uning gʻoyaviy mazmunini aniq va ifodali ochib berish vositasidir. Yaxshi, aniq, ravon, obrazli, boy til bilan yozilgan asar yozuvchining maqsad va fikrlarini kitobxonlarga tez va oson yetkazadi.

Alisher Navoiy «Mahbubul qulub»da tilni «koʻngil xazinasining qulfi», deb taʼriflaydi. Buyuk shoir kishilarni qisqa va mazmunli, chuqur mantiq bilan soʻzlashga chaqiradi. Bu talab, shubhasiz, bolalar yozuvchilariga ham taalluqlidir.

Bolalar yozuvchisi sodda, ravon, qiziqarli va mazmundor qilib yoza bilishi kerak. Buning uchun esa u xalq tilini puxta bilishi lozim. Ravon til bilan yozilgan badiiy asarlar kitobxonning nutqiga ham katta taʼsir koʻrsatadi, soʻz boyligini oshiradi.

Bolalar yozuvchilarining eng yaxshi kitoblari yosh avlodni hayotga toʻgʻri munosabatda boʻlishga oʻrgatadi, ona-diyorimizga, mehnatga muhabbat, zamonamizga sadoqat ruhida tarbiyalaydi, ularni yurtimizning munosib farzandlari boʻlishga chaqiradi. Kitob bolaning dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi, xarakterini tarbiyalaydi. Ilm-fanga muhabbatini oshiradi. Kitob xalqimizning oʻtmishi, ilgʻor madaniyatimiz, fan va texnikamiz yutuqlari bilan tanishtiradi, faxr-iftixor tuygʻularni oʻstiradi.

Bugungi kunda qudratli qurol boʻlgan adabiyotdan keng foydalanmay turib, yangi jamiyat quruvchisini har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash mumkin emas.

Bolalar kitobxonligini oʻquvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlariga koʻra quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin:

1. Maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalar kitobxonligi (2 yoshdan 7 yoshgacha).
2. Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi (7 yoshdan 11-12 yoshgacha).
3. Oʻrta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi (13-14 yoshdan 15-17 yoshgacha).

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BOLALAR KITOBXONLIGI

Bu davr bolalar kitobxonligi asosan ota-onalar va tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Hali o'qish, yozish, chizishni bilmaydigan maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar dunyo sirlaridan butunlay bexabar bo'ladilar. Shunga qaramay, kichkintoylar o'zlarini qurshagan olamni tezroq bilib olishga, uni o'rganishga intiladilar. Bunda ota-onalar, bog'chalarda esa tarbiyachilar bolalarga yaqindan yordam berishlari, ya'ni ularga badiiy asarlardan parchalar o'qib berishlari lozim. Bu davr bolalariga o'qib beriladigan har qanday asarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, bunday kitoblarning rasmlari rang-barang, harflari esa yirik-yirik bo'lishi maqsadga muvofiq.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar tinglaydigan asarlarning katta ko'pchiligini alla-qo'shiq, ertak topishmoq, maqol, tez aytish kabi xalq og'zaki ijodi asarlari tashkil etadi. Bundan tashqari, yozuvchilar yaratgan va yuqoridagi talablarga to'la-to'kis javob beradigan asarlar ham maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar uchun qo'l keladi. Ammo shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki, bolalar uchun ijod qiladigan qalam sohibi hayotdagi muhim, xarakterli voqea va hodisalarni badiiy obrazlar orqali bolalar nutqiga mos tilda, ularning yoshi, ruhiyati va saviyasiga muvofiq ravishda tasvirlashi lozim.

Bolalar shoiri Anvar Obidjon o'zining «Suhbat» degan she'rida bolalar yaxshi ko'radigan g'ozlar to'g'risida so'z yuritadi. Ma'lumki, bolalar jonivorlar, xususan, qushlarga ilk yoshlaridan boshlab qiziqadilar. Shu jihatdan qaraydigan bo'lsak, «Suhbat» bola hayotida muhim rol o'ynaydi. Voqea juda oddiy va sodda. O'zaro suhbatdan ma'lum bo'ladiki, g'ozlarning qorni och, ularni boqish kerak. Buni shoir o'yin vositasida ifoda etadi:

- *G'ozlar, bir so'z deysizmi?*
- *G'a, g'a-g'a!*
- *Totli suli yeysizmi?*
- *Ha, ha-ha*
- *Nega patni silaysiz?*
- *G'oq, g'oq-g'oq.*
- *Mendan nima tilaysiz?*
- *Boq, boq, boq!*

Bu xildagi she'rlar kichkintoylarni mustaqil fikrlashga, turmush taassurotlarini to'plab, ulardan xulosa chiqarishga o'rgatadi.

Bolalarning, ayniqsa, jaiji qizchalarning sevimli mashg'ulotlaridan biri qo'g'irchoq o'ynashdir. Yo'ldosh Sulaymonning «Qo'g'irchoq» she'rida qo'g'irchoqlarni asrab-avaylash, oddiy bir o'yinchoq vositasida kattalarning mehnatini e'zozlash masalasi o'rta tashlanadi:

*Quyosh bilan teng turib,
Ozoda kiyintirib,
Senga taqamiz marjon,
Qo'g'irchoq, qo'g'irchoqjon.
Qo'ldan qo'ymaymiz sira,
Yuqtirmaymiz gard, shira.
Ovunchoqsan bizlarga,
Qo'g'irchoqsan bizlarga.*

Har qanday yozuvchi maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga o'qib beriladigan asar tilining badiiy jihatdan puxta-pishiqligiga, tushunarli, aniq va ravonligiga alohida e'tibor beradi. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan asarlar hayot haqida muayyan tasavvur berishi bilan birga zavq-shavq bag'ishlaydi. Masalan, Shukur Sa'dullaning «Lola va mushuk» she'rini olib ko'raylik. Bu asar juda oddiy. Misralari ham sodda. Ammo u bir o'qishdayoq kichkintoy mehrini o'ziga tortadi, uni barvaqt turishga, yuvinib-taranishga, ozoda, pokiza bo'lishga o'rgatadi. Uy hayvonlariga, jonivorlariga mehribon, g'amxo'rliklarini oshiradi:

*Men Lolaman, Lolaman,
Ozoda qiz bo'laman.
Erta bilan turaman,
Yuz-qo'limni yuvaman.*

*Mushugim bor qora mosh,
O'zi judayam yuvosh,
Mendan oldin turadi,
Yuz-qo'lini yuvadi.*

Xulosa qilib aytganda, bu davr bolalari o'zlari tinglagan asarlari yordamida asta-sekin atrof-muhit bilan tanishadilar, ona-yurtga mehroqibatli bo'lishni, tabiatni asrashni, mehnatni sevishni o'rganadilar.

MAKTAB YOSHIDAGI KICHIK BOLALAR KITOBXONLIGI

Bu yoshdagi bolalar kitobxonligi avvalgisidan bir oz farq qiladi. Bu farq bolalarning yoshi va bilim saviyasi bilan bog'liq. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar asosan tarbiyachilari, ota-onalari yordamida badiiy asarlar bilan tanishsalar, boshlang'ich sinf o'quvchilari bu ishni mustaqil bajaradilar. Mustaqillik ularga ishonch va zavq-shavq bag'ishlaydi.

Bu yoshdagi bolalarni qvarak-atrofdagi turli voqea-hodisalar nihoyatda qiziqtiradi. Ularning bizni qureshagan olam haqidagi savollariga badiiy asarlarda mufassal javob berilgan.

11-12 yoshdagi bolalar sehrli, fantastik ertak, sarguzasht, xikoya, qissa va dostonlarni sevib o'qiydilar. Olloyorming «Fazogir chumoli» (ertak-qissa), Anvar Obidjonning «Dahshatli Meshpolvon» (ertak-qissa), Quddus Muhammadiyning «Erkinjon oyga chiqibdi» (doston), Yusuf Shomansurning «Oydan kelgan bolalar» (doston) kabi asarlar shu yoshdagi bolalarga mo'ljallab yozilgan.

Bu yoshdagi bolalar o'zlari mustaqil ravishda kitob o'qib qolmay, balki o'qigan kitoblaridagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga o'rganadilar, zarur bo'lsa ular ko'rsatgan mardlik va jasoratlarni takrorlashga hozirlanadilar.

O'RTA VA KATTA YOSHDAGI BOLALAR KITOBXONLIGI

Bu yoshdagi bolalarga xalqimizning shonli tarixi, bugungi hayoti haqida yozilgan turli janrdagi asarlarni tavsiya etish mumkin. «Shiroq», «To'maris» kabi afsonalar bilan birga, Oybek, G'afur G'ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Hakim Nazir, Sh. Sa'dulla, A. Obidjon, T. Adashboyev va boshqalarning zamonaviy mavzudagi eng yaxshi asarlari muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Jahon bolalar adabiyotining A. S. Pushkin, L. Tolstoy, S. Servantes, D. Defo, J. Svift, E. Voynich, K. Chukovskiy, S. Ya. Marshak kabi namoyandalari yaratgan asarlar bolalar dunyoqarashini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ko'rib o'tganimizdek, bolalar adabiyoti o'ziga xos xususiyatlari bilan kattalar adabiyotidan farq qiladi. Zotan, bolalar yozuvchisi dunyo voqealarini bolalar tasavvuri, tushunchasini nazarda tutib tasvirlaydi. Shu orqali kichkintoylarni olg'a intilishga chaqiradi, hayotni chuqur anglashga va sevishga yordam beradi.

XALQ OG'ZAKI IJODI VA BOLALAR KITOBXONLIGI

Folklor hamma zamonlarda ham ijod sarchashmasi hisoblanib keladi. Shuning uchun ham insoniyat alla, qo'shiqlar, afsonalar, ertak va dostonlarda o'zining yuksak orzu-umidlari, zavq-shavqi-yu kurashlarini ifodalagan. Xalq og'zaki ijodi o'zining mazmunan rang-barangligi, yuksak g'oyalar bilan yo'g'rilganligi, xalq turmushi, mehnati, xullas, xalq hayotining barcha tomonlari bilan uzviy bog'liqligi bilan ham g'oyatda e'tiborlidir.

Bolalar folklori ko'pincha kattalar tomonidan ijod qilinadi (alla), ba'zi hollarda bolalar o'z o'yinchoqlari asosida o'zlari ham alla, qo'shiq va ovutmachochlar to'qiydilar. Bularning hammasi bir bo'lib faqat yaxshi tarbiyani targ'ib qiladi. Bolalar xalq og'zaki ijodining pedagogika bilan bog'lanishi alladan boshlanadi.

ALLA

Xalq og'zaki ijodining eng rivojlangan janrlaridan biri alladir. Alla bolalar beshikdaligida, hali tili chiqmasidanoq aytiladi. Boshqacha aytganda, beshik qo'shig'i bolaga ona suti bilan kiradi.

Allalar poetik jihatdan ham, onalarning ichki tuyg'ulari bayoni sifatida ham xalq ijodining bo'lak turlaridan ajralib turadi. Ularni bolaning onasi yoki tarbiyachisi aytadi (ona, enaga, keksa onalar, ba'zan otalar tomonidan ham aytiladi). Allalar bolani ovutish, uxlatisht uchun mayin ohangda ijro qilinadi.

Onaning yurakdan aytgan quyidagi allasida bola obrazi qisqa, ammo chuqur mazmunli so'zlar yordamida ifodalanadi:

*Alla bolam, alla,
Jonim bolam, alla,
Ikki ko'zim alla,
Shirin so'zim alla.*

*Alla bolam, baxti bor,
Har narsaning vaqti bor,
Jonim bolam, alla,
Shirin bolam, alla,
Ikki ko'zim alla.*

Allada yaxshi tarbiya ko'rgan bola jamoat o'rtasida, to'y-tomoshalarda ota-onaning obro'yi, uning shuhrati sifatida ta'riflanadi. Shuningdek, bolaning to'g'ri tarbiyalanishida ota-onaning roli katta ekanligi ko'rsatiladi. Bola yoqimli qo'shiqlar ohangini osongina o'rganib oladi. Alla bolaga zavq bag'ishlaydi ma'naviy-tarbiyaviy ozuqa beradi.

*Yot, bolam, uxla, qo'zim,
Uylarda o'chdi chiroq.*

*Uxlar asalarilar,
Uxlar baliqlar tinchroq.
Ko'kda oy yarqiraydi,
Derazadan qaraydi.
Ko'zlaring yumgin qo'zim,
Yot, quvonchim, qunduzim,
Alla, alla.*

*Suv sepgandek, uylar tinch
Qorong'i hujralar tinch.
Hech darvoza tiq etmas,
Sichqon uxlar, miq etmas.
Kimdir oh tortsa, unda
Ne ishimiz bor unda?
Ko'zlaring yumgin, qo'zim,
Ovunchog'im, qunduzim!
Alla, alla.
Qushcham g'amsiz yashaydi,
Uning har dam vaqti chog'.
Shirinliklar mo'lu ko'l,
Ko'pdir qiziq o'yinchoq.
Bari sangadir, qo'zim!
Yig'lama hech yulduzim!
Baxtiyor o'tsin umring!
Yot, quvonchim, qunduzim!
Alla, alla.
Alla, alla, allayo.
Uxla, qo'zim, allayo.
Yum ko'zingni yulduzim,
Yum-yum ko'zingni, qunduzim!*

MAQOLLAR

Xalq og'zaki ijodida maqollarning o'ziga xos o'rni bor. U xalqning, bir necha avlodlarning aqlu-farosati hamda turmush tajribasining yakuni, ular donishmandligining mahsulidir. Bola ta'lim-tarbiyasida maqollarning o'rni katga. Maqollar ona-vatanni sevishga, uning har bir qarich yeri uchun kurashga («Yurt qo'risang o'zarsan, qo'rimasang to'zarsan»); kasb-hunar egasi bo'lishga («Yigit kishiga yetmish hunar ham oz»); ahil bo'lib mehnat qilishga («Ko'pchilik qo'lda unum ko'p»); to'g'ri so'z va halol kishilar bo'lib kamol topishga («Egri ozadi, to'g'ri o'zadi»); yaxshi odob va olijanob xulqli bo'lishga («Odob bozorda sotilmas», «Yalqovlikning oxiri xo'rlik») chaqiradi. Masalan:

*Ona yurtning omon bo'lsa,
Rangu ro'ying somon bo'lmas.
Mehnatsiz rohat yo'q.
Egri ozadi, to'g'ri o'zadi.
Boshingga qilich kelsa ham, rost gapir.
Ko'zing og'risa, qo'lingni tiy,
Iching og'risa, nafsingni tiy.*

*Odamning yuziga boqma, so'ziga boq.
Birliksiz kuch bo'lmas.
Yuzim oq bo'lsin desang, ishingni to'g'ri qil.*

TOPISHMOQLAR

Topishmoqlar xalq og'zaki ijodining bolalarni o'ylashga, topqirlikka o'rgatuvchi qadimiy janrlaridan biridir. Har bir topishmoq zamirida «kim?», «nima?» so'roqlariga yashirin javob yotadi. Har bir topishmoq uni yaratgan xalqning hayoti, urf-odati, o'ziga xos rasm-rusmlari bilan bog'liq holda bo'lib, bolalar o'rtasida keng tarqalgan. Masalan:

*Tunda ko'rib, cho'g' deysan,
Tongda turib, yo'q deysan.*

(Yulduz)

*Keragida suvga otasan,
Qimirlashin poylab yotasan.*

(Qarmoq)

*Qo'shaloq tovoq,
Ichi to'la yog'.*

(Yong'oq)

TEZ AYTISHLAR

Tez aytishlar og'zaki nutq mashqi bo'lib, kichik yoshdagi bolalarda ma'lum tovushlarni to'g'ri va ohangdor talaffuz qilish ko'nikmalarini orttiradi. Bu janrga mansub asarlar bolalarni biyron so'zlashga o'rgatish bilan birga, ularga estetik zavq beradi, fikrlash qobiliyatlarini o'stiradi, xotiralarini mustahkamlaydi.

Masalan:

*Olti juft oq chinni choynakka to'rt juft ko'k qopqoq, to'rt juft ko'k
chinni choynakka olti juft oq qopqoq yopsa bo'ladimi?*

*Qurilishga terak kerak,
Demak, ekmoq kerak terak.*

Tolib turupni tarozida tortib topshirdi.

Oq choynakka oq qopqoq, ko'k choynakka ko'k qopqoq.

Oltin o'tloq — oq o'tloq.

ERTAKLAR

Xalq og'zaki poetik ijodidagi eng boy va rang-barang janrlardan biri ertakdir. Xalq tomonidan yaratilgan ko'plab ertaklarda boialarning o'ziga xos hayoti chetlab o'tilmagan. Hatto, turli yoshdagi bolalar uchun juda ko'p maxsus ertaklar yaratilgan.

Ertakning muhim xususiyatlaridan biri uning hamisha xalq hayoti, kurashi, tarixi, ruhiy olami, dunyoqarashi, urf-odatlar bilan chambarchas bog'lanishi, insonlarga axloqiy va ma'naviy yo'ldosh bo'lib kelishidir. Ertaklar insonning ma'naviy va jismoniy kuchiga ishonch ruhi bilan sug'orilgan bo'lib, ijobiy kuchlar tabiat va ijtimoiy hayotda o'ziga dushman bo'lgan kuchlarga qarshi kurashda doimo g'olib chiqadi. Xalq ertaklarida uni yaratuvchilarning dunyoqarashi, axloq normalari va boshqa ijtimoiy muhim masalalar odilona hal etiladi. Ertaklar sodda va tushunarli bo'lgani uchun har qanday kitobxonga tez yetib boradi. Ular orqali ham insonning ijtimoiy axloq normalari shakllanadi.

Bu hol ayniqsa, hayvonlar haqidagi ertakda aks etgan. O'tmishda yaratilgan ertaklarda xalqchilik kurashi o'zining haqqoniy badiiy ifodasini topgandir. Xalqning kelajakka bo'lgan komil ishonchi, adolatning adolatsizlik ustidan g'alabasi, yorug'likning zulmatni yengishi, ozod va baxtiyor hayotga erishish g'oyalari yorqin obrazlar orqali tasvirlangan.

Xalq ertaklarida el-yurti ko'z qorachig'iday avaylab saqlovchi ajoyib qahramonlar ulug'lanadi; ayollarning haq-huquqlari himoya qilinadi; uzoq masofalar yaqin qilinadi; kishilar xarakteridagi yaramas odatlar, noma'qul illatlar tanqid ostiga olinadi; mardlik, epchillik, dovyuraklik, mehnatsevarlik, halollik, vafodorlik, saxiylik g'oyalari ulug'lanadi.

Xalq ertaklari o'z xususiyatlariga ko'ra bir necha turga bo'linadi: hayotiy ertaklar, hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli afsonaviy ertaklar, ijtimoiy-maishiy ertaklar.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga o'qib, hikoya qilib beriladigan ertaklar

Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'ladi. Avval eslatib o'tganimizdek bu yoshdagi bolalar hali olam nima ekanligini bilmaydilar. Shuning uchun bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar tabiat, hayvonot olami, do'stlik, mehnat ahli, jamoa, odob-axloq to'g'risida bo'lishi foydadan xoli bo'lmaydi.

Bu davr bolalariga «Chivinboy», «Qizganchiq it», «Tuyaqush bilan qoplon», «Maqtanchoq quyon», «Rostgo'y bola», «Arilarning g'azabi», «Tulki bilan turna», «Sholg'om», «Qumursqa», «Kaptar sovg'asi» kabi ertaklarni o'qib berish foydadan xoli bo'lmaydi.

Bog'cha tarbiyachilari va ota-onalar oldida turadigan ishlardan eng

muhimi kichkintoylarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashdir. Shuning uchun ham bolani yoshligidan boshlab bir ishga o'rgatish, kichkina vaqtidanoq unga bir yumush berib, ish qilishga odatlantirish lozim. Tili chiqib, u yerga, bu yerga yura boshlagan vaqtida ham bolaga biror ish berish lozim. Unga beriladigan bu ish ahamiyatsiz, hatto «ish» nomi berishga loyiq bo'lmasa ham, undan keladigan foyda zo'rdir. Chunki unday ishlar bolani ishni sevishga o'rgatadi.

Ammo bu borada shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki, bu malakalar birdan hosil bo'lmaydi, balki asta-sekin yuzaga keladi. Lekin zaminni juda erta, bog'chadan boshlab qo'yish kerak. Bolada mehnat qilish malakasi vujudga kelsa, u ota-onasi, kattalarning ko'rsatib turishini kutib o'tirmay, o'zi eplab ketaveradi.

Bu yerda yana bir muhim narsani ta'kidlab o'tish kerak. Ishga o'rganish va o'rgatishda diqqat qilinadigan yana bir narsa har ishni o'z vaqtida bajarishdir. Ishga odatlanish qancha muhim bo'lsa, ishni o'z vaqtida bajarish undan ham muhimroqdir. Har ishni o'z vaqtida bajarmay, keyinga qoldirish ko'p ishlarning yig'ilib qolishiga, ko'pining yuzaki, sifatsiz ishlanishiga yoki butunlay qolib ketishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun har ishni o'z vaqtida g'ayrat va matonat bilan bajarish lozim. Chunki dunyodagi barcha tirik narsalar harakat qiladi, intiladi va shu tufayli hayot uchun zarur bo'lgan narsalarga erishadi. Hatto, eng zaif hisoblangan arilar, chumolilar va qushlar ham intilishda bo'lib, yozdan tashqari, qish g'amini ham yeydilar.

Gapning lo'ndasi har bir tirik jon yashash uchun harakatda va intilishdadir. O'rgimchakka nazar soling, u tirikchilik dardida doimo to'qish bilan ovora, agar to'ringing biror yeri buzilsa, darhol ta'mir etish va tuzatishga kirishadi.

Barcha insonning birinchi vazifasi — kishining yurish turishi va yashashi uchun zarur bo'lgan halol rizq topib, yeyish-ichishga yetarli narsa hosil qilish. Bunga esa tirishqoqlik, intilish orqali erishiladi.

Bu borada xuddi inson kabi tinib-tinchimas mehnatkash qumursqalar va ular haqida xalq to'qigan «Qumursqa» ertagini shu yoshdagi bolalarga o'qib, hikoya qilib, aytib berish yaxshi samara beradi.

Kichkina bolalar u yoqda tursin, hatto, kattalar ham uncha mensimaydigan qumursqaning ishchanligini, kechasi-yu-kunduzi tinmay mehnat qilishini uni kuzatgan odam sezadi, xolos.

Hayotda shunday: kim ko'p ishlasa, tinim bilmay mehnat qilsa sog'ligi yaxshi bo'ladi, boy-badavlat yashaydi, hech kimga hech qachon xor-zor bo'lmay umr kechiradi. Qumursqa maqtanchoq emas, u oddiy va sodda. Shu oddiyliги, soddaligi, mehnatkashligi bilan ajralib turadi.

Savol-javoblarda muz, bulut, quyosh, yomg'ir, yer, o't, mol, bo'ri, merganu sichqon kabilardan ham qumursqa ustun chiqadi. Qumursqaning o'ziga berilgan ta'riflarda ham bu ma'no ko'zga yaqqol tashlanib turadi:

- *Qorning nima uchun katta?*
- *Jigarim zo‘r, — dedi qumursqa.*
- *Beling nima uchun ingichka?*
- *Mehnatim zo‘r!*
- *Kallang nima uchun katta?*
- *Davlatim zo‘r! Mehnatim zo‘r, savlatim zo‘r, men zo‘r, men zo‘r!*

Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning asosiy qismini to‘g‘ri so‘z, halol, pok bo‘lish, yolg‘on gapirmaslik, birovlarini aldarnaslik kabi mazmundagi asarlar tashkil etadi. Masalan, «Rostgo‘y bola» (turkman xalq ertagi)ni olib ko‘raylik. Ertak qahramoni to‘g‘ri so‘zligi, kattalarning pand-nasihatlariga quloq solishi bilan yosh kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi, ko‘p bolalarning havasini keltiradigan ish qiladi.

Qaroqchilar azaldan yomon odamlar. Ular har doim zo‘ravonlik qilib, bosqinchilik qilib birovlarining mol-mulklarini tortib olishgan.

«Rostgo‘y bola»da ota karvon bilan yo‘lga chiqqan o‘g‘lining qo‘liga qirq tanga oltin berib:

— O‘g‘lim, hecham yolg‘on gapirma, halol bo‘lgin, — deb nasihat qiladi.

Karvon yo‘lda qaroqchilarga duch keladi. Qaroqchilar noinsoflik, bosqinchilik bilan hammani talaydilar, mol-mulklarini tortib oladilar. Ammo bolaga mutlaqo e‘tibor bermaydilar. Ota nasihatini diliga jo qilib olgan bola to‘g‘ri so‘zligi bilan qaroqchi, bosqinchi, yo‘lto‘sarlikda nom chiqqan bir necha muttahamni tarbiyalaydi, ularni halolligu to‘g‘ri so‘zligi bilan mag‘lub qiladi:

Savdogarlar yo‘l yurishsa ham mo‘l yurishibdi, bir joyga yetib borishganda ularga qaroqchilar hujum qilishibdi. Qaroqchilar o‘zaro maslahatlashib «mana bu yalangoyoqqa u-bu narsa bersakmikin?», deyishibdi.

Qaroqchilardan biri bolani masxara qilib so‘rabdi:

— Ey, yalangoyoq, sendan nimani ham olish mumkin?

— Menda qirqta oltin tanga bor, — deb javob beribdi bola.

— Senda qirqta oltin tanga nima qilsin? — deyishibdi qaroqchilar kulib.

Shunda bola chophonining yoqasini yirtib, oltin tangalarni ko‘rsatibdi.

— Nega bularni bizga ko‘rsatding? — deb so‘rashibdi qaroqchilar.

— Biz senga pul bermoqchi edik, endi bo‘lsa buni ham olib qo‘yamiz.

— Hechqisi yo‘q, otam halol bo‘l, yolg‘on gapirma, deb o‘rgatganlar,

— deb javob beribdi bola.

Hayron bo‘lgan qaroqchilar savdogarlarga mol-mulklarini, pullarini qaytarib berib, halol mehnat qilish uchun qaroqchilikdan voz kechishibdi.

«Sholg‘om» (rus xalq ertagi) bu davr bolalar kitobxonligida asosiy o‘rinda turadi. Ertak juda oddiy va sodda. Ammo ma‘no va mazmuni, asarning tarbiyaviy ahamiyati kutilganidan ham ziyoda.

Ertak juda jo‘n. Boboning sholg‘om ekishi va bo‘liq sholg‘omni ko‘plashib

yulib olishi zikr etiladi. Ertakda ortiqcha soʻz yoʻq, qahramon yoʻq. Hammasi risoladagidek. Ammo «Sholgʻom»da kichkintoylar bilib, quloq solib oʻsadigan jihatlarini koʻp. Birinchidan, boboning mehnatkashligi yaqqol koʻzga tashlanib turadi. Mabodo bobo sholgʻomni yerga ekib oʻz holiga tashlab qoʻyganida u mutlaqo kattakon boʻlib oʻsmagan boʻlar edi. Boboning oʻyi-xayoli sholgʻomda. Kechasi-yu kunduzi sholgʻomga ishlov beradi, peshona teri toʻkib koʻp mehnat qiladi. Demak, ertakda bolani mehnatkash boʻlishga, xuddi shu bobo kabi dalada ishlashga chaqiriladi.

Ikkinchidan, bola beshikdan boshlab ahil, doʻst boʻlib oʻsishi kerak. Kimki doʻstlar bilan, jamoa bilan hamfikr, hamkor boʻlib oʻssa oʻziga ham, oʻzgalarga ham yaxshi.

Yana ertakka murojaat qiladigan boʻlsak. Oʻsha boʻligʻ, kattakon sholgʻomni yerdan tortib, sugʻirib olish masalasi yosh kitobxon uchun juda qiziqarli. Bobo, buvi, nabira, kuchuk, mushuk, sichqonlarning bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilishlari bolalarni xursand qiladi. Ularda shunday qilib kuch — birlikda tushunchasi paydo qilinadi.

Ertakning uchinchi jihati maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalarning orzu-niyati boʻlmish tabiatni sevish, jonivorlarni asrash, avaylash oʻziga xos oʻrinda turadi. Kichkintoylar bu ertak orqali kuchuk, mushuk, hatto sichqonni ham boqish, asrash-avaylash lozim ekanligini bilib oladilar.

Xuddi bobo singari mehnatkash boʻlish, kuch — birlikda tushunchasini dilga jo qilib kamol topish, ayniqsa, bu tushuncha ertak tinglovchisining dil toʻridan joy olishi ertakning tarbiyaviy ahamiyati katta ekanligidan dalolat beradi.

Bu yoshdagi bolalar hayvonlar oʻrtasida oʻzaro ahillik va doʻstlik kabi xislatlarni bilishni istashadi. Hayvonot olamida ham doʻstga mehribonlik koʻrsatish, bir-biriga gʻamxoʻr boʻlish, yordam qoʻlini choʻzish bor ekanligi «Arslon bilan it», «Echki, qoʻy va boʻrilar» kabi ertaklarda beriladi. «Tuyaqush bilan qoplon»ga nazar tashlaydigan boʻlsak, bu ertakda xuddi odamlar orasida boʻlganidek hayvonlar oʻrtasida ham bir-birlariga yordam berish, ayniqsa, boshlariga kulfat tushganda yurakdan, samimiy koʻmaklashish gʻoyasi yotadi.

Qoplonning boshiga musibat tushdi. Tomogʻiga katta bir suyak qadalib qoldi. Dod-faryod qildi. Tuyaqush yordamga kelib:

— Osmonga qarab ogʻzingni ochib tur, men suyakni olib qoʻyay, — debdi qoplonga.

Qoplon osmonga qarab ogʻzini ochib turibdi. Tuyaqush uzun tumshugʻini qoplonning ogʻziga solib, tiqilib turgan suyakni sugʻurib olib tashlabdi.

Qoplonning koʻzlari ravshan boʻlib, oʻlimdan qutulibdi.

Bir oz joni orom olgandan keyin qoplon tuyaqushga qarab shunday debdi:

— Sen mard ekansan, menga yaxshilik qilding, endi kel ikkalamiz

do'st bo'lamiz, zarur vaqtda bir-birimizga yordamga kelamiz, — debdi.

Tuyaqushga bu gap ma'qul bo'libdi. Tuyaqush bilan qoplon ikkalalari do'st bo'libdilar.

Xalqda o'zga bilan do'st bo'ldingmi, bir umrga bo'l, uni yaxshi-yomon kunlaringda sinama va unga riyokorlik ko'rsatma, degan gap bor. Tuyaqush bu yo'ldan bormaydi. Oradan ko'p vaqt o'tadi. Kunlardan bir kun u qoplonni sinamoqchi bo'lib jo'rttaga:

— Voy dod, o'layapman, qoplon meni qutqar! — deya bor ovoz bilan qoplonni yordamga chaqiradi.

Qoplon chin so'zli, do'stga sadoqatli, g'amxo'r va mehribon bo'lganligi uchun zullik bilan tuyaqushning oldiga «shohbutoqlar orasidan ustidagi junlari yulini, harsillab yetib kelibdi». Lekin u tuyaqushning yuzida tabassumni ko'rib hayron bo'ladi. Tuyaqushning surbetlik bilan «ko'rmaganimga ancha vaqt bo'ldi, ahd-paymonimiz esingdan chiqib qolmadimi, deb seni sinab ko'rmoqchi edim», degan gapidan qattiq ranjiydi, dili og'riydi, do'stidan ko'ngli qoladi.

Do'stini aldagan o'zini aldagan bo'ladi. Sen birovni bir marta aldadingmi, tamom u senga ikkinchi marta ishonmaydi. Tuyaqushda ham xuddi shunday bo'ladi. Boshqa kuni bo'ri uni ushlab yeb qo'ymoqchi bo'lib turganida u har qancha baqirib chaqirmasin, qoplon uning ovozi eshitsa ham do'stim jo'rttaga dodlayapti, deb o'ylaydi va uning oldiga kelmaydi. Tuyaqush bo'riga yem bo'ladi.

Kaptar azaldan inson bilan yaqin yashagan, insondan panoh izlagan, insonga ko'mak bergan. Kaptar qadimda bir yurtdan ikkinchi yurtga, bir odamdan ikkinchi odamga maktublar olib borib berib aloqachilik vazifasini ham o'tagan ma'lum. «Kaptar sovg'asi» (tamil xalq ertagi)da inson va kaptar taqdiri haqida gap boradi.

Kijavanning ahvoli og'ir, kimsasiz o'rmonda bir parcha nonga muhtoj bo'lib hayot kechiradi. Uning qushlar, hayvonlarning tilini bilishi, ular bilan xuddi insonlar bilan gaplashgandek suhbat qurishi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga hush yoqadi. Kichkintoylarning ham o'sha Kijavan kabi qushlar bilan, hayvonlar bilan suhbat qurgilari keladi. Kijavan sog'lom, to'q, tetik jonivor, qushlar bilan gaplashsa xo'p yayrab xursand bo'ladi. Ba'zi hollarda och, zaiflarning yurak dardlarini tinglab, ularga qo'shilib aziyat chekishi, ko'z yoshi to'kishi bolalarning qalblariga yaxshilik urug'ini sochadi, ularda xuddi Kijavan kabi bo'lishga xavas uyg'otadi. Kijavanning majruh kaptarga g'amxo'rliги kichkintoylarga quvonch ulashadi:

Bir kuni Kijavan juda qattiq och qolibdi. Biror narsa tamaddi qilay desa, hech vaqosi yo'q. U o'ylab-o'ylab, oxiri tayoq olib, o'rmonga jo'nabdi. O'rmonni aylanib-aylanib, u yerdan ham yeydigan hech narsa topolmay, uyiga qaytibdi. Yo'lda ketayotib:

— Menga yordam ber, — degan zaif bir tovushni eshitib qolibdi.

Kijavan bunday qarasa, yerda bir kaptar yiqilib yotgan emish.

— Men ucholmayman, qutqargin, — deb yalinibdi u Kijavanga.

Kijavanning bechora kaptarga rahmi kelibdi. Uni yerdan avaylab ko‘tarib olib, bag‘riga bosganicha, yo‘lida davom etibdi. Kapasiga kelib, qushni ehtiyotlik bilan yumshoq o‘ringa yotqizibdi.

— Tuzalib ketguningcha menikida yashaysan. Hech narsadan qo‘rqmagin, seni xafa qilishlariga yo‘l qo‘ymayman. Qo‘limdan kelganicha senga yordam beraman. Lekin hozircha senga ovqat beray desam, uyda yeydigan hech vaqo yo‘q, — debdi xafa bo‘lib Kijavan.

— Qayg‘urma, — debdi kaptar uni tinchlantirib, — o‘rmonda mango daraxti bor. Daraxt kavagining ichida guruch bor, borib ana shu guruchni olib kelgin.

Daraxt kavagining ichida guruch bilan birga oltin, kumush, olmos, dur va boshqa qimmatbaho toshlar yog‘du sochib yotgan bo‘ladi. Kijavan och, yupun bo‘lganligi uchun, o‘sha yerdagi faqat bir siqim guruchni oladi, xolos. «Bu toshlarni nima qilardim, axir o‘zimni bezatish niyatim yo‘q-ku?» — deb ularga tegmaydi. Guruchni majruh kaptarga yedirganidan kitobxon xursand bo‘ladi. Saxiy, qo‘li ochiq, ko‘ngli to‘q Kijavanga nisbatan bolalarning mehr-muhabbatlari oshadi. Kijavanga kaptarning uzuk sovg‘a qilishi, uzuk oddiy emas, balki sehrli ekanligi, Kijavan nimaiki so‘rasa uzuk uning istagini muhayyo qilishi ertak tinglovchilarni qoyil qoldiradi, ularda yaxshilikka yaxshilik qaytar ekanda, degan fikr paydo bo‘ladi.

Qo‘li ochiq bo‘lish, saxiylik qilish, do‘stga sodiqlik namunasini ko‘rsatish bu davrda tinglaydigan ertaklarning katta qismini tashkil etishi kerak. «Tulki bilan turna» ertagiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bu xolning butunlay teskarisini ko‘ramiz. Dunyoda tulki zotidan mug‘ombir, pismiq, aldatchi riyokor bo‘lmasa, kerak. Ko‘p ertaklarda turna insonga yaqin yuradi, unga ko‘maklashadi, yordam beradi, saxiylikda ibrat ko‘rsatadi.

Ertakda tulki va turnaning bir-birlarini uylariga chaqirib mehmon qilishlari haqida gap boradi. Maqtanchoq, mug‘ombir, ayyor tulki oddiy, sodd turnani uyiga chaqirib:

— Albatta kelgin, jonginam, albatta, azizim, juda yaxshilab mehmon qilaman! — debdi.

Ba‘zan yangi do‘stning fe‘l-atvori qanday ekanligini o‘zi yaxshi bilmay yurakdagi borini oshkor qiladigan bolalar kabi turna ham tulkiga ishonadi, chinakamiga meni mehmon qilar ekan-da, degan o‘y-xayol bilan uning uyiga keladi. Tulki shirguruch pishirib, uni turnaning oldiga taqsimchada qo‘yadi. Turna uzun tumshug‘i bilan taqsimchaga taq-tuq uradi, ammo hech narsa yeya olmaydi. Ayyor tulki esa bir zumda shirguruchni o‘zi yeb bo‘ladi.

Ertakda turnaga alam qiladigan joyi shuki, tulki o‘zi pishirgan taomni o‘zi yeb, yana xushomadgo‘ylik qilib, — Aybga qo‘shmaysan-da, jon do‘stim!

Yaxshilab mehmon qilishga boshqa narsa topa olmadim! — deb surbetlik qilib turishi bolalarning qahr-g'azabini keltiradi. Ularni hayotda tulki kabi ochko'z, aldanchi bo'lmaslikka da'vat etadi.

Ertakda tumaning ham bo'sh kelmasligi, tulkini uyiga chorlab, mo'ndiga o'zi tayyorlagan ovqatni quyib, uni bir zumdayoq uzun tumshug'i bilan o'zi yeb qo'yishi kichkintoylarni xursand qiladi. Ularda qilmish-qidirmish, sen birovg'a nima qilsang, senga ham o'sha qilganing, albatta, qaytib keladi, degan tushuncha hosil qiladi.

Xullas, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar o'zlari tinglagan ertaklari yordamida atrof-olam bilan tanishib, nima yaxshiyu nima yomonligini bilib o'saveradilar.

MAKTAB YOSHIDAGI KICHIK BOLALARGA TAVSIYA ETILADIGAN ERTAKLAR

Avval ta'kidlab o'tganimizdek, bu davr bolalari maktabga boradigan, o'zlari mustaqil ravishda ozmi-ko'pmi kitoblar o'qiydigan darajada bo'ladilar. Bu davr bolalariga o'qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning ham ko'p qismi ona-Vatan, tabiat, axloq-odob, mehnat, o'qish haqida bo'lishi talab etiladi. «Zumrad bilan Qimmat», «Oltin tarvuz», «Dehqon bilan ayiq», «Non va tilla» (arab xalq ertagi), «Haqqush» (tojik xalq ertagi), «Danak» (qirg'iz xalq ertagi), «Qizg'anchiq Pak» (koreys xalq-ertagi), «Kuch va topqirlik» (latish xalq ertagi), «O'tinchi yigit», «Bo'ri bilan echki» singari ertaklar kichik maktab yoshidagi bolalar sevib o'qiydigan ertaklardir.

Bu yoshdagi bolalarga ko'proq ig'vo, g'iybat, munofiqlikdan yiroq bo'lgan ertaklar yoqadi. Negaki, yaxshi, mukammal tarbiya olgan bola boshqalarga hech bir ozor yetkazmasligini, takabburlik qilmasligini, hech kimga haqorat ko'zi bilan qaramasligini, rostgo'y bo'lishini kichkintoylar avvalgi davr bolalar kitobxonligida tavsiya etilgan ertaklar orqali bilib olishgan. Demak, u o'zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, kular yuzli, shirin so'zli va xushmuomala bo'ladi. Va'dasiga vafo qiladi, omonatga xiyonat qilmaydi. Ig'vo, g'iybat munofiqlikdan o'zini saqlaydi. Ota-onasining hurmatini bajo keltiradi. Ularni o'zidan rozi bo'lishlari uchun harakat qiladi. Qarindosh-urug'laridan aloqasini uzmaydi, ularga mehr-oqibatli bo'ladi. Yomon yo'llardan, yaramas ishlardan, nojo'ya harakatlardan o'zini saqlaydi. Mana shularga o'xshash go'zal xislatli bolalarni el sevadi, e'zozlaydi. «Zumrad bilan Qimmat» ertagidagi Zumrad xuddi shunday xislatli obrazlardan biridir.

Zumrad! Xalq orzu qilgan, istagan, e'zozlagan qizlarning yorqin timsoli. Bugungi qizaloqlar Zumraddan qancha ibrat olishsa, Zumrad kabi chiroyli, odobli, muloyim, aqli, mehnatsevar bo'lishsa arziydi. Qarang, — yo'lda lolalar, rang-barang gullar uni ko'rib boshlarini egib, unga salom

berarkanlar. Zumrad maysalar ustida o'tirib dam olganida, gullar uni olqishlar, bulbullar quvonib, unga qo'shiqlar aytib berar ekan. Xo'sh, bunday maqtov, bunday e'zoz qaysi qizaloqqa yoqmaydi! Hammaga yoqadi. Bunga muyassar bo'lish uchun esa, tinimsiz mehnat qilish, kattalarning, ota-onalarning, muallimlarning o'git-nasihatlariga qattiq amal qilish kerak. Ana o'shandagina xuddi Zumrad kabi behisob boyligu shon-sharafga, hurmatga muyassar bo'lish mumkin.

Zumrad aslida kim? U bir o'gay ona qo'lida so'kish, qarg'ish eshitib, bir burda nonga muhtoj bo'lib yurgan qizcha. Zumrad el sevadigan darajada chiroyli, odobli, muloyim, aqilli. Uni bir ko'rgan, bir suhbatlashgan kishi yana ko'rsam, suhbatlashsam deb orzu qiladi.

Zumrad otasini, odamlarni yaxshi ko'radi, hayvonlarni, tabiatni, maysa-yu o'tloqni sevadi, ularga xizmat qiladi. Hammasiga muloyim boqib, qo'li bilan silab-siypalab erkalaydi. Bundan maysalar, gullar, o't-o'lanlar, bulbullar quvonib, unga qo'shiqlar aytib berishadi.

Ammo xuddi shu gullar kampirning arzandasini sevmay, uni erkalamas ekanlar, bu qiz gullarga ozor berar, ularni yulib tashlar, tepkilar ekan. Lolalar, gullar Qimmatning kelishini bilib qolsalar, qovoqlarini solib, yumilib qolarkanlar. Yovuz kampir bundan g'azablanar ekan va buni Zumraddan ko'rar ekan. Bir kuni kampirning niyati buzilibdi, u Zumraddan qutulmoqchi bo'libdi, cholni chaqirib olib, unga dag'dag'a qilibdi. «Qizingni o'rmonga olib borib adashtirib kelmasang, men sen bilan birga turmayman!» — debdi.

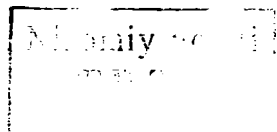
Ota nochor. U kampirga o'ta itoatkor. Negaki kampir uni so'kib, haqorat qilib yuragini olib qo'ygan, o'ziga itoatkor qilib olgan. Chol Zumradni aldab, qorong'i, shovqinli, qo'rqinchli o'rmonda adashtirib keladi. O'rmonda yolg'iz zor qaqshab qolgan qizchaga gullar shu'la sochib, uning yo'lini nurafshon qilib turadi. Zumrad sehrgar huzuriga kirar ekan unga egilib salom beradi, boshidan kechirgan voqealarni birma-bir bayon qiladi. Qushchalarning Zumradni maqtab sayrashlari kampir qalbini shodlikka to'ldiradi.

Zumrad mehnat bolasi. Mehnat qilgan elda aziz, deganlaridek, uning yelib-yugurib ishlashi kampirga xush yoqadi. «Oppoq qizim, shirin qizim, do'mbog'im, munchog'im!» — deya uni erkalaydi, peshonasidan o'pib, sochini silaydi.

Zumrad halol — pokligi, shirin so'zligi, mehnatkashligi, kattani hurmat qilishi, kichikni e'zozlashi bilan sehrgarning muhabbatini qozonadi. Shu sababli sehrgar Zumradni tengsiz boylik bilan siylaydi, uni baxtiyor qiladi.

Mehnatkash xalq o'z farzandlarini xuddi Zumrad kabi ishchan, mehribon, iboli, boy-badavlat bo'lishini orzu qilgan. Lekin Qimmat kabi erka, tantiq, ishyoqmaslarni yomon ko'rishgan. Qimmat obrazi hech narsada

4-640575

yo‘q, ishlamay tishlashga o‘rganib qolgan, injiq, muttahaam va bedavo farzandni eslatadi.

Bizda va ayniqsa, ertaklarda o‘zidan kattalarni hurmat qilish va keksalarni e‘zozlash, odamoxunlik va mehnatsevarlik, iboli va hayolilik asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Savol tug‘iladi. Xo‘sh, Qimmatda yuqoridagi fazilatlardan qaysi biri mavjud? Hech qaysisi yo‘q.

Mana, ota Qimmatni ham kimsasiz o‘rmonda adashtirib tashlab ketdi. Sehrgarnikida yashar ekan unga onasi birorta ham shirin so‘z o‘rgatmaganligi, mehnat qilish nimaligini bilmaganligi sababli kampirga qo‘pol-qo‘rs muomalada bo‘ladi. Tekintomog‘ligi unga qattiq pand beradi. Sehrgar qizni sevmaydi, ertak ham aytib bermaydi, kitob va qo‘g‘irchoqlar ham hadya qilmaydi.

Ertakda sehrgar kampir juda muloyim, haqiqiy onalarga xos fazilatga ega. Mana, uning Qimmatga murojaatini olib ko‘raylik:

— Tomdan o‘tin olib tush, qizim! Qizning javobini eshiting:

— O‘zingiz olib tusha qoling, malayingiz yo‘q!

Bu o‘zbekona gap emas, tarbiyasizlik, odobsizlikning oliy namunasi, xolos.

Xalqda bunday o‘zboshimcha qizu farzandiga to‘g‘ri tarbiya bera olmagan onaning keragi yo‘q, degan gap yuradi. Shuning uchun har ikkalasi ham o‘limga mahkum — ajdar yutib yuboradi. Bu holga xalq aslo achinmaydi, aksincha, to‘g‘ri bo‘libdi, deb mamnun bo‘ladi.

Kitobxon bolalar ham hayotda Qimmat qiyofasiga tushib qolmaslik uchun o‘zlarini o‘nglab olishga, mehnatni sevishtga, ko‘proq dars qilishga, kitob o‘qishga intiladigan bo‘ladilar. Axir Qimmat ishyoqmasligi, odobsizligi tufayli uni juda ko‘p narsalar xush ko‘rmaydi. Hatto, uning yurish-turishi, xatti-harakati tabiatga, kuchugu sehrgar kampirlarga ham ma‘qul bo‘lmaydi. Dangasaligi, kekkayganligi, qo‘rs-qo‘polligi o‘zining boshiga yetadi.

O‘tmishda bir donishmand o‘g‘lini kelajakda sog‘lom, jasoratli, bo‘lishini istab ko‘p yaxshi ezgu tilaklar bildirgan ekan:

— Aziz o‘g‘lim, dunyoda odam yenga olmagan narsa bo‘lmaydi, shuning uchun aslo qo‘rqma, o‘zingga berilgan quvvat va g‘ayratlaringni sarf qilib, olg‘a intil. Baxt va saodat osmondan tushadi yoki kutilmagan holda qo‘qqisdan in‘om etiladi, deb o‘ylama. Shu o‘yga borsang, dunyoning nodon odamlaridan biri bo‘lib hisoblanasan. So‘zimga diqqat bilan quloq sol, baxtsizman, deb zorlanuvchilar qatoridan joy olma. G‘ayrat qilsang, muroding hosil bo‘ladi. Inson o‘z saodat yozmishini o‘zi yuzaga chiqaradi. O‘zingni tuban darajaga tushirma. Ehtimol ba‘zi ishlaring tilagingcha muvaffaqiyatli bo‘lib chiqmasligi mumkin, lekin sen bunga qayg‘ulanib noumid bo‘lma, g‘ayrat va jasoratingdan ajralma. Zohirda og‘ir, mashaqqatli bo‘lib ko‘ringan narsadan haqiqatda ko‘p muhim va xayr natija hosil bo‘lishi mumkin.

Ahamiyatsiz narsalarga, moddiy bezaklarga ko‘p aldanma, taraqqiy

etishga, fazl, kamol egasi bo'lishga intil. Ko'zingni och, atrofga qara. Zamonning ulug' olim, fozillarining tarjimai hollarini, umuman insonlarning qadimgi va yangi tarixini diqqat bilan ko'zdan kechir. Bular seni zavq-shavq, fazl, kamol topishga yo'naltiradilar, hayotiy yo'lingda haqiqiy rahbaring bo'ladilar.

O'zbek xalq ertaklaridan biri «O'tinchi yigit bilan sher»da qahramon o'sha donishmand orzu qilganidek bo'lganligi uchun kichik maktab yoshidagi bolalarda bu ertakka qiziqish katta. Yigit birinchidan, mehnatkash; ikkinchidan, qo'rqmas, dovyurak; uchinchidan, ishbilarmon va tadbirkor.

Voqea oddiy va sodda. O'tinchi dalada o'tin terib yurganda uning oldiga bahaybat sher kelib sendan kuchliman, jasoratliman deb unga do'q qiladi. O'tinchi ham o'ziga pishiq va puxta. Sher yigitni kurashga, bellashishga chaqiradi. Ammo inson tadbirkor — kuchimning yarmi uyda qolib ketibdi, sen shu yerda turib tur, men uni uydan olib kelaman deya hiyla ishlatadi, tadbirkorlik qiladi:

— Sen qochib ketma! — debdi. Sher unga:

— Yo'q, qochmayman, sherning gapi bir, — debdi. Yigit:

— Yo'q, senga ishonmayman, seni bog'lab ketaman, — debdi.

Sher: «Bog'layqol!» deb o'zini bog'latibdi. Yigit sherni mahkam bog'labdi. Toldan yaxshi bir tayoq qilib olib kelib gursillatib sherni ura boshlabdi.

Sherning: «Jon odamzod, meni urmang, endi odamzodga yo'liqmayman!» deb yalinganiga ham qaramay uni uraveribdi.

O'tinchining bunday ishi yosh kitobxonni mudom qo'rqmas, sheryurak bo'lishga chorlayveradi.

Bu yoshdagi bolalar dov-daraxtlar ekish, uni parvarish qilishda kattalarga dastyor-ko'makchi. Ko'pincha o'zlari ham bog'bonchilik ishlariga berilib ketishadi. «Danak» ertagidagi Bahromning bir dona danakni yerga ekib, uni ko'kartirishi, u mevali daraxtga aylangunicha parvarish qilishi yosh kitobxonlarda Bahromdek bog'bon bo'lishga havasini uyg'otadi.

Bahromning danagi daraxtga aylanib, meva bera boshlagach, alvasti bolani yeb, daraxtga ega bo'lib olish niyatida uni qopga solib uyiga olib ketibdi. Bahrom qo'rqmas, dovyurak bo'lganligi uchun o'zi ham omon qoladi, el-yurt mevasidan yeb turgan daraxtini ham saqlab qoladi.

Alvasti hovlisiga yetib kelibdi-da, qopini supaga qo'yibdi, qozonga yog' solib, olov yoqibdi.

Bahrom qopni amallab teshib, oq terakning tepasiga chiqib olibdi. Alvasti kelib ko'rsa, bola yo'q.

— Bolaginam, qaerga ketding? — deb so'rabdi u.

— Men bu yerdaman! — Bahrom terakning ustidan ovoz beribdi.

— Bolajonim, u yerga qanday chiqding?

— Temirkurakni olovda qizdirib, ustiga o'tirdim. Kurak yuqoriga uchdi, qarasam, daraxt tepasida turibman, — debdi Bahrom.

Kampir Bahrom aytgandek qilgan ekan, kuyib o'libdi.

Bahrom shunday qilib, o'zini ham, daraxtni ham alvastidan qutqarib qolibdi.

Mehnatkash xalq bechorahollik bilan hayot kechirgan, ko'pincha ochlik, yupunlik ularning bir umr hamrohi bo'lgan! Uzun tunlari bir-birlarini ovutish, ko'ngillarini ko'tarish maqsadida ertaklar aytishgan. O'zlari to'qigan ertaklar zamirida unumli mehnat qilish, farzand rohatini ko'rish, baxtiyor bo'lish va boshqa ko'pgina g'oyalar yotadi.

O'rni kelganda birdaniga boy-badavlat bo'lib, behisob boylik bilan butun el-yurtning, boy-badavlatlarni qoyil qoldirish mehnatkash xalqning ezgu tilagi bo'lib kelganligi hech kimga sir emas. «Oltin tarvuz» ertagi xuddi shunday o'y-xayol, oliy istak bilan to'qilgandir.

«Oltin tarvuz» yosh kitobxonni ko'p narsaga o'rgatadi. Birinchidan, mehnatkash bo'lish — chunki dehqon o'z yeriga qayta-qayta ishlov beradi. Ikkinchidan, parranda-yu darrandaga g'amxo'rlik qilish, negaki dehqon majruh, laylakning oyog'iga taxtakach bog'lab, davolaydi. Uchinchidan, ochko'z bo'lmaslik — dehqonning uyda yeydigan hech vaqosi yo'q. Laylakni so'yib yeyishi mumkin edi. Ammo u bu ishni qilmaydi.

Bir bor ekan, bir yo'q ekan, o'tgan zamonda bir kambag'al dehqon bor ekan. Uning atigi bir tanob yeri bor ekan. Dehqon shu yerda kechakunduz tinmay mehnat qilib kun ko'rar ekan. Bahor kelibdi! Dehqon yer hayday boshlabdi. yerni ikki marta haydab bo'lib yaqinidagi katta soyning bo'yida salqinlab o'tirsa, osmonda uchib ketayotgan bir laylak yiqilib tushibdi. Dehqon qarasa. laylakning oyog'i singan ekan. Dehqon haligi laylakni darrov uyiga olib borib, singan oyog'iga taxtakach bog'lab, bir qancha vaqt uni boqibdi. Laylak sog'ayib, uchib ketibdi.

Laylakka qayta umr bag'ishlagan dehqon biror narsadan umidvor emas. U majruh laylakni davolab, uning yordami bilan behisob boylikka ega bo'laman, degan fikr uning xayoliga ham kelmagan. Laylak tashlab ketgan tarvuz urug'ini yerga ekib, unga mehr bilan ishlov berar ekan bu — oltin degan tushunchaning o'zi unda bo'lmagan.

Dehqon ochko'z emas, bir parcha nonni ham o'zgalar, qo'ni-qo'shni, o'ziga o'xshagan kambag'allar bilan baham ko'radiganlardan. Sabr-toqat bilan tarvuzlarning obdon pishishini, yetilishini kutgan dehqonning «yaqin qarindoshlarini, oshna-og'aynilarini ham mehmonga chaqirishi» va tarvuz so'yishi kitobxon bolalarda yaxshi taassurot qoldiradi.

Dehqon bir kuni tarvuzdan uchtasini uzib, uyiga olib ketibdi. Tarvuzlar juda katta ekan. Dehqon o'zining yaqin qarindoshlarini va oshna-og'aynilarini mehmon qilib chaqiribdi. Bir mahal tarvuzga pichoq ursa, pichoq sira botmas emish. Uni qo'yib ikkinchisini so'ymoqchi bo'libdi, pichoq o'tmabdi, uchinchisi ham shunday bo'libdi. Dehqon ham, mehmonlar ham hayron bo'lishibdi. yerga bir urib yorib qarasarlar, ichi to'la tilla emish. Qolgan ikkitasini

ham yorib ko‘rishibdi. Ularning ichi ham tilla emish. Kambag‘al sevinib ketib, hammasini mehmonlarga ulashibdi, ular ham xursand bo‘lib, uy-uyulariga tarqabдилar. Uch tup tarvuzning har biri o‘ntadan solgan ekan. Dehqon qolgan tarvuzlarni ham yig‘ib olibdi. Shunday qilib kambag‘al dehqon juda boyib ketibdi.

Xalq behisob boylikka ega bo‘lgan o‘z ertagida voqeani bunday qoldirmoqchi emas. Yon-atrofdagilarni, kambag‘allarni boyib ketganlarini ko‘ra olmaydiganlarni hech bo‘lmasa ertak orqali tanqid qilmoqchi, ularning jirkanch hayotlari-yu ashaddiy yovuzliklarini, boylik va davlat deb qing‘ir ishlarga ham qo‘l urishlarini oshkor qilish maqsadida qo‘shni — xasis boy obrazini to‘qigan.

Dehqon oyog‘i sinib, to‘dasi bilan ucha olmay qolgan laylakka yaxshilik qilib, oyog‘iga taxtakach bog‘lab tuzatgan va laylakning in‘omi bilan behisob boylikka ega bo‘lgan bo‘lsa, boy bu voqeadan xabar topgach, sog‘ laylakning oyog‘ini sindirib, davolaydi. Bu ham boyning dalasiga tarvuz urug‘ini tashlab ketadi. Biroq tarvuzdan oltin emas, balki qovoq ari chiqib, ko‘pchilikni chaqadi. Boyning halok bo‘lishi yosh kitobxonda unga nisbatan achinish hissini uyg‘otmaydi. Aksincha u, tabiatga, qushlarga ziyon yetkazganligi, boylik ustiga yana behisob boylikka erishish uchun laylakning oyog‘ini sindirganligi sababli bu ish to‘g‘ri bo‘ldi, degan ijobiy xulosaga keladi, xolos.

O‘RTA VA KATTA YOSHDAGI BOLALARGA O‘QISH UCHUN TAVSIYA ETILADIGAN ERTAKLAR

Endilikda bu davr bolalariga o‘qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning asosiy qismi dovyuraklik, vatanparvarlikdan tashqari, yaxshi kash-kor egasi bo‘lish, xalq va Vatan uchun jon fido qilishga chorlovchi ertaklardan iborat. «Pahlavon Rustam», «Birlashgan o‘zar», «Uch og‘a-ini botirlar», «Egri bilan To‘g‘ri», «Ona yer farzandi», «Sardorning oyni ushlab olmoqchi bo‘lgani» (turk xalq ertagi), «Ilon terisini yopingan paxlavon» (no‘g‘ay xalq ertagi), «Donishmand qiz» (xitoy xalq ertagi), «Qadrdon uyingning mixi» (shved xalq ertagi), «Chollar: ho‘kizlar, Bo‘rka va pop» (gruzin xalq ertagi) singari ertaklarni o‘qish uchun tavsiya etish mumkin.

Ota-bobolarimizdan qolgan ibratomuz bir gap bor: yaxshi hayot kechirish insonning o‘ziga bog‘liq. U nechog‘li to‘g‘ri so‘zli, aqlli, tadbirkor, pok ko‘ngilli bo‘lsa; do‘stga, vatanga xiyonat qilmasa; yolg‘on gapirmasa; topshirilgan ishni o‘z vaqtida bajarib va‘dasiga vafo qilsa, uni el dildan sevadi, hurmat qiladi.

Kimki zolim va takabbur bo‘lsa, bir kuni buning jazosini oladi. G‘arib, bechoralarning ko‘nglini og‘ritmasa, dangasalik qilmay mehnat qilsa, katta

davlat va qudratga ega bo'ladi. Beva-bechoralarga rahm-shafqat qilmaganlar yo'qchilik, kambag'allik o'tida qovuriladilar. Ertaklardan ana shu fikrlarni uqish mumkin.

Bizga ozgina bo'lsa ham ezgulik qilgan odamga ezgulik qaytarish burchimiz ekan, dunyoga kelishimizga sababchi bo'lgan, o'stirgan, tarbiya qilgan ota-onalarimizga doimo muhabbat, hurmat, rioyat va xizmat qilish — bo'ynimizdagi sharafli burchdir. Bu sharafli burchni ado qilib, ota-ona olqishini olgan farzand, shubhasiz, dunyoda baxtli, saodatli bo'lib yashaydi. Buning yorqin namunasini «Uch og'a-ini botirlar» ertagida ko'rish mumkin. Ertagdagi ota uzoqni ko'zlab ish ko'radiganlardan. O'g'illariga yaxshi tarbiya beradi. Natijada o'g'illari ota izmidan komil insonlar bo'lib kamol topadilar. Ota duosi, o'git-nasihatlarini dillariga jo qilib olganliklari uchun ular hayotda kam bo'lmaydilar.

Uch zabardast o'g'il. Uchchovlarining qo'llari ko'ksida, otaga ta'zimda. Aql, kuch-jasoratda tengi yo'q bu yigitlar odobda butun olamni qoyil qoldiradi. Negaki ta'lim va tarbiya shunday bo'lgan. Ota birinchidan, kambag'al, ikkinchidan, botir-pahlavon o'g'illarini ko'zi tirikligida hayotda o'z yo'llarini topib olishlarini orzu qiladi.

Darvoqe, odam qanchalik tarbiyali va halol-pokligi o'zga odamlar bilan do'stlashganda; ko'pincha safarga chiqqanida; mard pahlavonligi esa kurashda, jangda bilinadi. Ota xuddi shunday reja, o'y bilan farzandlarini uzoq safarga jo'natadi. Bunday olib qaraganda otaning boshqa otalardan uncha farqi yo'qdek tuyuladi. Ammo ertakni sinchiklab o'qib, ota nasihatiga nazar tashlaydigan bo'lsangiz u dunyodagi eng bilimdon, uzoqni ko'ra oladigan, aql-zakovatda tengsiz bir inson ekanligini sezasiz. Otaning farzandlariga aytadigan so'zi-nasihati bir jumlagina. Lekin uning ma'nosi, ta'siri, kuchi olamcha bor.

Ota nasihatini bir necha bo'limlarga ajratib o'rganish mumkin. Nasihatning birinchisida har bir ota-ona o'z farzandi olamga kelishi bilan unga yaxshi, o'ziga munosib ism qo'yib, to'y-tomoshasini o'tkazib, o'qitishi, xat-savodli qilishi haqida gap boradi:

— O'g'illarim, men boy emasman, mendan qolgan davlat sizlarning maishatingiz uchun kifoya qilmaydi, o'zimdan keyin baxtsiz bo'lib qolmanglar, deb sizlarni o'qitdim. Yaxshi ot qo'ydim. To'y qildim. Voyaga yetkazdim.

Hamma zamonlarda ham bola tarbiyasi muhim masalalardan biri hisoblangan. Nasihatning ikkinchi bo'limida bola tarbiyasi haqida so'z boradi. Bolani chinakamiga sog'lom, tetik, kuch-quvvatli qilib o'stirish, shuningdek, jismoniy tarbiya bilan oshno qilib voyaga yetkazish, ona-Vatan himoyasiga doimo tayyor kishilar qilib tarbiyalash, foydali mehnat ko'nikmalariga e'tibor berish yosh bo'g'in kamolotida muhim o'rinda turishi zikr etiladi:

— Sizlarni uch narsa bilan tarbiya qildim. Birinchidan, sogʻlom vujudli qilib tarbiya qildim — quvvatli boʻldingizlar. Ikkinchidan, yarogʻ bilan tanishtirdim — yarogʻ ishlatishga usta boʻldingizlar. Uchinchidan, qoʻrqitmay oʻstirdim — qoʻrqoq boʻlmay, botir boʻldingizlar.

Nasihatning uchinchi boʻlimi juda muhim. Unda toʻgʻri, halol, pok insonlar boʻlish, oʻzgarlar mol-mulkiga koʻz olaytirmaslik, kamtarin boʻlish suv bilan havodek zarurligi, ayni paytda, maqtanchoqlik va dangasalik yomon illatlarga olib kelishi keskin qoralanadi:

— Yana uchta narsani aytaman, quloqlaringizga quyib olinglar, eslaringizdan chiqarmangizlar. Toʻgʻri boʻling — bexavotir boʻlasiz. Maqtanchoq boʻlmang — xijolat tortmaysiz. Dangasa boʻlmang — baxtsiz boʻlmaysiz.

«Uch ogʻa-ini botirlar» ertagining qahramonlari mehribon, oʻz vaqtida qattiqqoʻl, shu bilan birga talabchan ota tarbiyasini olganliklari uchun safarda katta muvaffaqiyatlarga erishadilar. Yoʻlda oʻzlariga duch kelgan barcha toʻsiq va gʻovlarni yengadilar. Oʻzlarining botir va dovyurakliklari bilan el-yurtni lol qoldirib, baxtiyor boʻladilar.

Hayotda kimki yaxshi ishga qoʻl ursa, yaxshi narsalarga ega boʻladi, kimki yomonlik qilsa, el nazaridan qoladi. Har bir bola dunyoda olim va fozil boʻlishga, oʻzini soflik va toʻgʻrilik ziynati bilan bezashga intilishi, Vatan va xalqiga munosib xizmat qilishga harakat qilishi shart. Ota-onasini esa halol xizmatlari bilan mamnun etishi kerak. Yoshligidan mehnat qilishga, ilm oʻrganishga intilgan, toʻgʻri soʻz va sofdil inson doimo el-yurt olqishiga muayassar boʻlgan.

Yoshlar kelajakda yaxshi xulq egasi, ezgu niyat va goʻzal fazilatlar sohibi boʻlishlari uchun nimalar qilishlari lozim? Buning uchun yaxshi ishlar yoʻlida hech qanday qiyinchiliklardan qoʻrqmasliklari, ota-onalari va tarbiyachilarning oʻgitlariga amal qilishlari, vaqtni faqat foydali ishlarga sarf qilishlari butun kuch-gʻayratlarini ilm oʻrganishga qaratishlari kerak. Ha, bolalar uchun hayotda eng buyuk va sharafli bir yoʻl bor. Bu yoʻldan aslo chiqmaslik va adashmaslik kerak. Bu yoʻl insoniylik yoʻlidir.

Bu yoʻlga amal qilgan kishi hamisha baxtu saodat sohibi boʻladi, bu yoʻl odamlarga maʼnaviy kuch-quvvat beradi. Shuningdek, xalqiga va qarindosh-urugʻlariga qoʻlidan kelgan barcha yaxshilikni qilish, ularning hurmatini joyiga qoʻyish har bir kishining insoniylik burchidir.

«Egri bilan Toʻgʻri» ertagi bu fikrimizning dalilidir. Toʻgʻriboy halol, pok, yaxshi niyatli inson. U roʻzgʻor tebratishda qiynalgan. Tirikchilikni oʻnglash uchun mardikorchiilik qilishga majbur boʻlgan. Ana shunday oʻy bilan shaharga otlangan. Bisotida bitta oti bor, xolos.

Toʻgʻriboyning oʻzi halol-pok boʻlganligi, birovlarni aldash, ularga riyokorlik koʻrsatishdek yomon niyat oʻy-xayolida boʻlmaganligi uchun yoʻlda Egriboy bilan hamroh boʻlib qoladi. Xalqqa — samimiyat va sadoqatga

asoslangan do'stlik hamisha, har yerda va har qanday sharoitda ishonchli bo'ladi, zaruriyat va majburiyat natijasida paydo bo'lgan do'stlik esa bunday bo'lmaydi. U daryo kabi goh toshib, atrofnı bosadi, goh qurib, suvi ozayib qoladi, — deganlaridek bular o'rtasidagi do'stlik ham uzoqqa bormaydi. To'g'riboy — sherigim charchadi. Otnı navbat bilan minaylik. Bo'lmasa bu do'stlikdan emas, deb otnı Egriboyga berishi bilanoq Egriboy otnı minib qochadi. Qarang, donolar oltinning sofligini o'tda, hayvonning kuchini og'ir yuk ortilganda, insonning to'g'riligini omonatga xiyonat etmasligida bilsa bo'ladi, deb bekorga aytmagan ekanlar. Egriboy egriligini qilib do'stga sadoqatsizligini ko'rsatadi.

To'g'riboy yo'lda ko'p adashadi, o'rmonga kirib qoladi va bir eski tandir ichiga kirib tunaydi. Kechasi o'rmon yirtqichlari arslonshoh boshchiligida tandir atrofıga to'planishib, bir-birlariga maqtanishadi:

Tulki doston boshlabdi:

— Og'aynilar, men sizlarga aytсам, o'n yil bo'ldiki, o'rmon yoqasidagi g'orda yashayman. O'n yildan beri davlat yig'aman. Mendagi asbob-uskuna, mol-dunyo hech kimda yo'q.

Navbat chiya bo'riga kelibdi:

— O'rmonga tutashgan katta tepalik ostida yashayman. U yerda bir sichqoncha bor, har kuni tush payti inidan chiqadi, uning qirq bitta tillasi bor, shuni o'ynagani o'ynagan. Tillani o'ynab-o'ynab yana iniga olib kirib ketadi.

Ayiq uning so'zini bo'libdi:

— Bu ham uncha qiziq emas. O'rmonda bir tup sadaqayrag'och bor. Qayrag'ochning pastida ikki shoxchasi bor. Shoxlardagi barglar bir qancha kasalga davo. Uni ezib ichilsa, har qanday jonivor o'sha zamonoq dard ko'rmaganday bo'lib ketadi. Men bolalarimni shu bilan davolayman.

Uning orqasidan bo'ri kulib yuboribdi:

— Og'aynilar, bizning ham qiziq hikoyamiz bor, — deb gap boshlabdi u, — o'rmon yoqasida o'n ming qo'y boqiladi. Har kuni ikkita bo'rdog'ini yeyman, meni ushlar uchun cho'ponlar qopqon qo'yishadi, tuzoq solishadi, ammo pisand qilmayman. Lekin qirda Kimsan chol degan dehqonning bir kuchugi bor. Shu kuchukni cho'ponlar sotib olishsa bormi, mening sho'rim quriydi. Yo'lbars unga qo'shimcha qilibdi:

— Rost aytasan. Qo'ylarga o'xshab o'n ming yilqi ham o'rmon atrofida o'tlab yuribdi. Men har kuni o'shalarning birovini yeyman. Ular orasida bir ayg'iri bor. Kimki o'shani minsa va bir qo'lida qildan eshilgan kamon, bir qo'lga uzun gavron olib, meni quvsa, darrov tutadi, kamonni bo'yninga solib, gavron bilan ursa bormi, bir umr yilqilar oldiga yo'lamas edim.

Tadbirkorlik, aql bilan ish ko'rgan To'g'riboy bu suhbatda eshitganlarini amalga oshiradi. Hatto, yetti yil bemor yotgan shoh qizini davolab, malikaga

uylanadi. U umr bo‘yi ishlab, mehnat qilib, peshona teri to‘kib tirikchilik o‘tkazganligi sababli podshoning in‘omidan voz kechadi:

— Menga beklik to‘g‘ri kelmaydi. Men sodda va to‘g‘ri odamman. O‘rmon yoqasidagi tepalikdan bir uy qurishga ruxsat bersangiz bo‘lgani. O‘sha yerda dehqonchilik qilib, kun o‘tkazaman, — deb javob beribdi.

Tog‘-tog‘ bilan uchrashmaydi, odam odam bilan uchrashadi, deganlaridek To‘g‘riboy o‘rmon yoqasida o‘ziga imorat qurib, shohona hayot kechirib yurganida noo‘rin xatti-harakati, yolg‘onchiligi tufayli hayotda ezilgan Egriboy bilan duch kelib qoladi. U Egriboyga turmushda nimagaki erishgan bo‘lsa, o‘sha tandir sababchi ekanligini gapirib beradi.

Eskilar bu dunyoni toqqa o‘xshatadilar. Uning orasida turib nima deb baqirsang, o‘sha so‘zning aks sadosini eshitasan. Ha, hayot shunday. Egriboyning egriligi, aldamchiligi, o‘zining boshiga yetadi, tandir ichida yirtqichlarga yem bo‘ladi.

«Egri bilan To‘g‘ri»da to‘g‘ri so‘z, halol va mehnatkash bo‘l, umring uzun, rizqing ulug‘ bo‘ladi; ishyoqmas, aldamchi bo‘lsang darz ketasan, odamlar nazaridan qolasan, hech qachon biring ikki bo‘lmaydi, degan g‘oya yotadi. Bu ertak yigit-qizlarimizni hayotda o‘zlariga to‘g‘ri yo‘lni tanlab olishlarida katta yordam beradi.

O‘zbek xalqining eng mashhur va ta‘sirli ertaklaridan biri «Ur to‘qmoq»dir. Bu ertakda o‘zbekona soddalik, odamlarga ishonish, dushmanga qarshi nafrat va boshqa fazilatlar mujassamlangan.

Ertakda umidvorlik, orzu-istak, ezgu niyat kuchli. Bir parcha nonga zor xalq turli o‘y, xayol bilan xuddi tushida ko‘rgani kabi boy-badavlat bo‘lish, unga bu yo‘lda kimki to‘sqinlik qilsa, uni yer bilan yakson qilish ishqiy bilan yashaydi. Bu orzu-tilakni amalga oshirishda hayvonot olami-yu, parrandalardan keng foydalanish oliy maqsadlardan biri hisoblanadi. Hamma gap laylakning faqir, juda ham kambag‘al ovchi cholning tuzog‘iga nogahon tushib qolishidan boshlanadi. Na boy, na yurtga hokim bo‘lish o‘yida ham yo‘q cholga laylakning xuddi odamga o‘xshab gapirishi, va‘da berishi «laylaklarning boshlig‘iman, nima so‘rasang beraman», deb aytishi qashshoq cholning xayolini buzadi.

Laylakni qo‘yib yuborgan chol ertasiga sovg‘a-salom olish uchun uning oldiga safarga otlanadi. Undan «Qaynar xumcha»ni so‘raydi, «Ochil dasturxon»ni tilab oladi. Bularning birortasi ham mo‘jiza ko‘rsatmaydi — na oltin, na taom bermaydi. Negaki, yo‘lda chol uxlab qolganida qishloq bolalari bu sehrli buyumlarni boshqasi bilan almashtirib qo‘yishgan bo‘ladi. Axiri «Ur to‘qmoq»ni olganidan keyin ertaklardagidek u boy-badavlat bo‘lib ketadi. Ro‘zg‘orini o‘nglaydi, chiroyli imoratlar quradi, xonni ziyofatga chaqiradi. «Men xon bo‘lsamu o‘sha kambag‘al, qashshoq cholning uyiga mehmondorchilikka boramanmi?», deb uni mensimaganligi uchun xonni jangga chaqiradi. Ur to‘qmoq yordami bilan xonni yenggan cholning

yurtboshi bo'lib ketishi — dardli xalqning armoni ro'yobga chiqqanligi o'quvchini mamnun qiladi. Ertak hayotda xuddi o'sha ovchi kabi dadil harakat qilishga, o'rni kelganda jasoratli bo'lishga mudom chorlab turadi.

«Ur to'qmoq»da halol, poklik, o'zgalar haqiga xiyonat qilmaslik, birovlarini aldamaslikdek olijanob fazilatlar yaxshi tasvirlangan. «Qur'oni karim»da ham, Hadislarda ham bir-birovlaringiz bilan uchrashganingizda, xonadonlaringizga kirganingizda salom-alik qiling, deyilgan gap bor. Buning oliy namunasini ertakda ham kuzatdik. Ovchi har safar laylak huzuriga kirganida salom berishi va laylakning cholni ogohlantirib alik olishi o'quvchini sergaklantiradi, uni salom-aliksiz yurmaslikka o'rgatadi:

«Assalomu alaykum, — debdi chol.

Laylakvoy:

— Haq saloming bo'lmasa, ta'ziringni berardim, — deb alik olishi yuqoridagi fikrimizga asos bo'la oladi.

Shuningdek, birovlarining haqiga xiyonat qilish, o'g'irlik qilish yaxshi oqibatlariga olib kelmasligi, cholning buyumlarini yashirib qo'ygan qishloq bolalarining to'qmoq zarbiga bardosh bera olmay cholga yalinishlari har qanday kitobxonni o'ylantirib qo'yadi:

— Chol ota, to'qmoqni to'xtating, biz sizning xumchangizni, dasturxoningizni olib, o'rninga boshqa xumcha, boshqa dasturxon qo'ygan edik. Tavba qildik, ota! To'qmoqni to'xtating, deyishdi. Chol: «Tur, to'qmoq!» deb baqirgan edi, to'qmoq urishdan to'xtadi. Bolalar yugurib borib, uylaridan «Qaynar xumcha» bilan «Ochil dasturxon»ni chiqarib berdilar.

Xullas, kimki xalq og'zaki ijodiga mehr qo'ysa, ayniqsa, ertaklarni ko'proq o'qisa hayotda kam bo'lmaydi.

O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTI

O'zbek xalqi qadimdan mehnatkash, savodxon xalq bo'lgan. Bunga erishmoq uchun esa farzandlar tarbiyasiga juda qattiq e'tibor bergan. Bolalarga ta'lim-tarbiyada ko'proq xalq og'zaki ijodi bilan ta'sir qilish yo'lidan borgan. Boy va rang-barang xalq ijodi namunalari yozma adabiyotning maydonga kelishi va rivojlanishida boy manba bo'lib xizmat qiladi. Bu yerda yana bir narsani ta'kidlab o'tish kerakki, badiiy adabiyotning taraqqiyoti jamiyatning umumiy taraqqiyoti bilan ham uzviy bog'liqdir. Bu jihatdan Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit turk» asarini eslab o'tish o'rinlidir. XI asrning buyuk tilshunos olimi o'zining bu kitobida bizga ko'p ma'lumotlar beradi. Kitobda XI asr adabiyoti bilan birga, avvalgi zamonlarda paydo bo'lib, og'izdan-og'izga, avloddan— avlodga ko'chib yurgan qo'shiq va lirik she'rlardan namunalari ham keltirilgan. Ayniqsa, mehnat, qahramonlik, marosim, mavsum qo'shiqlari haqida batafsil ma'lumot beriladi. Shuningdek,

Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» («Saodatga olib boruvchi bilim»), Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul haqoyiq» («Haqiqatlar armugʻoni») dostonlarida hamda Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqurgʻoniylarning asarlarida til, ilm, fan, axloq-odob masalalari qamrab olinadi. Haydar Xorazmiy, Qutb, Durbek, Sakkokiy, Lutfiy singari shoirlarning adolatsizlik va zulmni qoralash, oddiy insonning ogʻir ahvoliga achinish, orzu-armonlarini qisman boʻlsa-da yoritishga qaratilgan asarlari tarixda muhim rol oʻynaydi. Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy gʻazallari timsolida XV asr oʻzbek sheʼriyati hayotiy voqelikni aks ettirish sohasida katta badiiy tajriba toʻpladi. Bu tajriba Alisher Navoiydek buyuk sanʼatkorning voyaga yetishi uchun zarur boʻlgan shart-sharoitlarni tayyorladi.

Alisher Navoiy butun faoliyati va ijodini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, oʻzaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, sanʼat va adabiyot taraqqiyotiga bagʻishladi. U adolatparvar, donishmand davlat arbobi, oʻzbek klassik adabiy tiliga asos solgan va oʻzbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pogʻonasiga koʻtargan buyuk soʻz sanʼatkori boʻlib, davrning madaniy hayotiga rahbarlik qildi, ilm-fan, sanʼat va adabiyot ahllariga homiylik koʻrsatdi, koʻplab shogirdlar yetishtirdi.

XV—XVI asrlarda yashab ijod etgan Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asarida oʻsha davr hayotiga doir tarixiy voqealar bilan birga, ilm-fanga oid qimmatli maʼlumotlar berilgan, turli xalqlarning urf-odatları, tili, sanʼati va adabiyoti yoritilgan.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan ikki buyuk shoir Muhammadniyoz Nishotiy va Muhammad Sharif Gulxaniylar ijodi mumtoz adabiyotimiz tarixida alohida ajralib turadi. Nishotiyning xalq ogʻzaki ijodi asosida yaratgan «Husnu dil» dostoni ishq-muhabbat, aql-farosat, odob-axloqqa bagʻishlangan. Shu narsa diqqatga loyiqki, dostonda har biri mustaqil asar boʻla oladigan «Shohboz va bulbul», «Gul va Daf», «Nay va Shamshod», «Kosai Chin Nargis», «Binafsha va Chang» kabi masallar ham berilgan. Bu masallarning barchasida el-yurtga foyda keltirish, maqtanchoq boʻlmaslik, ortiqcha kibr-havoning zarari kabi mavzularning yoritilishi bolalar uchun har jihatdan ibratlidir.

Gulxaniy ham «Zarbulmasal» asarida oʻzining muhim ijtimoiy qarashlarini, el-ulus taqdiriga munosabatini qiziqarli masallar orqali ifodaladi.

Munis mehnatkash xalqning ogʻir ahvoliga qattiq achindi, ilm-fan va adabiyot ahlining xor-zorligidan qaygʻurdi. Shoir kishilarni bilim olishga, kitob oʻqishga, johil va yomonlardan uzoq boʻlishga chaqirdi. Munis «Savodi taʼlim» risolasi orqali bolalarni oʻqitish va tarbiyalash ishiga katta hissa qoʻshdi. Uning maʼrifatparvarlik gʻoyalari oʻzidan keyin yashagan Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz Oʻtar kabi shoirlarga ham katta taʼsir koʻrsatdi.

Ma'rifatparvarlikni bayroq qilib ko'targan Abdulla Avloniy, Hamza, Fitrat, Elbek, Munavvarqorilar tomonidan yozilgan darslik va qo'llanmalarda bolalar hayoti, o'qishi, axloq-odobi haqida materiallar beriladi.

Abdulla Avloniy («Birinci muallim», «Ikkinchi muallim», «Maktab gulistoni», «Turkiy guliston yoxud axloq»), Hamza Hakimzoda Niyoziy («Yengil adabiyot», «Axloq hikoyalari», «Qiroat kitobi») asarlarida yangi davr nafasi ufura boshladi.

O'tgan asrning 20-yillarda Fitrat, Cho'lpon, Usmon Nosir, G'afur G'ulom, G'ayratiy, Shokir Sulaymon, Oybek va boshqalarning katta yoshdagi bolalar uchun yozgan asarlarida ilm va mehnatga chaqiriq keng o'rin oldi. Keyinchalik bu safga Z. Diyor, D. Oppaqova, M. Fayziy, I. Muslim, A. Rahmat, Sh. Sa'dulla, S.Jo'ra, M. Oqilova, Q. Muhammadiy, H. Nazirlar kelib qo'shildi. Ular bolalarni yaxshi o'qishga, ilm, fan nurlaridan bahramand bo'lishga, davrning haqiqiy o'g'il-qizlari bo'lib kamol topishga targ'ib etdilar.

Bolalar adabiyotimiz yildan-yilga rivojlanib bordi. 30-yillarga kelib, o'zining professional shoir va yozuvchilariga ega bo'ldi. Poeziya (Zafar Diyor, Adham Rahmat, Ilyos Muslim, Shukur Sa'dulla, Sulton Jo'ra, Mahmuda Oqilova, Quddus Muhammadiy), proza (Majid Fayziy, Dorjiya Oppoqova, Hakim Nazir), dramaturgiya (Zafar Diyor, Dorjiya Oppoqova) sohalarida bolalar ijodkorlari yetishib chiqdilar. Sadriddin Ayniy, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Oybek, Shokir Sulaymon va G'ayratiylik ham o'zbek bolalar adabiyotini yuksaltirish ishiga o'z hissalarini qo'shdilar.

Bu davrda Zafar Diyorning «Qo'shiqlar» (1933), «Tantana» (1936), «She'rlar» (1939), «Muborak» (1940), «She'r va hikoyalar» (1940) to'plamlari va «Mashinist» (1935) dostoni, «Baxtli yoshlik» dramasi, «Jo'natish», «Nojo'yaliklar» hikoyalari; A. Rahmatning «Dum» (1938), «Baxtli yoshlik» (1939), «Zavqli allalar» (1940), «She'rlar» (1940), «Hiylagar tulki» (1940) kitoblari; Sulton Jo'raning «Fidokor» (1940); Ilyos Muslimning «O'suv» (1932); «Zaharxandalar» (1932) to'plamlari, «Miqti keldi» dostoni (1934); Shukur Sa'dullaning «Hayqiriq» (1932) «Uch ayiq», «Ayyor chumchuq» (1937), «Yoriltosh» to'plamlari bosilib chiqdi.

Bu davrda qardosh xalqlar adabiyotidan juda ko'plab sara asarlar o'zbek tiliga tarjima qilindi. Buning natijasida o'zbek bolalar adabiyoti har tomonlama boyib bordi.

Ayniqsa, «Yosh turkistonliklar», «Bolalar yo'ldoshi», «Bolalar dunyosi», «O'zgarishchi yoshlar», «Yosh kuch» kabi jurnallar nashrining yo'lga qo'yilishi bolalar adabiyotining har tomonlama rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Kullas, bolalar adabiyotining mavzu doirasi kengaya bordi. Yoshlik, maktab hayoti, ona-yurt tabiati, xalqlar do'stligi, ilm, hunar va texnikaga muhabbat mavzulari bolalar adabiyotidan keng o'rin oldi.

Xalqimizda: «Ona yurtning omon bo'lsa, rangi-ro'ying somon bo'lmas», degan naql bor. Sobiq ittifoqqa nemis-fashist bosqinchilarining xiyonatkorona bostirib kirishi o'z baxtini, kelajagini halol mehnati bilan bunyod etayotgan xalqning oromini, tinchligini buzdi.

Urushning birinchi kunlaridanoq Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Sobir Abdulla, Uyg'un, Maqsud Shayxzoda, Zafar Diyor, Amin Umariy, G'ayratiy, Mirtemir, Ilyos Muslim, Sulton Jo'ra va boshqalar fashist bosqinchilarining, albatta, yer bilan yakson bo'lishiga komil ishonch g'oyasi bilan yo'g'rilgan asarlar yaratdilar. Urushning birinchi kunlaridayoq yaratilgan Uyg'unning «Xayrlashuv», Zafar Diyorning «Kichkina jangchi», Ilyos Muslimning «Yovni tutday to'kamiz», Sulton Jo'raning «Tekstil» kombinati to'quvchilari», Ra'no Uzoqovanning «Talpin, yurak» she'rlari bolalar adabiyotida urushni la'natlovchi dastlabki asarlardan bo'ldi.

Bu davr adabiyotining asosiy mavzusini urush davridagi xalq qahramonlarining fashist bosqinchilariga qarshi jasoratlariga to'la kurashi «Xat» (Hamid Olimjon), «Men yahudiyman», «Sen yetim emassan» (G'afur G'ulom), «Vatan haqida», «Yigitlarga» (Oybek), «Kurash nechun?», «Kapitan Gastello» (Maqsud Shayxzoda), «Vatan haqida qo'shiq» (Uyg'un), «Vatan», «Chavandoz» (Temir Fattoh), «Qurol bering menga ham», «Bizning oila» (Zafar Diyor), «To'pchi Muhammad» (Sulton Jo'ra), «Onamning aytganlari» (Adham Rahmat), «Biz yengamiz» (Hasan Said) tasviri tashkil etdi.

1941 yilning iyul oyidayoq «O'lim yovga» adabiy to'plami bosilib chiqdi. To'plamdagi she'rlarda g'alabaga bo'lgan komil ishonch jo'shib kuylanadi.

«Vatan uchun» to'plami ham shu yilda yuzaga keldi. Undagi she'rlar mavzu jihatdan yanada kengaytirilganligi, qahramonlik, ona – Vatanga sadoqat g'oyasi yetakchilik qilishi xarakterlidir.

Ayniqsa, Zafar Diyor yaratgan qahramonlar yosh bo'lishiga qaramay juda qasoskor. Ular tinchlik, osoyishtalik shaydolari, nemis-fashist bosqinchilarini qattiq qahr-g'azab bilan la'natlaydilar. Binobarin, ona – Vatanni sevish, ardoqlashning o'zi yetmaydi, uni munosib o'g'lon bo'lib himoya qila olish zarur, degan muqaddas tuyg'u bilan nafas oladilar. Shuning uchun ham shoirning qahramonlari qo'lda qurol bilan nemis-fashist bosqinchilariga qarshi sherday hamla qilishga tayyor. Zafar Diyor «Qurol bering menga ham!» she'rida lirik qahramon tilidan shunday misralarni bitadi:

*Meni kichik demangiz,
Kamsitmangiz kuchimni,
Bosqinchidan olgumdir
Halq qasosi – o'chimni!*

*Qurol bering menga ham,
Qurol bering menga ham.
Razil nemis boshiga
Men ham solay katta g'am,—*

Nemis-fashist bosqinchilari barcha qatori yosh bolalarning ham osuda hayotini buzdi. Ularni daryo, ko'llar bo'yida baliq tutib hordiq chiqarishdan, bilim olib, quvnoq o'yin-kulgi bilan yashashdan mahrum etdi. Shuning uchun ham yosh vatanparvar butun xalq bilan bir tan, bir jon bo'lib, qo'lida qurol bilan dushmanidan o'ch olishga shaylandi: deya shijoat ko'rsatishi bilan diqqatni tortadi. Urush davri bolalar adabiyotida front orqasini mustahkamlash ishi ham alohida mavzu bo'lib qolgan edi. Zafar Diyorning «Maktab sening fronting», «Poezd ketar frontga», «Temirchilar minbari», Shukur Sa'dullaning «Yoshlik», «Sen nima qilding?» kabi asarlarida bolalarning front orqasini mustahkamlashdagi jangovar mehnatlari namoyon bo'ladi.

«Sen nima qilding?» she'rining qahramonlari o'zlariga ham, o'zgalarga ham talabchan bolalar. Ular har bir kun, har bir daqiqani mehnat muvaffaqiyati bilan o'tkazishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yganlar. Shuning uchun ham ular bir-birlariga jiddiy savol beradilar:

*—Front uchun ne qilding?
Navbat senga! So'yla qani,
Nimalarni ep bilding?!
Javob ham aniq:
... O'ylab topdim: uyga kirdim,
Kezdim har yonni bir-bir.
Bo'g'lar oshdim, ko'p yo'l yurdim,
Yig'dim tersagu temir.
«Bular front uchun!»
— deya eltdim maktabim sari,*

—shu zaylda har bir bolaning qo'shgan ulushi besh o'rtoq o'rtasida muhokama qilinadi. Va nihoyat ular: «Bundan o'qu tank bo'ladi!», deya o'z ishlaridan qanoat hosil qiladilar.

She'rda har bir bolaning fikri-o'yi, orzu-umidi, harakati, mehnati ishonarli tarzda ifoda etiladi.

Urushdan so'nggi davr bolalar she'riyatida ona — Vatan, go'zal diyor, hur o'lkamiz to'g'risida yaratilgan asarlar diqqatga sazovordir. «Yashna, Vatan» (I. Muslim), «Obod o'lkam», «Yurtimizning yuragi» (P. Mo'min), «Mening Vatanim», «Baxtli bolalar» (Q. Hikmat), «O'lkamizning tongi otmoqda» (A. Rahmat), «Dehqon bobo va o'n ikki bolakay qissasi» (A. Oriprov), «Onadegan so'z» (O. Matjon) vaboshqalar.

Bu mavzuda yaratilgan she'rlarni sanagan bilan tamom bo'lmaydi.

Bu mavzuda yaratilgan asarlar ichida Abdulla Ori povning «Dehqon bobo va o'n ikki bolakay qissasi» she'ri bolalar adabiyotining keyingi yillarda qo'lga kiritgan jiddiy yutuqlaridan bo'ldi. O'zbek bolalar she'riyatida O'zbekiston haqida ko'plab asarlar bor. A. Oripov ularni takrorlamasdan o'ziga xos original asar yozgan. She'r qahramonlari o'n ikki viloyatdan chiqqan a'lochi, jamoatchi o'quvchi bolalar. Ular o'z joylarining tarixini yaxshi bilishadi. Poezdada o'zlariga xamroh bo'lgan boboning savollariga lo'nda-lo'nda qilib javob berishadi. O'zbekistondagi har bir viloyatning o'ziga xos boyligi, shaharlari, bag'ri keng odamlari kitobxon ko'z o'ngida bir-bir gavdalanadi.

O'zaro suhbat asosiga qurilgan bu she'rda boboning yakuniy nutqi juda salmoqli. To'rt misra she'r bilan tobora gullab yashnab borayotgan, o'ziga mustaqil bo'lib, o'z taqdirini o'zi bunyod etayotgan diyorimizning husn-jamoli, qudrati bir butunligicha ifoda etilgan:

*Siz atagan har bir joy
Bitta bo'ston bo'ladi,
Hammasini qo'shsangiz,
O'zbekiston bo'ladi.*

O'zbek xalqi azaldan mehnatkash xalq. Ishchanlik bizga otabobolarimizdan meros bo'lib qolgan. Q. Muhammadiyning «Etik», «Buvimning hikoyasi», H. Yoqubovning «Sirdaryo oftobi», Shukur Sa'dullaning «Hovlimizning bolalari», «Dastyor qiz», «Bog'bon qiz», Ilyos Muslimning «Oyxon va rayhon», «Ishchan asalarilar», «Sening sovg'ang», Po'lat Mo'minning «Dalalarga qarasam», «Oftob chiqdi olamga», Qudrat Hikmatning «Bobo va nabira», «Jo'jam, yurma laqillab», Tolib Yo'ldoshning «Vaqt qadri», Yusuf Shomansurning «Baraka», «Tikuvchi», Tursunboy Adashboyevning «Shanbalik», Rauf Tolibning «Bobo xursand, Nodira xafa», Qambar Otaning «Mehnatdan zavq olaman» she'rlari bevosita mehnat mavzusiga bag'ishlangan.

Iste'dodli shoir Qambar ota uzoq yillardan beri bolalarni mehnatsevarlikka chorlab she'rlar yozib keladi. «Mehnatdan zavq olaman» asari shulardan biri. Asarning lirik qahramoni sog'lom va tetik bola. Buning asosiy sababi uning mehnatkashligida. Bola ishlashni, ayniqsa, kattalarning yumushlariga yordam berishni yaxshi ko'radi. Lirik qahramonning mehnati, orzuxayoli yosh kitobxonning ezgu niyatiga mos tushadi:

*Sog'lom, quvnoq bolaman,
Mehnatdan zavq olaman.
Agarda ish qilmasam,
Tez zerikib qolaman.*

*Kattalarga dastyorman,
Xizmatiga tayyorman.*

Mehnat — baxt. O'sha baxtni qo'lga kiritish, mehnat unumdorligini oshirish uchun esa eng avvalo ilm-fanni puxta o'zlashtirib olish kerak. Q. Muhammadiy «Kichkina michurinchilar» she'rida mehnatning zoe ketmasligini alohida ta'kidlaydi:

*Ilmini bilib olsang,
Mo'ljalning xato ketmas.*

Mehnat dunyoda buyuk ish. Kimki bu ishning etagini tutsa, u hech qachon kam bo'lmaydi. Bugun ham shoirlarimiz o'z asarlarida bolalarni mehnatkash bo'lishga, mehnat ahdini xurmat qilishga, ularning peshona terlari evaziga bunyod etilgan narsalarni e'zozlashga, asrab-avaylashga da'vatkor she'rlari bilan kitobxon mehrini qozonmoqdalar.

Bolalarni bog'cha yoshidan boshlaboq tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalash muhim ishlardan biri hisoblanadi. Bolalar ijodkorlari bu masalaga aloxdda e'tibor beradilar. «Kichkina bog'bon haqida doston», «Suv bilan suhbat», «Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa» (Zafar Diyor); «To'rt fasl» (Sh. Sa'dulla); «Bizning boqqa kelinglar» (G'.G'ulom); «Boychechak», «G'uncha» (Uyg'un); «O'rik gullaganda» (H. Olimjon); «Yurtimiz tabiati», «Tilla qo'ng'iz» (I. Muslim); «Tabiat alifbosi», «Qanotli do'stlar» (Q. Muhammadiy); «Bahor», «Tog' manzarasi», «Suv» (Q. Hikmat); «Toshbaqa» (Yu. Shomansur); «Bir cho'ntak yong'oq» (M.A'zam); «Baholar», «Maqtanchoq chumoli» (T. Adashboyev); «Bahor va men», « Qushcha so'zi» (R. Tolib); «Karmalak afsonasi» (O. Matjon) va boshqalar shular jumlasidandir. Bular orasida Shukur Sa'dullaning «Kichkina qushcha» asari alohida ajralib turadi. Unda bolalarning qushlarga bo'lgan mehri, g'amxo'rligi misralar qatiga chuqur singdiriladi.

Bolalar shoiri Olim Mahkam o'ziga o'zi talabchan qalamkashlardan biri. U o'zining har bir asarini qayta-qayta ishlaydi, tilining sodda, badiiy tomondan mukammal bo'lishiga katta e'tibor beradi. «Kapalak» she'rini olib ko'raylik. To'rt misradan iborat bu asar naqadar oddiy, naqadar sodda. Ammo juda ta'sirchan. Bu she'rda insonlar u yoqda tursin, hatto, hashoratu qurt-qumursqalar ham tabiatning mudom guldek yashnab turishi tarafdori ekanligi ayon bo'ladi:

*— Kapalakjon, beri kel,
Buncha parvoz etasan.
— Meni quvma Erkinjon,
Gulni bosib ketasan.*

Tinchlik va do'stlik! Bu ikki so'z bir-biriga egizak. Bolalar adabiyotida bu mavzu muhim o'rinlardan birini egallaydi. G'afur G'ulom («Kaptar uchar, g'oz uchar», «Tinchlik archasi»), Q. Muhammadiy («Urushga yo'l bermaymiz»), Sh. Sa'dulla («Tinchlik qushi haqida men o'qigan she'r»), I. Muslim («Do'stlik»), Q. Hikmat («Tinchlik haqida qo'shiq»), Shuxrat («Tinchlik allasi», «Do'stlik guli»), Yusuf Shomansur («Orzular bir»), Safar Barnoyev («Biz bolalar») kabi shoirlar kitobxonlarni tinchlik va do'stlik ruhida tarbiyalashga barakali hissa qo'shdilar.

Quddus Muhammadiyning «Urushga yo'l bermaymiz» she'ri bolalarning sevimli asarlaridandir. Unda yetuk insonlarning asosiy maqsadi tinchlik va osoyishtalik ekanligini bolalar ruhiga singdirib, ularni tinchlik uchun kurashga chaqiradi:

*Deysan, tanda jonim bor,
Tinchlik uchun kurashay,
Urushga hech yo'l bermay,
Vatan, xalqim yashnatay.*

Quddus Muhammadiy bu bilan chegaralanib qolmay, tinchlik tarafdorlarining yengilmas kuch-qudratini, astoydil harakat qilinsa tinchlik urushni yengishi muqarrar ekanligini shunday ifodalaydi:

*Tinchlik bo'lsin hamma yoq.
Buning uchun hamma vaqt,
Kurashar jam bo'lib xalq.
Urushga yo'l bermaymiz,
Tinchlik yengar, tinchlik haq.*

Bolalarning suyukli shoirlaridan biri bo'lgan Quddus Hikmat «Do'stlar, bering qo'lga qo'l» she'rida Quddus Muhammadiyning fikrini davom ettirib, shunday yozadi:

*Tinchlik doim saqlanar,
Qasd qilgan majaqlanar.
Do'stlar, bering qo'lga qo'l,
Urushga hech qo'ymang yo'l!*

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida tinchlikning asosiy garovi bo'lmish do'stlik mavzusi tobora kengayib bormoqda. Bu mavzuda ayniqsa S. Jabbor, E. Raimov, R. Tolib, A. Obidjon va boshqalar g'oyaviy-badiiy mukammal asarlar yaratmoqdalar.

Bugungi o'zbek bolalar she'riyati haqida gap ketar ekan, maktab hayotini

aks ettiradigan asarlar haqida alohida to'xtalib o'tish kerak. Hamma narsa o'qishga, maktabga bog'liq. Maktab mavzusida yozilgan she'rlarda tarbiya o'chog'i maktablar, unda qaynayotgan baxtli hayot, bolalarning ilm-fan nurlaridan bahramand bo'lishga intilishdek ijobiy fazilatlarini ifodalaydi.

Ilyos Muslimning «Maktabim», «Kitobcham» she'rlari kichik maktab yoshidagi bolalarga mo'ljallangan. «Maktabim»ni o'qigan bolada o'qishga, ilm-fan nurlaridan bahramand bo'lishga intilish yanada o'sadi.

*Ona kabi mehribon —
Ilm-fanlarga makon,
Yayrab o'qiyman har on,
Qadrdonim, maktabim!*

*Senda darlar xilma-xil,
Ongim o'sar yilma-yil.
Sevinchlarga to'lar dil,
Qadrdonim, maktabim!»*

A'lochi o'quvchining maqsad va niyati ham a'lo darajada. Uning maqsadi o'sib, ulg'ayib xalq uchun, ona-o'lka uchun haqiqiy farzand bo'lib voyaga yetish:

*A'lo o'qishdir burchim,
Sarf etaman bor kuchim.
Ishlayman xalqim uchun,
Qadrdonim maktabim!*

Po'lat Mo'minning «Xoh o'qishda, xoh ishda», «Yer chopildi, javob topildi», «Sinfimiz qo'shig'i», «Ustozlar», Rauf Tolibning «Katta tanaffusda», «O'rtog'imiz yo'qoldi», «Uy vazifasi»; Ergash Raimovning «Endi katta bo'laman» kabi asarlarida shu kunning nafasi sezilib turadi.

Odatda bolalar orzular qanotida yashaydilar. Ergash Raimovning «Endi katta bo'laman» she'rida bolaning orzu-niyati nihoyatda buyuk. Tezroq o'sib, ulg'ayib maktab o'quvchisi bo'lish:

*Bultur edim oltida,
Yoshim yetmay qoldida,
Maktabga yozishmadi,
O'qishga olishmadi.
Yillar yurmas ketiga,
Bu yil to'ldim yettiga.
Endi katta bolaman,
Men maktabga boraman.*

Bolalar rostgo'y, halol, poklikni yaxshi ko'rishadi. Aldamchilik, yolg'onchilik, xushomadgo'ylik ularning xarakterlariga to'g'ri kelmaydi. Rauf Tolib bolalardagi bunday xususiyatni «O'rtog'imiz yo'qoldi» she'rida yaxshi yoritgan. Valijon o'zining yengiltakligi, yolg'onchi va xushomadgo'yligi, faqat o'z foydasini ko'zlab ish ko'rishi bilan sinfda obro'sini yo'qotgan:

*O'z foydasin o'ylar u
Do'st bo'lsin qandoq?
Oramizdan yo'qoldi,
Eh, bitta o'rtoq...*

Bugungi kun bolalar she'riyatida harbiy vatanparvarlik mavzusi ham ancha mukammal ishlangan. Urush davri she'riyati tasvir markazida turgan jangovarlik, fashist bosqinchilariga kuchli nafrat, Vatan himoyasiga chaqiriq, baynalmilal do'stlik g'oyalari so'nggi davr she'riyatida ham asosiy mavzulardan biriga aylandi. Ammo endi davr bilan bog'liq ravishda tasvir uslubining birmuncha o'zgariganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, urush davri she'riyatida lirik qahramonning bevosita jang maydonlaridagi kechinmalari ifodalansa, keyinchalik jang qahramonlarining esdaliklari yoki u haqda boshqalarning taasurotlari, tinchlik uchun kurash g'oyasi, urushning faqat halokatli oqibatlarini ifoda etishi birinchi o'ringa chiqarildi. Bu hol she'riyatda harbiy vatanparvarlik tuyg'usining, tushunchasining tobora kengayib, yangi-yangi qirralari namoyon bo'layotganligini, davr talabi asosida ijodiy an'ananing davom etayotganini, boyitilayotganini ko'rsatadi.

Urushdan keyingi harbiy vatanparvarlik she'riyati uchun xarakterli xususiyatlar urush qahramonlari jasoratining ko'proq ikkinchi shaxs tomonidan hikoya qilinishida ham ko'zga tashlanadi. Urushga munosabatning bu shaklini Uyg'un («Mening akam»), Asqad Muxtor («Tinchlik soldati») kabi kekxa avlod vakillaridan tortib, Tursunboy Adashboyev («O'g'limga»), Safar Barnoyev («Dadamning qo'llari») singari keyingi avlod qalamkashlari ijodida ham uchratish mumkin.

O'zbek bolalar she'riyatining urushdan keyingi davrda yaratilgan namunalari ko'zdan kechirilganda, harbiy vatanparvarlik mavzusiga turlicha yondashilganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Mavlton Ikrom «Yosh partizan» poemasi qrimlik yosh partizan Viktor Korobkovning jasoratiga oid hujjatlardan foydalansa, Quddus Muhammadiy, Tolib Yo'ldoshlar urush sababchisi bo'lgan fashistlarni folkloridagi ya'juj-ma'jujlar kabi an'anaviy obrazlar tasviri orqali urushni la'natlaydilar. Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari Ilyos Muslim va Shuhratlar fashistlarning kirdikorlarini o'sha voqealarning bevosita shohidlari sifatida hayotiy, ta'sirchan gavdalandirtilgan, Tursunboy Adashboyev, Qambar Ota, Aziz Abdurazzoq, Shamsi Odil, Rauf Tolib, Qutbi Nosirova va boshqalar ko'proq otalar va bolalarning achchiq

xotiralari tarzida qalamga oladilar.

Tolib Yo'ldoshning «Bobom ertak aytsalar» she'ri bevosita urush qatnashchisining nevaralariga jang-jadallar haqidagi ertagi tarzida bitilgan. Bolalarga ertak tuyulgan bu voqealar aslida ertak emas, oddiy jangchining ko'rgan-kechirganlaridir.

«Qilich botir», «Alpomish», «Aldar ko'sa» dostonlarini jon qulog'i bilan tinglagan bolalarning fashist bosqinchilari to'g'risidagi xikoyadan vujudlari larzaga keladi.

Bobo o'z gapini Gitlarning ta'rifidan boshlaydi:

*Qo'ng'iz mo'ylov, chalabosh,
Gitler degan alvasti,
Qilgan mudhish jinoyat,
Hech yoddan chiqmas asti.
Tag-tugi yo'q bu maxluq,
Odamxo'r ekan bilsak,
Nimalar qilmas edi,
Erkiga qo'yib bersak!..*

Bobo nutqidagi nozik o'xshatishlar, ayniqsa, Gitlarning odamxo'rliги, tashqi ko'rinishining beo'xshovliги bolalar qulog'ini ding qiladi. She'rda bolalarni hayratga solgan narsa Gitlarning ko'rinishigina emas, balki unga hikoyachining nafratli munosabati hamdir. Boboning Gitler boshliq fashistlar haqida hikoya qilayotib, g'azabdan yuzlarining oqarib, o'zgarishi tinglovchilarda ham, kitobxonda ham Gitlarga nisbatan nafrat uyg'otadi.

Yuqorida Vatan posbonlarining jasorati ko'proq o'zga shaxs, xususan, otalar, ukalar va bolalar tilidan hikoya qilinishiga to'xtalgan edik. Ota-onalarning farzandlari yoxud farzandlarning ota-onalari, ukalarning akalar bilan faxrlanishi, o'zlarini ular jasorati uchun qay jihatdandir daxldor hisoblashlari tabiiy holdir.

Ammo bu an'ana so'nggi yillar yoshlar she'riyatida o'zini oqlamayapti. Anvar Hojining «Men akamni kuzatdim», Habib Rahmatning «Askar ukasi», Fayzi Shohismoilning «Botir askar» she'rlarida akalarini harbiy xizmatga kuzatgan bolalarning ularga havasi; Shamsi Odilning «Ota meros», Rauf Tolibning «Ota izidan» she'rlarida bolalarning sodiqligi to'g'risidagi ahdu-paymonlari quruq bayon qilinadi.

Harbiy xizmatni o'tash har bir yigitning muqaddas burchi. Kichkintoylarning buni orziqib kutishi hech kimga sir emas. Binobarin, kichik qahramonlarning akalari bilan faxrlanishi, quyidagi parchalarda bayon etilgani kabi tezroq katta bo'lib, harbiy kiyimni kiyishni orzu qilishlari kishiga g'ayritabiiy tuyulmaydi.

*Men ham ulg'ayib bir kun,
Akamlarga yetaman.
Bo'lib Vatan askari,
O'z burchimni o'tayman.*

(«Men akamni kuzatdim»)

*Vatanimni, Xalqimni
Ko'z qoramdek saqlayman,
Askar akamga o'xshab
El ishonchin oqlayman*

(«Askar ukasi»)

*Deyman tez-tez o'tsaydi
Immillamay yil,
Kattakon bo'lar edim
Sizlardek qoyil.
So'ng Vatan xizmatiga
O'tlanib men ham,
Bo'lardim sizday botir
— Askar chinakam.*

(«Botir askar»)

Bu yerda biz aytmoqchi bo'lgan gap uchta she'rdan olingan parchalardagi mazmunning o'xshashligidagina emas, balki jajji qahramonlarning Vatan xizmatiga o'tlanishini orzu etishlariga sabab bo'layotgan vositalarning ham aynan o'xshashligidadir. Bizningcha, she'rlardagi kichikintoy qahramonlar akalarining harbiy qism safiga chaqirilishi yoki askarlarni ko'rishni aytib, orzu qilishning o'zi yetarli emas. Qahramonlar qalbidagi sun'iy hissiyotning kitobxonga ko'chmasligi sirini shundan izlash kerak.

Ikkinchi jahon urushidan keyin o'tgan davr ichida o'nlab dostonlar, ertak, dostonlar maydonga keldi. Oybekning «Zafar va Zahro», «Bobom», Q. Muhammadiyning «Dunyoda eng kuchli nima?», «Solijon», Shukur Sa'dullaning «Laqma it», «Ikki donishmand», Po'lat Mo'minning «O'rinbosarlar», «Eh, rosashirin ekan», «Xolning jiyron velosipedi», «Oltin nay», «Jalil eshitgan ertak», Quدرات Hikmatning «Toshbaqalar hujumi», «Bobo dehqon hangomasi», «Chovkar», «Chirchiq farzandi», Ramz Bobojonning «Cho'pon o'g'li», Safar Barnoyevning «Biz dehqon bolasimiz», «Oltin shahar haqida afsona», «Oltin oshiqlar», Miraziz A'zamning «Aqlli bolalar», «Bedananing buvisi», Tursunboy Adashboyevning «Dovonlar», «Harflarning sarguzashti», Toshpo'lat Hamidning «Asrorqulning qo'chqori», Ergash Raimovning «Bir dona yaproq», Rauf Tolibning «Sehrgar do'stim bor», «Maqtanchoq», Azim Usmonning «G'aroyib Ajarho», Kavsar

Turdiyevaning «Toshkesaklar mamlakatida» kabilar shular jumlasiga kiradi.

Shoir Po‘lat Mo‘min «Ko‘ngil istar yaxshilik» asarida bolalar o‘rtasidagi do‘stlik, birodarlik, o‘qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik masalalarini ilgari suradi. Bolalar hayotida sodir bo‘ladigan yutuq va kamchiliklar badiiy bo‘yoqlarda, qiziqarli epizodlarda chizib beriladi. Bir so‘z bilan aytganda, maktab o‘quvchilarining jozibali hayoti zavq-shavq bilan tasvirlanadi.

Shoir eng avvalo yangi «mahallaning chiroyi» bo‘lgan jonajon maktab binosi haqiqatan ham «bilim saroyi»ga aylanib ketganligini maroq bilan tasvirlaydi. Ana shundan keyingina o‘quvchini bu yerda ta‘lim-tarbiya olayotgan o‘z qahramonlari bilan tanishtiradi. Dostonning har bir sahifasida ezgulik, olijanob insoniy fazilatlar qabartirilgan holda yoritiladi. Asarning asosiy syujet chizig‘ini tashkil etgan O‘ktam obrazi yosh kitobxonni o‘ziga maftun etib oladi. U juda sho‘x, olov qalbli. Tomda varrak uchirib yurib yiqilib tushgan, shuning uchun «miyasi sal lat yegan». Natijada asab kasaliga giriftor bo‘lgan. O‘ktam oqko‘ngil, rostgo‘y, haqiqatchi bola. U hayotga haqiqat ko‘zi bilan qaraydi, boshqalarning ham shunday bo‘lishini istaydi. Ammo o‘zi o‘qiydigan sinfda Tolibga o‘xshagan ba‘zi o‘yinqaroq, qitmir, shoir so‘zi bilan aytganda «olifta» bolalar uning jig‘iga tegadi, asabini buzadi, kasalini qo‘zg‘aydi, sinfdan-sinfga o‘tolmaganini yuziga soladi.

Yaxshi gapning shaydosi bo‘lib qolgan O‘ktamning kasali qo‘zg‘ab, yiqilib qolishi yosh kitobxonda O‘ktamga nisbatan chuqur achinish, Tolibga nisbatan esa nafrat hissini uyg‘otadi.

Bir necha kundan so‘ng tuzalib ketgan O‘ktam o‘qishga sho‘ng‘ib ketadi.

Tolib o‘qituvchi Shokir akaning kasal bo‘lib qolganini eshitib, xursand bo‘ladi, darrov o‘yin-kulgi, bekorchilik haqida og‘iz ko‘pirtirib gap sotadi:

*Shokir akamiz bu gal
Yaxshiyam bo‘bdi kasal.
Darsga kelmasmush ancha,
O‘ynaymiz xohlagancha,—*

deb ustoziga achinish o‘rniga xursandchiligini bildiradi. Bu gap O‘ktamga qattiq botadi. Shunda u Tolibni yaxshilikka chaqiradi, o‘qituvchi-ustozga bunday munosabatda bo‘lmaslik kerakligini uqtiradi. Ammo janjalkash Tolib bu gaplarga quloq solish o‘rniga O‘ktamning jig‘iga tegadi, asabini buzadi, uni musht ko‘tarishga majbur qiladi. Kasali qo‘zg‘agan O‘ktam shifoxonaga tushib qoladi. Sinfdagi ayrim o‘quvchilar Tolibni urib qochib ketdi, degan gap tarqatishadi. Faqat samimiy do‘st Qodirgina bu gapga ishonmaydi. O‘ktamning beozor, sofdil ekanligini isbotlashga urinadi.

Tolib O‘ktam ustidan o‘qituvchi-ustozlarga arz qiladi. O‘ktamning uyiga

otasini boshlab boradi. Lekin voqea davomida kitobxon Tolibning chaqimchi, o'qishga xushi yo'q, gerdaygan bola ekanini bilib oladi.

Dostonda jamoat tarbiyasining ahamiyati g'oyatda chuqur ifodalangan. O'ktam sog'ayib o'qishga qaytadi. O'ktam va Tolib janjali muhokamasiga bag'ishlanib o'tkazilgan sinf majlisi dostonning eng avj nuqtasi hisoblanadi. Bu yerda haqiqatgo'ylik, a'lo o'qish, do'stlarni, kattalarni hurmat qilish, axloq-odobda boshqalarga o'rnak bo'lish kabi masalalar targ'ib etiladi. Yolg'onchilik, beodoblik, o'zgalarni mensimay xudbinlik qilish qoralanadi.

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida she'riyat rivojlangani kabi nasrda ham salmoqli asarlar yuzaga keldi. Yozuvchilarning yangidan-yangi avlodlari kamol topdi. Ayniqsa, hikoyachilik o'sdi. Bolalarning yoshi, qiziqishi, dunyoqarashiga to'la javob bera oladigan hikoyalar bunyod etildi. Hakim Nazir, Yoqubjon Shukurov, Shukur Sa'dulla, Nosir Fozilov, Xudoyberdi To'xtaboyev, Turg'unboy G'oi pov, Rahmat Azizxo'jayev, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Sobir Yunusov, Oqiljon Xusanov, Mahmud Murodov, Nodir Nazarov, Ergash Raimov, Safar Barnoyev, Abdusaid Ko'chimov, Rauf Tolib, Anvar Obidjon va boshqalarning kichik maktab yoshidagi bolalarga mo'ljallangan o'nlab hikoyalar to'plamlari bosilib chikdi.

Juda ko'p hikoyalarda kichkintoylarning hayotlari o'z ifodasini topmoqda. Shodmonbek Otaboyevning «Itolg'i» hikoyasi qush, qurt-qumursqalarni sevish, ardoqlashga qaratilgan. Itolg'i chumchuq va chug'urchuqlarni tutib olib yeydigan qush. Shukurali aka itolg'ini jiyani Shavkatga sovg'a qiladi. Shavkat uzum qo'riqlashda undan foydalanmoqchi edi. Ammo qush ularnikida o'zini erkin sezmaydi. Buning sababini surishtirganda Shavkatning otasi bu maxluq ozod va erkinlikni qo'rsayotganligini tushuntiradi. Shavkat qushlarni yaxshi ko'radigan, rahmdil bola. U itolg'ini qafasda uch kun zo'rg'a ushlab turadi. Qafasda qush emas, o'zi o'tirgandek bo'ladi va itolg'ini qafasdan butunlay chiqarib yuboradi. Qush bolaga rahmat, degandek parvoz qilib ketadi.

Bolalar qissachiligida ham ko'plab yaxshi asarlar yaratildi, adiblarning yangi-yangi avlodlari kamol topdi. Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhordan tortib bugungi kunga qadar hisoblaydigan bo'lsak, ularning soni nihoyatda o'sdi. Bunga misol qilib Hakim Nazir, Shukur Sa'dulla, Xudoyberdi To'xtaboyev, Hojiakbar Shayxov, Anvar Obidjon, Latif Mahmudov, Nosir Fozilov, Farhod Musajon, Habib Po'latov, Muqimjon Niyozov, Rustam Rahmonov, Iboxon, Shukur Xolmirzayev, Oqiljon Xusanov, Marva Jaloliddinova, Asad Dilmurod, Abdusaid Ko'chimov, Ergash Raimov, Mamatqul Hazratqulov va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Bu davr bolalar qissachiligining mavzu doirasi juda kengaydi. Kattalarning mehnati, ularning jasoratlari («Yonar daryo»); ikkinchi jahon urushida ishtirok etish («Rustamjonning sarguzashtlari»); tobora gullab-yashnab borayotgan go'zal shaharlarimiz va bag'ri keng, insonparvar odamlarimiz («Komandirning

boshidan kechirganlari»); o'tmishda zulmkorga qarshi kurash, baxtli va yorug' kun uchun intilish («Kachal polvon»); ikkinchi jahon urushi davrida bolalar hayoti va ularning kolxoz dalasidagi faoliyati («Changalzordagi sharpa»); yetim-esir bolalarning turmushlari («Ulug' kun», «Sen yetim emassan»); chorvadorlarga ko'mak («Oq otli»); o'quvchilarning dalachilik brigadalari («Zamon»); sho'x va o'zboshimcha bolalar va ularning qayta tarbiyasi («Bizning roman») kabi mavzular bu davr qissachiligida yetakchi o'rinda turadi.

Hakim Nazirning «Yonar daryo» qissasining asosiy qahramoni Damir. U otadan juda erta judo bo'lgan. Adib boshda bolani ancha sho'x, onaning gapiga quloq solmaydigan, yaxshi o'qimaydigan, bir oz o'zboshimcha qilib ko'rsatadi. Bolaning bunday salbiy tomonlari quyidagi lavhada shundoqqina ko'zga tashlanib turadi:

«Buvim bilan oyim ayvondan turib ketishlari bilanoq, men lip etib o'tinxonaga o'tdim. U yerda tovuq katagi bor edi. Mo'ralab ko'rdim. Tovuuq tuxum qo'yibdi-yu chiqib ketibdi. Bir emas, ikkita tuxum. Ushlab boqsam, hali iliqqina. U yoq-bu yoqqa alanglab oldim-da, tuxumning ikki yog'ini cho'p bilan chumchuq ko'ziday teshib, og'zimga xo'p etuvdim, liqqa ketdi. Qani endi ustidan yumshoq non bo'lsa, yeb yuborsang. Oyoq uchida oshxonaga kirdim-da, yarimta bulkachani cho'ntakka urib chiqdim. Yana kelib stulimga o'tirdim. Birdan hiqichoq tutib qoldi. Hiqichoq bosilarmikan deb vodoprovoddan bir hovuch suv ham ichib oldim. Qornim to'yganga o'xshaydi. Endi daftardagi harflar, raqamlar uchishni qo'yib, o'z o'rniga qo'ndi. Lekin qo'ngani bilan miyamga kirmadi. Negaki, uy ichidan oyimning yig'i aralash ovozi eshitilayotgan edi. U buvimga derdi:

— Bu meni kuydiradiganga o'xshaydi. Tepasida haq deb tursangiz, ishga qaraydi, bo'lmasa yo'q. Peshonam sho'r bo'lmasa...»

Yozuvchi Damir bilan Sulton amaki munosabatlari tasviri orqali inson tarbiyasida ota-onaning roliga alohida urg'u beradi. Qissada Gazlidagi hayot, odamlarning turmushi, Bo'ron va Qo'ldoshlarning axloq-odoblari ham Damirning oyoqqa turib olishida asosiy manba bo'lib xizmat qilishi ko'rsatiladi.

Rustam Rahmonov «Changalzordagi sharpa» qissasi bilan ikkinchi jahon urushi davri bolalarining tinib-tinchimas obrazlarini yaratib berdi. Axir urush dahshatlari uzoq Toshota qishlog'ida ham aks-sado bergan edida! Toshotaliklar kechani kecha, kunduzni kunduz demay dushman bilan g'oyibona jang qiladilar. Ha, urush tashvishi kattaga ham, kichikka ham baravar tushgan edi.

Otash o'jar, o'z aytganidan qolmaydigan bola. Yozuvchi bu bola obraziga shunday ta'rif beradi: — o'jar odamning, ayniqsa o'jar bolaning tabiati qiziq. Undaylarni bir narsaga o'chakishtirib bo'lmaydi. Qilaman desa, qiladi, o'laman desa o'ladi. Aytganini qilish uchun hech narsadan toymaydi. Bo'lmasa, Otash onasining issiq bag'rini hecham tark etmasam deydi. Lekin, o'jarlik! Ha hammasiga uning shu o'jarligi, shart kerakligi aybdor.

Otash nega bunchalik o'jar. Uning o'jarligiga davr, urush sababchi. Bola otasini qattiq sog'ingan. U otasini ko'rmoqchi, nemis fashistlarga qarshi kurashda otasiga ko'maklashmoqchi. Ammo ota uzoqda. Unga yeta olmagan bolaning fe'l-atvori ham juda boshqacha. Hamma kasallik mana shunda.

Rohat kampir qishloq bolalarini to'plab juda ajoyib-g'aroyib ertaklar aytib beradi. U aytgan ertaklar orasida pahlavonlar, dovyuraklar, sehrgarlar, ishyoqmasu dangasalar, turli alvasti-yu jinlar bor.

Otash bugun ajinalardan birini tutish xayoli bilan band. U chakalakzorga bormoqchi, bir ajinani tutib, uni yalintirib-yalintirib, keyin «bor, Gitlerni tutib kel deyman. Uni tutib keladi, o'shanda Gitlerni uchastkovoy milisionerga beraman. Keyin, rosa qiynab o'ldirishadi. O'shanda urush ham tugaydi. Hamma urushdan keladi, dadam ham... Keyin ajinaning sochini qaytarib beraman...» — demoqchi.

Otash ana shunday o'y-andishlar bilan Qo'turbuloq tomon yo'l oldi. Bu chakalakzor to'g'risida Toshotada qanchadan-qancha afsonalar to'qilmagan. «Chakalak» so'zining o'zi bolalarnigina emas, hatto kattalarni ham seskantirib, qo'rquvga solib kelgan. Onalar injiq, yig'loqi bolalarini, «gapimga kirmasang, chakalakzorga eltib tashlayman» degan po'pisa bilan tiyib kelishgan. Bu joy — alvastilar makoni, ins-jinslar bazm quradigan maydon! Bu yerda jin-alvastilarni o'z ko'zi bilan ko'rganlar bor Toshotada, deyishlariga qaramay o'z baxtini sinab ko'rmoqchi.

Bola o'sha dahshatli chakalakzor bag'rida kechasi uzoq o'tirdi, qorni och qoldi, sovqotdi. Ajinachalarni kuta-kuta mijjalari qotib ketdi — ki priklari yumilsa ochilmaydi, ochilsa yumilmaydi. Shu payt allaqayoqdan dang'ir-do'ng'ir childirma chalishib bir gala yasangan qizlar kelib qolishdi. Bir pasda o'rtaga gulxan yoqib, atrofida o'ynab ketishdi. Otash u yon-bu yoniga alanglab qarasa chakalakzordan darak qolmabdi. Shu onda jaiji qizchasini opichlab, ayasi kelib qolsa bo'ladimi! U nuqul qah-qah urib kuladi. Kela solib alanga ustidan sakrab o'tdi-da o'yinga tusha boshladi. Birdan boyagi qizlar serjun maxluqlarga aylanib, Otashning ayasini qurshab olishdi. Ukasini silab-siltab tortishdi-da, olovga uloqtirishdi. Ayasini bo'lsa har biri panshadaday panjalari bilan bo'g'a ketishdi. Otash ajinalar to'dasiga tashlanib, onasini qutqarmoqchi bo'ldi. Biroq qarasa oyoqlari yo'q. Ovozining boricha qichqirsa ovozi chiqmaydi...

Ha, u uyqusida alahsirar edi. Endi u ajinalarning borligiga ishonmay qo'ydi. Chunki Rohat kampirning ertagi faqat afsona ekanligiga bugun aqli yetdi. Ammo Otash hayotda bo'sh keladigan bolalardan emas. O'zicha sirli bu chakalakzorni o'zlashtirishga kirishdi. Bu ishda unga Obidaxon va Xurshidjonlar ko'mak berishdi. Chakalakzor o'rnida mo'l-ko'l paxta hosili bitdi. Bu esa urush davri bolalarining frontga katta sovg'asi bo'ldi.

Bu davr bolalar qissachiligida sarguzasht, ilmiy fantastika janrlari ham rivoj topdi. Xudoyberdi To'xtaboyev («Sariq devni minib», «Qasoskorning oltin boshi»,

«Shirin qovunlar mamlakatida»), Xojiakbar Shayxov («Samo mahvaridagi namoyish», «Shom kamari», «Ajdodlar xotirasi»), Mahkam Mahmudov («Evropaning o'g'irlanishi»), Anvar Obidjon («0099 nomerli yolg'onchi», «Dahshatli meshpolvon»), Olloyor («Fazogir chumoli»), Oqiljon Xusanov («Tog'da o'sgan bola») va boshqalar bu janrda samarali ijod qilmoqdalar.

Bolalar tarbiyasida dramaturgiya janrida yaratilgan asarlar ham katta rol o'ynaydi. Hakim Nazir, Adham Rahmat, Po'lat Mo'min, Mamarasul Boboyev, Usmon Yusupov, Turg'unboy G'oyibov, Narimon Orifjonov, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Ravshan Yoriyevlarning pesalari o'zining bolalarbopligi bilan kichikintoylar quvonchiga quvonch qo'shib kelmoqda.

So'nggi yillar bolalar dramaturgiyasida Ravshan Yoriyevning «Oq buloq» (bir pardali) pesasi alohida ajralib turadi. Asar qahramonlari Quдрat, Jasur, Gulshan, O'rmonchi bobo, Go'zal qiz, Olmaxon, Qora dev, Qari shayton, Maymoq shayton, Kichik shayton va boshqalar.

Bolalar o'rmonda karnaval o'tkazishmoqchi. Hamma bu marosimga hozirlik ko'rmoqda. Ammo ichi qora, qizg'anchiq qora devu shaytonlar bunga qarshi, nima bo'lganda ham karnavalni o'tkazmaslik, odamlarga pand berish rejalarini tuzadilar. Shifobaxsh, hammaning dardiga malham bo'ladigan ko'zachadagi Oqbuloq suvini zaharli suvga almashtirib, bolalarni nobud qilmoqchi bo'ladilar. Shu payt bolalarga Olmaxon yordam qo'lini cho'zadi. Shaytonlar o'zlari yasagan ko'zadagi zaharli suvni ichib halok bo'ladilar.

O'rmonda katta shodlik, o'yin-kulgi boshlanib ketadi,

Latif Mahmudovning «Ali bilan Vali», «Eh attang», «Muhim topshiriq», «Sirli xat», «Dangasaning sarguzashtlari» pesalari teatr sahnalarida qayta-qayta namoyish qilinmoqda.

«Dangasaning sarguzashtlari» asarining qahramoni o'zining ishyoqmasligi, qo'rs-qo'polligi bilan do'stlaridan ajralib qolgan. Bola xomxayollik bilan yashaydi, o'qish, izlanish, mehnat qilish, kattalarning yumushlariga ko'maklashishni o'ziga ep ko'rmaydi.

Hozirgi zamon o'zbek bolalar badiiy adabiyoti bilan birga bolalar adabiyotshunosligi va adabiy tanqid janri ham pog'onama-pog'ona o'sdi, rivojlandi. Bir qator darslik, qo'llanma, majmua, monografiya, kitoblar yozildi. O'nlab nomzodlik va doktorlik dissertasiyalari himoya qilindi.

Bu sohaning takomilida A. Suyumov, O. Rashid, S. Mamajonov, M. Qo'shjonov, H. Abdusamadov, M. Yunusov, B. Imomov, P. Shermuhamedov, O. Safarov, X. Egamov, S. Alimov, M. Murodov, M. Soliyev, S. Irixo'jayeva, S. Matjonov, M. Sattorov kabi ko'pgina adabiyotshunoslarning xizmatlarini alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Shu zaylda hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyoti rivojlanishda davom etmoqda. U yangi yozuvchilar, yangi asarlar bilan tobora boyib bormoqda. Bir so'z bilan aytganda, bu adabiyot mustaqil O'zbekistonimizning tobora gullab-yashnashi uchun xizmat qilmoqda.

CHET EL BOLALAR ADABIYOTI

Mustaqil mamlakatimizda kattalar adabiyotining ajralmas bir bo'lagi bo'lgan bolalar adabiyotining rivojlanishi, har tomonlama boyib borishida tarjima asarlarining o'rni, ahamiyati katta. Negaki tarjima asarlarini o'qigan har bir yosh kitobxonning dunyo haqidagi fikri, tasavvuri boyib, o'sha xalqlarning yashash sharoitlari, urf-odatlari, mehnatlari, orzu-intilishlari bilan oshno bo'ladilar.

Asrlar osha xuddi ertak kabi eldan-elga, tildan-tilga o'tib dillarni yashnatib yurgan «Qizil Shapkacha» (Sh. Perro), «Robinzon Kruzo» (D. Defo), «Gulliverning sayohatlari» (J. Swift), «Dyumchaxon» (X. Andersen), «Oltin baliq» (A. S. Pushkin), «Tom Soyerning boshidan kechirganlari», «Shahzoda va gado» (M. Tven), «Kapitan Grant bolalari», «Ostin-ustin» (J. Vern), «Don Kixot» (J. Servantes) kabi asarlar yosh qalblarda olamga nisbatan qiziqishlarni jo'sh urdirib yuboradi.

XX asrda bunyod etilgan «Maugli» (R. Kipling), «Kichkina Shahzoda» (A. de Sent-Ekz Yuperi), «Katta va kichik Karlson» (A. Lindgren), «Toshkent — non shahri» (A. Neverov), «Vinni Pux» (A. Miln), «Ahmoq sichqoncha haqida ertak» (S. Marshak), «Uch baqaloq» (Yu. Olesha), «Quvnoq Japbaqlar» (B. Kerboboyev), «Doktor Aybolit» (K. Chukovskiy), «Timur va uning komandasi» (A. Gaydar), «Chi pollinoning sarguzashtlari» (J. Rodari), «Styopa amaki» (S. Mixalkov), «Kim bo'lsam ekan?» (V. Mayakovskiy), «Bilmasvoy quyosh shahrida» (N. Nosov) singari olam kezib yurgan asarlar o'zbek kitobxon bolalarida ham katta taassurot qoldirmoqda.

Yuqorida tilga olingan asarlar yosh kitobxonni nimagadir o'rgatadi, nimagadir da'vat etadi. Bu asarlarning katta ko'pchiligida ona-Vatanga muhabbat, uning ozodligi va baxti uchun jon fido qilish («Uch baqaloq»); noshukr bo'lmaslik, ota-ona pand-nasihati quloq solish («Ahmoq sichqoncha haqida ertak»); inson va insonga mehr («Maugli»); tabiatni asrash, hayvonot olamini sevish («Doktor Aybolit»); odamlar xizmatini qilish, beminnat yordam ko'rsatish («Timur va uning komandasi»); o'ziga pishiq-puxta bo'lish, ichki sirlarni o'zgalarga oshkor qilmaslik («Qizil Shapkacha»); namunali o'qish, kasb-hunar egasi bo'lish («Kim bo'lsam ekan?»); sergak, tadbirkor, quvnoqlikka intilish («Quvnoq Japbaqlar») dek olijanob g'oyalarning yotishi bolalarning tarjima asarlariga nisbatan bo'lgan qiziqish va ishtiyoqlarini o'stiradi.

SHARL PERRO
(1628-1703)

Buyuk fransuz shoiri va tanqidchisi Sharl Perro o'z elinining badiiy ertak asoschisi sifatida ma'lum va mashhurdir. U o'zining «Qizil Shapkacha», «Zolushka» va «Etik kiygan mushuk» asarlari bilan jahonga tanildi.

Sh. Perro badiiy ertaklar ijod etishdan oldin xalq og'zaki ijodini mehr va ishtiyoq bilan chuqur o'rgandi. Shuning uchun ham u o'z ertaklarida xalq udumlarini dadil ilgari surdi. Perroning qahramonlari o'z mehnat sevarliklari hamda saxiyliklari bilan ajralib turadilar. G'arazgo'ylik, maqtanchoqlik, qizg'anchilik o'rnini yaxshilik, mehribonlik bosib ketishi hamon kitobxonni shod etib kelmoqda.

Sharl Perrodan bor-yo'g'i 11 ertak saqlanib qolgan. Qaysi ertagiga nazar tashlamang, barchasida bolalar zavq oladigan qirralar bor ekanligini darrov payqaysiz. Dunyoda uning «Etik kiygan mushuk» ertagini o'qimagan yoki ertak asosida yaratilgan multfilmni miriqib tomosha qilmagan bola topilmasa kerak.

Ertakda aqllilik, bilimdonlik, topag'onlik bosh masala qilib qo'yiladi. Boshqa asarlarida bo'lgani kabi Sh. Perro bu ertaqda folklor an'analari yana bir bor sodiq qoladi. Ertak qahramoni tegirmonchining kenja o'g'li Karabas fahm-farosat, aql bilan ish ko'rib, o'z murodmaqasidiga yetadi, baxtiyor bo'ladi.

Sharl Perroning barcha personajlari pishiq-puxtaliklari bilan ajralib turadilar. Ularning katta — ko'pchiligi odamlarni, hayvonu parrandalarni sevib, erkalab, e'zozlaydigan bo'ladilar. Zolushkani («Zolushka») olib ko'raylik. Uni o'gay ona-yu uning qizi xush ko'rmaydilar, xolos. Qolgan barcha jonzot Zolushkani deydi. Uni o'z baxtini topib, osoyishta turmush kechirishini istaydi. Zolushka juda chiroyli, odobli, shirinso'z, kamtarin, odamlarga, jonivorlari parrandalarga nisbatan mehribon. Uning bunday fazilatlarini, mehnat, halollik va poklik bilan hayotda o'z o'rnini topishi, sevganiga turmushga chiqib baxtli bo'lishi ertak tinglovchisida yaxshi taassurot qoldiradi.

Boshqa ertaklarda bo'lgani kabi «Qizil Shapkacha»da ham voqea yaxshilik bilan tugashi bolalarning quvonchiga quvonch qo'shadi. Sh. Perro ertakning ta'sirli va jozibali chiqishi uchun Qizil Shapkachani tabiiy holda ijobiy tomoniga ko'p sayqal beradi, bolalar ko'z o'ngida u dunyoda tengi yo'q, juda yoqimtoy qizcha sifatida gavdalanadi. Bo'rining yovuzligi, surbetligi uning kampir qiyofasiga kirib olganda mana bunday chizib berilishi ertak tinglovchi har bir bolada chuqur nafrat xislarini qo'zg'aydi:

- *Voy buvijon, qo'llaringiz buncha uzun?*
- *Seni mahkamroq quchoqlash uchun, jonginam!*
- *Buvijon, oyoqlaringiz buncha katta?*
- *Tezroq chopish uchun, jonginam!*
- *Buvijon, quloqlaringiz buncha katta?*
- *Yaxshiroq eshitish uchun, jonginam!*
- *Buvijon, ko'zlarinigiz buncha katta?*
- *Seni yaxshiroq ko'rish uchun, jonginam!*
- *Buvijon, tishlarinigiz buncha katta?*
- *Seni tezroq yeb qo'yish uchun, jonginam!*

Sharl Perroning «Havorang soqol», «Bob», «Eshak terisi», «Uyqudagi malika» kabi ertaklari ham xuddi «Qizil Shapkacha» kabi bolalarbopdir.

Mana uch yuz yildirki ertakchining «Qizil Shapkacha» asari jahon kezib yuribdi. U kirmagan xonadon, uni tinglamagan bola yo'q. Ertakning o'ziga xos xususiyatlaridan biri quvnoqlikdir. Ha, shunday. Qizchani hamma yaxshi ko'radi, hamma sevadi. Bundan u mutlaqo taltayib, kiborga berilib ketmaydi. U juda yoqimtoy, oddiy va sodda. Shu oddiy va soddaligi, pismiq va mug'ombir emasligi unga pand beradi, bo'riga yem bo'lishiga oz qoladi.

Sharl Perroning bu ertak orqali kichkintoylarga aytadigan, quloqlariga quyib qo'yadigan gaplari ko'p. Eng avvalo barcha bolalarni xuddi Qizil Shapkacha kabi oddiy va quvnoq bo'lishga chaqiradi va kattalarning har bir topshirig'ini so'zsiz bajarishga da'vat etadi. Ikkinchidan, o'rtadagi sirni oshkor qilmaslikka, o'ziga pishiq-puxta bo'lishga chorlaydi.

Bo'ri ochko'z, pismiq va mug'ombir. Shu sababli qizchanning jo'nligidan foydalanadi. U bir o'q bilan ikki quyonni urish qabilida ish tutadi. Bo'ri Qizil Shapkachadan safari haqidagi ma'lumotni osongina bilib olgach, endilikda qizchanning o'ziga qo'shib uning buvisini ham yeyish payiga tushadi. Ammo Qizil Shapkachaning baxtiga o'tinchilar kelib qolishadi. Ularning yordami bilan ikki jon omon qoladi.

Ertak tinglovchi har bir bola voqeani mana shunday ijobiy tugashini xush ko'radi, o'sha quvnoq, o'ktam Qizil Shapkachaning bo'riga yem bo'lishini aslo hohlamaydi. Ertakning umrboqiyiligi va jahongashtaligi ham ana shunda.

DANIEL DEFO
(1660 1731)

XVII — XVIII asr ingliz adabiyotiga, jumladan, roman janriga asos solgan mashhur adiblardan biri Daniel Defo bo'ldi. U publisist hamda jurnalist sifatida ham o'sha yillarda Angliyada va umuman yevropada nom chiqargan. 1660 yilda London shahrida savdogar oilasida dunyoga kelgan Defoning butun o'tmishi ajoyib-g'aroyib voqealarga boy bo'ldi.

Defoning otasi o'z farzandini xuddi o'zi kabi dindor bo'lishi uchun harakat qiladi. Shu o'y-niyatini amalga oshirish maqsadida u o'g'lini Puritan akademiyasiga o'qishga beradi. Bo'lajak adib o'ziga boshqa yo'l — savdogarchilik yo'lini tanlaydi. U savdo-sotiq ishlari bilan dunyoning ko'p mamlakatlarida bo'ladi. Odamlarning yashash sharoitlari bilan yaqindan tanishadi. Maqolalar yozib, o'z yurtidagi cherkov va aristokratlarning noo'rin xatti-harakatlarini keskin qoralaydi.

Defo maqola, pamfletlardan tashqari «Robinzon Kruzo», «Robinzon Kruzoning keyingi sarguzashtlari», «Robinzon Kruzoning jiddiy mulohazalari», «Kapitan Singlton», «Kavalerning memuarlari», «Mashhur Moll Flendersning quvonch va tashvishlari», «Polkovnik Jakning tarixi va sarguzashtli hayoti» kabi romanlar; iqtisod, tarix, pedagogika, geografiya, falsafaga bag'ishlangan o'nlab kitoblar yozdi.

Defo garchand Robinzon Kruzo haqida uchta roman yozgan bo'lsa-da, eng samaralisi, uning nomini jahonga yoygani «Robinzon Kruzo» (1719) bo'ldi. U bu kitobga 1713 yilda ingliz yozuvchisi Richard Stil tomonidan shotlandiyalik matros Aleksandr Selkrik ocherkini asos qilib oldi. Aleksandr Selkrik — Robinzon Kruzo 1676 yilda Shotlandiyaning Larga shahrida etikdo'z oilasida tug'ilgan. U bolalik chog'laridanoq dengizchi bo'lishni orzu qilardi. Shuning uchun ham u admiral Uilyam Dampier janub tomondagi dengizlarga ekspedisiya uyushtirmoqchi bo'lganda kemasiga shturman bo'lib ishga yollanadi. Kema Atlantika okeanini kesib o'tib, Janubiy Amerika qirg'oqlarigacha yetib boradi. Ular Janubiy Amerikani ham aylanib o'tib, Tinch okeanga chiqishadi. Chuchuk suv tugagach, kema 1704 yilda Xuan Fernandes orolida suv g'amlash uchun to'xtaydi. Kemaga suv olinayotganda Aleksandr Selkrik kapitan bilan urishib qoladi va o'zini orollardan biriga tashlab ketishini talab qiladi. U bir so'zli bo'lgani uchun o'rtoqlarining pand-nasihatlariga ham quloq solmaydi. Kema Masa-Tera oroliga yaqinlashganda o'ziga tegishli bo'lgan asbob-anjomlarni olib orolda tushib qoladi. Rahmi kelgan o'rtoqlari unga miltiq, ozroq o'q-dori, pichoq, bolta, idish, ko'rpa-yostiq ham qoldirishadi. Orolida bir kecha tunagach, u katta xatoga yo'l qo'rganini anglaydi.

Selkrik kimsasiz orolda 4 yilu 4 oy hayot kechiradi.

Selkrik yashagan Masa-Tera oroli Chilining Santyago shahridan 450 kilometr g'arbda, Tinch okeanda joylashgandi. Orolida zaharli ilonlar ham, yirtqich hayvonlar ham yo'q bo'lib, faqat yovvoyi echkilar poda-poda bo'lib yashashardi, xolos. Vaqt o'tishi bilan Selkrik echkilardan bir nechtasini qo'lga o'rgatadi, asta-sekin ularni sutidan qatiq, pishloq, suzma tayyorlaydi.

Aleksandr Selkrik yog'ochdan o'ziga ikkita uy soladi, uning poliga echki po'stagini to'shaydi. Shunday qilib u kulbali ham bo'lib oladi. U falokat natijasida toshlarga urilib majaqlanib ketgan kemalardan mixlarni yig'ishtirib olib, undan qo'lbola qarmoq yasab, baliq ovlaydi. U orolning hamma tomonini qadam-baqadam kezib chiqadi, balandroq yerlarga uzoqdagi kemalar ko'rishi uchun mayoqlar yasaydi.

Nihoyat, Selkrik orziqib kutgan damlar yetib keladi. Bu voqea 1709 yil 31 yanvar kuni sodir bo'ldi. Orolga tasodifan kelib qolgan «Dik» nomli kema Selkrikni olib ketadi.

Selkrik uzoq judolikdan so'ng 1712 yilda Shotlandiyaga qaytgach, uni ota-onalari juda yaxshi kutib olishadi, hamma sharoitni yaratib berishadi. Biroq Aleksandr o'zini juda g'alati tutadi, hech kim bilan so'zlashmay, o'zi bilan o'zi ovora bo'lib yuradi. U otasiga qarashli katta bog'ning bir chetidan g'orga o'xshash yerto'la kavlab, umrining oxirigacha o'sha yerda tanho o'zi yashaydi va 1721 yilda vafot etadi.

Hozir Selkrik yashagan Masa-Tera oroli Robinzon Kruzo oroli deb ataladi.

Robinzonning kimsasiz orolda amalga oshirgan har bir ishi yosh kitobxonni o'ziga maftun etadi, uning g'ayratiga g'ayrat, shijoatiga shijoat qo'shadi, uni dovyurak bo'lishga, mehnat qilishga, kasb-kor egasi bo'lishga o'rgatadi. Oddiy bir misol: loydan kosa, likop, xurmacha, kuvacha, piyola va boshqa ro'zg'or buyumlarini ishlashi; bolaligida savat to'qishni o'rganib olgani va bu hunarining yolg'izlikda unga qo'l kelgani qaysi bolani qiziqitmaydi deysiz!

Robinzonning o'zi bog'da yashaydi — o'zi o'rmon hokimi, bu yerda dov-daraxtlar to'lib-toshib yotadi. Shunga qaramay u bog'bonchilik qilib kulbasi yon-atrofiga nihollar ekib o'stiradi. Har bir qiladigan ishi, har bir bosadigan qadami, o'tayotgan umri hisobli. Buni o'zi sezib, bu kimsasiz oroldan hali beri chiqib ketolmasligini bilib yashagan Kruzo qat'iy reja asosida harakat qiladi, u mutlaqo tushkunlikka, umidsizlikka tushmaydi, o'ziga o'zi tasalli berib yashaydi. Bu fikrni uning kundaligi ham tasdiqlab turibdi:

YOMON

1. Men odam qadam bosmagan, huvillagan bir orolda sargardon bo'lib qoldim, qutulish uchun hech umidim yo'q.

2. Men insonlardan ayriliqda qolgan bir miskin odamlar dunyosidan quvg'in bo'lgan bir sahroyiman.

3. Kiyimlarim oz qoldi va hademay qi p-yalang'och qolaman.

4. Odamlar yoki yirtqich hayvonlar daf qilgudek bo'lsa, men o'zimni himoya qilolmayman.

5. Bu yerda men bilan dardlashadigan, menga ruh va taskin beradigan hech kim yo'q.

YAXSHI

1. Xamrohlarim kabi dengizga g'arq bo'lib ketishim ham mumkin ediyu, ammo tirik qoldim.

2. Lekin shunisi borki, men ochlikdan o'lmadim va bu sahroda halok bo'lib ketmadim.

3. Lekin bu yerning iqlimi issiq, kiyim-boshsiz ham yashash mumkin.

4. Lekin bu orolda odamlar ham, yirtqich hayvonlar ham yo'q. Dahshatli yirtqichlar makoni bo'lgan Afrika sahrolarida qolib ketmaganim uchun o'zimni baxtiyor bilaman.

5. Lekin turmush uchun kerakli hamma narsalarni g'amlab va o'z kunimning oxirigacha yetadigan ozuqalarni yig'ib olganman.

Defoning barcha asarlari bolalarni pishiq-puxta bo'lishga, hayotda mustaqil harakat qilishga chorlaydi.

JONATAN SVIFT (1667-1745)

O'zining «Gulliverning sayohatlari» romani bilan jahonga tanilgan Jonatan Svift Irlandiyaning poytaxti Dublinda ruhoniylar oilasida tavallud topdi. 1689 yilda ona yurti Angliyaga keldi. Bu yerda yaqin qarindoshi, yozuvchi, davlat arbobi sifatida faoliyat ko'rsatayotgan Vilyam Temgagga kotiblik qildi, yaxshi-yomon odamlar bilan tanishdi, hayotning past-balandini o'rgandi, uning boy kutubxonasidan foydalandi. Dublinga qaytgan Svift bu yerda universitetning diniy fakultetiga o'qishga kirdi. Uzoq yillar Dublin ibodatxonasining noziri vazifasida xizmat qildi, badiiy ijod bilan shug'ullandi. Richard Stil tomonidan nashr etiladigan «Laqma» satirik jurnalida she'r va hikoyalari bilan ko'zga tashlana boshladi.

Natijada adibning «Kitoblar jangi», «Bochka haqida ertak», «Movutfurush maktublari» kabi romanlari yuzaga keldi. Svift o'nlab roman, ocherk, pamflet va boshqa asarlar yozgan bo'lsa-da, ammo u faqat «Gulliverning sayohatlari» asari bilan keng kitobxonlar ommasiga tanildi.

«Gulliverning sayohatlari» zamirida Svift o'z zamonasidan, o'sha davr Angliyadagi chirik turmushdan, urf-odatidan, davlat siyosatidan, fan va madaniyatning tubanligidan qattiq kuladi. Asar mazmunining hayratomuzligi, obrazlarning quymaligi, lavhalarining ma'no va mazmunga boyligi uch asrdan ziyodroq vaqtdan beri yosh kitobxonlarga katta estetik shavq va zavq bag'ishlab keladi.

Asar qahramoni mittivoylar o'lkasida tog' odamga aylanadi. Oyog'i ostida minglab lilli putlar uymalashadi. Gulliverning ro'molchasida chavandozlar ot o'ynatadi, qahramon 600 ta to'shakda uxlaydi. Darozlar o'lkasida esa Gulliverning o'zi mitti bo'lib qoladi. Kichkina qutichasandiqchada yashaydi. So'ng sandiqchani burgut changalida osmonga olib chiqib ketadi. Gulliver otlar o'lkasiga borib qoladi. Bu yerda otlar odamlarni minib yuradi... Gulliver turli afsonaviy joylarga borib, ajoyib-g'aroyib fantastik voqealarni boshdan kechirsada, uning xarakteri, fe'l-atvori, ichki dunyosi nihoyatda haqqoniy, realistik bo'yoqlarda chiziladi. U lilli putlar o'lkasidagi ahmoqona tartib-qoidalarga norozilik bildirmaydi, ularga barcha fuqaro qatori bo'ysunadi. Faqat hayoti xavf ostida qolgandagina quvlik bilan ish tutib, qochib ketishga muvaffaq bo'ladi.

Sviftning qahramoni zamonasining sofdil, insonparvar, haqiqatgo'y vakili. U Lilli putiyadaekan, bosqinchilik urushlariga qarshi chiqadi. Gulliver yerli aholiga yordam berishga, maslahatlarini ayamaslikka tayyor. U o'zining kamtarligi, samimiyligi bilan kitobxonning muhabbatini qozonadi.

Gulliver o'tkir aql egasi, u hamma yerda ko'rgan-kechirganlarini chuqur

idrok etadi. Qahramon o'zi sayohat qilib yurgan mamlakat amaldorlarining zolim bosqinchi ekanligiga qarshi bo'lsa, o'tmishning Brut singari ajoyib respublikachilari bilan faxrlanadi. Qahramon obrazidagi bu xususiyatlar yozuvchining erkin ijtimoiy tuzum tarafdori ekanligini ko'rsatadi. Gulliver obrazining xalqchilligi ana shunda.

Gulliver obrazi orqali muallif lilliputlar, olimlar va yexularning Angliyadagi barcha prototiplariga qaqshatqich zarba beradi. Lilliputiya mamlakatidagi bema'niliklar ustidan kulish, olimlarning soxtaligini fosh qilish, maymun qiyofasidagi insonlar – yexulardan nafratlanish roman qahramonining olijanob insonligini anglatadi.

Jonatan Svift asarlari bugungi o'zbek bolalarini yaxshi o'qishga, mehnatkash bo'lishga, o'z yurtlarini ko'p va xo'p sevishta da'vat etadi.

AKA-UKA GRIMMLAR

Aka-uka (Yakob 1785—1863, Vilgelm 1786—1859) Grimmlar Marburg universitetida o'qib yurgan chog'laridayoq o'rta asr nemis tarixi va madaniyati, huquq va mifologiyasi, xalq og'zaki ijodi hamda til va adabiyoti bilan shug'ullana boshlaydilar.

O'qish, o'z ustilarida qattiq ishlash Grimmlar uchun baxt yo'li bo'ldi. Ular avval Gyottingen, keyinchalik esa Berlin universitetining professorlari bo'ldilar. Yakob nemis tili tarixi grammatikasini mifologiya bilan, Vilgelm esa o'rta asr nemis adabiyotini xalq og'zaki ijodi bilan chog'ishtirgan holda o'rgana boshladilar. Nemis xalq og'zaki ijodining gullab-yashnashiga, olam kezishga bir ko'prik yasadilar. Nihoyat, 1812 yilda Grimmlar tomonidan yaratilgan ertaklarning birinchi jildi «Bolalar va oilaviy ertaklar» yuzaga keldi. 1815 yilda ikkinchi jidd, 1822 yilda esa har ikkala jildni umumlashtiruvchi uchinchi jild bosilib chiqdi.

Grimmlar ertaklarning katta – ko'pchiligini bevosita ertak aytuvchilardan tinglab, ba'zilarini esa dehqonlar bilan suhbatlashib yozib oldilar. Xalqdan olingan ertaklarning har biri Grimmlar tomonidan qayta ishlanib, badiiy tus berib, yana xalqqa qaytarildi.

Grimmlarning uch jildlik kitoblariga ikki yuzdan ortiqroq ertaklar jamlangan bo'lib, unda mualliflar ko'proq afsonaviy, maishiy va hayvonlar haqidagi ertaklarni umumlashtirishga harakat qilganlar. Har bir ertakda saxiylik, mehnatsevarlik, botirlik kabi fazilatlar bilan birga, qo'rqoqlar ustidan kulish, dangasalik va yolg'onchilikni qattiq qoralash birinchi o'rinda turadi. Shunisi ham quvonchliki, ko'pincha Grimmlar ertaklarining asosiy qahramonlari, shoh va shahzodalar emas, balki kambag'al, beva-bechoralarning o'g'il-qizi, cho'pon yoki soldat bo'ladi. Ular o'zlarining ibratomuz ishlari bilan ertak tinglovchida chuqur taassurot qoldiradilar.

Aql bilan ish ko'rish, bilimdonlik «Tilla g'oz», «Shishadagi arvoh», «Uch aka-uka» ertaklarida yaxshi berilgan.

Grimmlarning dunyoga mashhur bo'lgan «Zolushka», «Qor qiz» ertaklarining qahramonlari hammadan turtki yeydigan, so'kish eshitadigan va eng past holda qiyin yumushlarni bajaradigan qizlar bo'lib, ertak davomida o'zlarining halol mehnatlari, yoqimli so'z va tabassumlari bilan baxtiyor bo'ladilar.

Grimmlarning «Quyon bilan ti pratikan», «Bo'ri vatulki» asarlari masal janriga yaqin turishi kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

«Yalqov Geys», «Gansning baxti», «Botir tikuvchi», «Yosh pahlavon», «Bremen musiqachilari» kabi ertaklar o'zbek bolalarining ham sevimli asarlariga aylanib qolgan.

«Yosh pahlavon» ertagidagi botir obrazi kichik maktab yoshidagi bolalarda

katta qiziqish uygʻotadi. U halol, pok, inson. U rostgoʻylik, toʻgʻ-risoʻzlik shaydosi. Shu sababga koʻra u yoʻlida uchragan har qanday toʻsiq va gʻovni shoshilmay, jasorat va mardlik bilan yengadi, maqsadiga erishadi.

«Botir tikuvchi»ning syujeti koʻpchilikka yaxshi tanish. Qahramon nogahon bir nechta pashshani bir urishda nobud qilish bilan oʻziga oʻzi botir, dovyuraklik tamgʻasi — shiorini yozib yelkasiga osib oladi. U oʻz baxtini, taqdirini sinab koʻrish, peshonasida borini qoʻlga kiritish maqsadida safarga otlanadi.

Botir tikuvchi tadbirkor, epchil-chaqqon. Yotib qolguncha otib qol qabilida dovyuraklik bilan ish koʻrishi unga katta shuhrat keltiradi. Puxta-pishiqiligi bilan gʻorda behisob devlar ustidan gʻolib chiqadi. Dev koʻtarib olgan daraxt shoxlari ustida qush kabi oʻtirishi, devning savollariga qoʻrqmay, ustalik bilan javob berishi asrlar osha kitobxonni hayratga solib kelmoqda.

Botir tikuvchi uchun ogʻir sinov oʻrmondagi ikki pahlavon bilan «olishuv» boʻldi. Podsho tomonidan ikki pahlavonni magʻlub qilish vazifasini olgan botir tikuvchi tavakkal qilib yoʻlga tushadi. Pahlavonlarning ustlariga tosh tashlash bilan ular oʻrtasida nifoq chiqaradi. Ikki jangchi bir-birini tosh bilan urib nobud qiladi.

Oʻrmondagi shoxdor maxluqni magʻlub qilgan ertaklardagi kabi tadbirkor yigit bilimdonlik, oʻylab ish koʻrish bilan shoxdor maxluq ustidan gʻolib chiqadi.

Botir tikuvchining yumshoq soʻzligi, muloyimlik bilan ish koʻrishi yosh kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi. Ularda ham xuddi oʻsha botir tikuvchi kabi yetuk inson boʻlishga, botir, pahlavon boʻlishga havas uygʻotadi.

Aka-uka Grimmlarning qaysi asarini olmag, hammasida ham eng avvalo mehnatkashlik, mehnatga muhabbat gʻoyasi ilgari suriladi. Ikkinchidan, har qanday holda ham, har qanday mushkul ish boshiga tushganda ham oʻsha qahramon chora qidiradi, tadbirkorlik, ishbilarmonlik yoʻlidan boradi va ofatdan qutiladi. Masalan, «Tulki bilan Gʻozlar»ni olaylik. Tulki kabi hiyla va makr ishlatadigan jonivor boʻlmasa kerak. Grimmilar ularga qarama-qarshi qilib gʻozlar obrazini yaratishadi.

Gʻozlar har doim chorasiz — boʻsh, begʻam hayot kechiradilar. Grimmilarda vaqti kelganda oʻsha boqi begʻam gʻozlar ham sergak, tetik, tadbirkor, ishbilarmon boʻlib ketishlarini, hayotda oʻzlarini himoya qila bilishlarini, olgʻir, muttaham tulkilarni ham dogʻda qoldirishlarini kuzatdik.

Tulki oʻtloqda yurgan gʻozlarni yemoqchi boʻladi. Ular oʻlimlari oldidan bitta qoʻshiq aytib, soʻngra tulkiga yem boʻlishlarini soʻraydi. Ammo uzundan-uzoq «gʻagʻa»lari tulkini zeriktiradi, uning tinka madorini quritadi, axiyri gʻoz-oʻljadan voz kechishga majbur boʻladi. Mana siz ham tinglab koʻring:

Dastlab bitta gʻoz qoʻshiq aytibdi. Uning qoʻshigʻi mana bunaqa uzundan uzoq ekan: «Gʻa-gʻa-gʻa-gʻa, gʻa-gʻa-gʻa-gʻa!».

Undan keyin ikkinchi gʻoz joʻr boʻlibdi: «Gʻa, gʻa, gʻa-gʻa-gʻa-gʻa,

g'a-g'a-g'a!..»

Undan keyin uchinchi goz: «G'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a!» — deb qo'shiq boshlabdi.

Ulardan so'ng to'rtinchisi xonish qilibdi: «G'a, g'a-g'a, g'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a».

To'rtinchi g'ozdan keyin beshinchi g'oz ham: «G'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a, deb qo'shiq boshlabdi.

Oxiri hamma g'ozlar birgalikda qichqirib: «g'a-g'a-g'a-g'a» lashishga tushibdilar: «G'a, g'a-g'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a»...

Qachonki g'ozlar qo'shig'i tamom bo'lsa, ertak ham tugaydi. Shundagina tulki g'ozlarni yeydi.

Biroq aqlli g'ozlar ko'shiqni to'xtatishni o'ylashmabdi. Ular hozir ham: «g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a», — deb qichqirishib turishgan emish.

Bir so'z bilan aytganda, Aka-uka Grimmlar bir umr kichkintoylarning suyuqli ertakchilari bo'lib qoldilar.

XANS KRISTIAN ANDERSEN (1805-1875)

Daniyaning jahonga mashhur ertakchisi Xans Andersen 1805 yilda Odens shahrida dunyoga keldi. Bolaning otasi kavushdoʻz, onasi esa kir yuvuvchi boʻlib ishlar edi. Shuning uchun Xans kambagʻallar maktabiga oʻqishga kiradi. Oradan koʻp vaqt oʻtmay, ularning oilasi Kopengagenga koʻchadi. Bolaning yashash sharoiti va oʻqishi bu yerda bir muncha yaxshilanadi. Boʻljak yozuvchi 1823 yilda Slagels maktabiga oʻqishga kiradi, undan keyin Xelsingyorda taʼlim oladi. 1828 yilda esa Kopengagen universitetiga oʻqishga kiradi.

Andersen juda koʻp mamlakatlarni kezip chiqadi. Fransiya, Shvesariya, Italiya, Gresiya va Ispaniya singari joylarda boʻladi, sayohat qiladi.

Andersenning ijodi 20-yillarning boshlaridan boshlanadi. U dastlab lirik sheʼrlar, roman, drama, yoʻl ocherklari, biografik etyudlar yaratadi.

«Daniyalik Xolger», «Qor malikasi», vatanparvarlik ruhi bilan yoʻgʻrilgan «Daniya — mening vatanim», ozodlik gʻoyasi mujassamlangan «Soqchi», «Shilon qulfi» va boshqa sheʼrlari poeziya janrida yaratgan eng sara asarlari jumlasiga kiradi.

Andersen romanlarida («Improvizator», «O. T.», «Boʻladi yoki boʻlmaydi») oʻz zamonasi uchun juda muhim boʻlgan voqealarni qamrab olishga harakat qiladi.

Uning ijodi koʻp qirrali va rang-barangdir. Ayniqsa, tarixiy asarlari va ertaklari yosh kitobxonlar uchun maroqlidir. «Bolalar uchun aytilgan ertaklar» (1835 — 1842), «Yangi ertaklar» (1843 — 1848), «Tarix» (1852 — 1855), «Yangi ertaklar va tarix» (1858 — 1872) va boshqa kitoblari Andersenning nomini mashhur qildi, uni jahonga tanitdi.

Andersen bu kitoblarni yaratishda xalq ogʻzaki ijodidan unumli foydalandi, ularning orzu-armonlarini qogʻozga tushirishga harakat qildi. Ertaklardagi xarakter va jonli nutqni yanada mukammallashtirishga erishdi. Shuning uchun ham Andersen yaratgan barcha ertaklar sodda, kitobxon uchun tushunarli boʻlishi bilan birga, oʻquvchilar xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi.

Andersen ertaklarining koʻpgina bosh qahramoni shahzoda ham emas, malika ham emas, balki oddiy mehnatkash xalqdir. Ular oʻzlarining samarali mehnatlari, aqli-idroklari, axloq-odoblari bilan kitobxon tahsiniga muvaffaq boʻladilar. Uning «Qoʻngʻiroqli girdob», «Kumush tanga», «Kolbasa sixidan shoʻrva», «Goʻng-qoʻngʻiz» va boshqa ertaklari fikrimizga yorqin misol boʻla oladi. Masalan, ertakchining «Qoʻngʻiroqli girdob» asarini olib koʻraylik. Ertakda asrlar mobaynida ezilgan, ogʻir mehnat va zulmdan tinka-madori qurigan mehnatkash xalq vakili Blakening oʻz xoʻjasiga qarshi turishi kitobxonni quvontiradi.

«Bolalar gurungi» asarida hech kim taqdirini, kichkintoy oʻsib-oʻlgʻaygach kim boʻlib yetishishini bilishi mumkin emasligini, bu koʻproq oʻsha bolaning oʻziga, intilishiga, oʻqishiga, kattalarning ibratomuz pand-

nasihatlariga qanchalik quloq solishiga bog'liq ekanligini o'qiyviz.

Shohona qasrga to'plangan, bashang kiyingan bir to'da aslzoda bolakaylar og'izlarini to'ldirib maqtanishar, ota-onalarining hisobsiz boyliklari bilan quvonishar, kelajakda ota-onalaridan ham badavlatroq bo'lish uchun harakat qilishlarini kibor bilan ta'kidlar edilar. Bu boy-badavlat bolalarning bir-birlariga gap bermay maqtanishlarini yirtiq-yamoq kiyim kiyib olgan bir kambag'al bola tinglab chuqur xo'rsinar, «bularga yetishga bizga yo'l bo'lsin», deb qo'yar edi u o'zicha.

Yillar o'tib o'sha juldirvoqi kiyimli bola yaxshi o'qib, o'z taqdirini o'zi hal qiladi, mashhur rassom bo'lib yetishadi, mamlakatda eng boy odamlardan biriga aylanadi, o'ziga munosib bir qasr qurdiradi, «qasr hamda uning ichidagi xazinani ko'rish»ni hamma istardi.

Ertakchining «No'xat ustidagi malika» asari yosh kitobxonning ham kulgisini qistatadi, ham tannoz malikaga nisbatan qahr-g'azabini keltiradi.

Bir shahzoda haqiqiy malikaga uylanish uchun butun yer yuzini, shaharu qishloqlarni qidirib hech qaerdan haqiqiy malikani topa olmaydi. Hafsalasi pir bo'lgan, tarvuzi qo'ltig'idan tushgan shahzoda qasrga qaytadi.

Kunlardan bir kuni ko'z ko'rib, quloq eshitmagan mo'jiza yuz beradi:

«Bir oqshom havo aynigandan-aynibdi: shunday chaqmoq chaqib, momaqaldiraq gulduros solibdiki, yomg'ir chunonam chelaklab quyib beribdiki, dahshatning o'zginasi.

To'satdan shahar darvozasi taqqilab qolibdi: kekxa qiroli borib darvozani ochibdi.

Darvozada malika turardi. Yo qudratingdan, uni nimaga o'xshatish mumkin! Suv malikaning sochlari, ko'ylaklaridan sharillab oqib, to'ppa-to'g'ri boshmoqlarining uchlariga, tovonlariga tushardi, u bo'lsa pinagini buzmay, men haqiqiy malikaning xuddi o'ziman derdi».

Malikani sinab ko'rish ishlari ham juda g'alati bo'ladi. Tunda qirq qavat ko'rpa ostiga bitta no'xatni yashirib, joy solib beradilar. Tannoz, oqbilak qiz ertalab o'rnidan turar ekan, «qanday uxlab turdingiz?» deyilgan savolga nolish, ichki dard bilan javob beradi:

—Ey, juda yomon! — deydi u. — Ko'zimni yummadim, desam ham bo'ladi. Men qandaydir qattiq narsaning ustida yotdim, butun a'zoyi-badanim ko'karib ketibdi! Naqadar dahshat!»

Shahzoda qizning haqiqiy malika ekanligini bilib, unga uylanadi.

Bolalar odatda, hayvonlar, parrandalar, hasharotlar haqidagi ertaklarni sevib o'qiydilar. Andersen yaratgan ertaklarning juda ko'pchiligi ana shu mavzuni qamrab olishi bilan ham xarakterlidir. Uning «Dyumchaxon», «Irkot o'rdakcha», «Botqoqlik shohining qizi», «Baqa», «Burga bilan professor» singari ertaklari o'zbek kitobxonlarining ham sevimli asarlariga aylanib ketgan.

Xullas, Daniya ertakchisi Xans Andersenning ijodi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarga zavq-shavq bag'ishlab kelmoqda.

ALEKSANDR SERGEEVICH PUSHKIN

(1799-1837)

Har bir xalqning donishmandligi va qalb nazokatini o'zida mujassamlantirgan shoiri bo'ladi. Rossiyada inson ma'naviy olamining musavviri, shubhasiz, Pushkindir. U nurga intilib, doim ozodlik uchun kurashuvchi shoir, optimist bo'lib yetishdi. Rus xalqining yana bir buyuk shoiri Aleksandr Blok: «Pushkinning nomi naqadar jarangdor», deb ta'riflagan edi uni.

A. S. Pushkin bolalikdan xalq og'zaki ijodini berilib o'rgandi. Buloqdek qaynab-toshgan xalq og'zaki ijodi shoirning ilhomiga ilhom qo'shdi. Kelajakda mashhur shoir bo'lib, jahonga tanilishida boy manba bo'lib xizmat qildi. U, ayniqsa, o'zining ertak-dostonlari bilan yosh kitobxonlarning hurmat-olqishiga sazovor bo'lib kelmoqda.

A. S. Pushkin o'zining «Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak» (1831), «Baliqchi ham baliq haqida ertak» (1833), «O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak» (1833), «Oltin xo'roz haqida ertak» (1834) kabi ertak-dostonlari bilan jahon bolalar adabiyoti xazinasini yanada boyitdi.

Yuqorida biz ta'kidlab o'tgan asarlarning hammasi boy va rang-barang xalq og'zaki ijodi ta'sirida yuzaga kelgan. Bu asarlar zahirida faktik materiallar yotganligini ko'ramiz. Masalan, shoir «Ajoyib bolalar» xalq ertagi asosida «Shoh Saltan... haqida ertak», «Qurimsoq kampir» ertagi va rus xalq folklorining to'plovchilaridan biri V. Dal hikoya qilib bergan syujet asosida «Baliqchi ham baliq haqida ertak», «Sehri ko'zgu» ertagi asosida «O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak», «Shabarsha batrak» asosida «Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak» yotganligini ko'ramiz. Bu ertaklarning hammasi shoirning ijodiy laboratoriyasida qayta ishlanib, sayqallanib, yanada o'qimishli, ta'sirli bo'ladi.

A. S. Pushkin oddiy, mehnatkash xalqni yaxshi ko'radi, uni iloji boricha himoya qilishga, unga yon bosishga harakat qiladi. Shuning uchun ham uning ertak-dostonlarida xalqqa bo'lgan cheksiz muhabbat tuyg'usi barq urib turadi.

Dadon shohni oling («Oltin xo'roz haqida ertak»). U g'irt ahmoq. Na xalqni sevadi va na farzandlariga mehribon otalik qila oladi. Dadon o'taketgan darajada maishatparast va kaltabin. U butun podsholigidan, xalqidan, farzandlaridan o'zga yurtli makkora ayolni ustun qo'yadi. Buni xalq, xudo kechirmaydi. Natijada shoh xalq qahr-g'azabiga duchor bo'ladi. Oltin xo'roz tepkisidan halok bo'lgan shohga birovning rahmi kelmaydi, aksincha, shohning o'limi ularga shodlik va ozodlik baxsh etadi.

Pop («Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak») obrazini shoir qattiq ishlaydi. Uning tekinxo'r, ochko'z, o'zgarlar hisobiga umr kechiradigan bir pastkash kimsa ekanligini keskin ochib tashlaydi. Unga qarama-qarshi qilib oddiy va halol, mehnatkash va bahodir yigit Balda obrazini ijod cho'qqisiga ko'taradi.

Ikki qahramonning bozordagi o'zaro suhbatidanoq kitobxon kim qanday odam ekanligini darhol sezadi:

«Bo'lsin oshpaz, o'toqar ham duradgor,
 Aytchi bunday arzon malay qayda bor?»
 Balda debdi: «Yaxshi malay bo'layin,
 Bergan obiyovg'oningga ko'nayin.
 Xizmatimga haq to'laysan shu xilda:
 Peshonangga uch chertaman bir yilda»,
 Pop bo'lsachi ancha o'ylab qolibdi,
 Peshanasin qashib qo'li tolipti.
 Pop o'ylarmish: bir gap bo'lar — to'lar haq,
 Chertkilardan chertkilar ham qilar farq,
 Balda qo'lgan shartiga ko'nib, debdi pop:
 «Bu shart senga va menga ham ma'qul xo'p:
 Endi mening hovlimda kun ko'raver,
 G'ayrat bilan xizmat qilib yuraver».

Ha, hayotda har bir narsaning, jumladan, tekinxo'rlik, ochko'zlikning ham poyoni, oxiri bor. Kaltabin pop chertkini yeb halok bo'ladi.

«Baliqchi ham baliq haqida ertak» dostonida shoir pok muhabbat mangu bo'lishini orzu qiladi. Boylik, mansab deb o'tgan kunni unutmazlikni istaydi. Bundan tashqari, kimki halol peshona teri to'kib boylik orttirmasa, birovlar hisobiga boyiydigan bo'lsa, u hech qachon yuqmasligini, birovnikimi, tamom birovnikiligicha qolib ketishini kampir qismati bilan chog'ishtirib hikoya qiladi. yer yuzi, butun olam hukmroni bo'lib olgan kampir cholni mensimaganligi uchun, ochko'z va badbaxtligi uchun yana eski hammom, eski tos bilan qolib ketaveradi. Buni shoir juda chiroyli ifodalaydi:

*Qaytdi kampir yoniga axir,
 Ko'rsa: tag'in o'sha yerto'la,
 Bo'sag'ada o'tirar kampir;
 Qarshisida teshik tog'ora.*

Rostgo'y, haqiqatni yoqlovchi shoir «O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak», «Shoh Saltan... haqida ertak» asarlarida haqiqat bir kun emas, bir kun o'z o'rmini topadi, hamma baxtli, baxtiyor bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi.

A. S. Pushkinning xalq og'zaki ijodiga asoslanib yozgan «Ruslan va Lyudmila» asari ham bolalar qalbiga ancha yaqin turadigan dostonlardan biri hisoblanadi. Rus ertaklari, qo'shiqlari, afsonalari bu g'aroyib asarga favqulodda go'zal mazmun bergan. Yuksak insonparvarlikni o'zida mujassamlashtirgan yorqin iste'dod egasigina shunday asar yarata olardi.

Mashhur rus shoiri Jukovskiy «Ruslan va Lyudmila» dostoni nashr etilgach, Pushkinga «G'olib o'quvchimga mag'lub murabbiydan» deb yozilgan portretini sovg'a qiladi. Bu buyuk shoir dahosiga, qaysiki, ustozdan g'olib kelib va zamondan ilgarilab ketgan kurashchan Insonga berilgan xolisona baho edi.

Mana shuning uchun Pushkinga Rossiyaning mangu, otashin shoiri bo'lib qolmoq baxti nasib etdi.

NIKOLAY ALEKSEEVICH NEKRASOV
(1821-1878)

Taniqli rus shoiri Nikolay Alekseyevich Nekrasovning bolalik yillari Volga bo'ylarida — o'zi tug'ilib o'sgan joylarda o'tgan edi. Shoirning yoshlik tarbiyasida oqila onasining roli katta bo'lgan. Shu bois u keyinchalik «Ona» poemasini onasiga bag'ishlab yozgan edi. O'g'lining dehqon bolalari bilan o'ynashi, yayrab yurishini xohlagan ona — yelena Andreyevna bo'lajak shoiming xalqparvarlik ruhida tarbiyalanib o'sishiga munosib hissa qo'shgan edi.

Bugina emas, Nekrasovning enagasi ham dehqon hayoti va xalq ijodi ruhi bilan sug'orilgan ajoyib ertaklar aytib, bo'lajak shoir xayolini qanotlantirar edi. Shu-shu Nekrasov ertaklarni juda sevib qoldi. O'z Vatanining dala va o'rmonlariga, qor va sovuqlariga, bahorgi «yashil shovqiniga» muhabbat bog'ladi.

Nekrasov dehqon bolalari bilan hamisha hamnafas bo'lganligi uchun dovyurak, botir va jasoratli bola bo'lib o'sdi. Bo'lajak shoir 10 yoshga to'lganda uni Yaroslavl gimnaziyasiga o'qishga berishadi. O'qituvchilar bilimga havasmand, iste'dodli bolaga durust saboq bera olmadilar. Natijada u gimnaziyani tashlab, mustaqil o'qishga berilib ketadi. Otasi uni kelajakda o'zi kabi ofiser bo'lib yetishishini istar edi. Shuning uchun ham uni Peterburgdagi kadetlar korpusiga o'qishga yuboradi. Lekin ilm-fan cho'qqilarini egallashga intilgani tufayli Nekrasov Peterburg universitetiga o'qishga kiradi. Ammo otasi o'g'lining bu «o'zboshimcha»ligidan tajang bo'lib, moddiy yordam bermay qo'yadi. Biroq maqsad yo'lida sobitqadam Nekrasov moddiy mahrumliklar sharoitida ham yashash va olg'a harakat qilishga intiladi. Ana shu yillarda oddiy odamlar turmushi og'ir ekanligini sezadi va umrining oxirigacha ular haqida to'lib-toshib kuylaydi.

Nekrasov dehqonlar to'g'risida ayniqsa, ko'p she'rlar yozdi. Bu she'rlarni o'qir ekansan, go'yo dehqonlarning o'zlari og'ir mehnatlari va qayg'u-alamlari haqida so'zlab berayotganday tuyuladi. Nekrasov ularning hayotini shunchalik bilar, ularni o'ziga shunchalik yaqin tutardi. Nekrasovning she'rlari go'zal, ohangdor, juda boy va ayni zamonda, juda sodda tilda yozilgan edi. Bu tilni u Yaroslavl gubernasidagi qishloqda o'tkazgan bolalik yillarida o'rgangan edi. U dehqonlar tilini juda yaxshi bilardi, bu uning she'rlarida ham shunday oddiy, tabiiy va ravon jaranglardir. Biz uning, —

*Mollar o'rmon tomon qadam tashladi,
Ona-javdar boshqoq tuta boshladi,—*

deb yozganlarini o'qir ekanmiz, bu til haqiqiy jonli xalq tili ekanini ko'ramiz. Bu o'rinda dehqonning zoriqib kutilgan boshqoqlarga bo'lgan sevgisini va hatto,

mehrini aks ettiruvchi masalan, ikki soʻz: onajavdar qanday yaxshi keltirilgan! Dehqon bu boshhoqlarni oʻzining bir parcha yerida qunt bilan mehnat qilib oʻstirgan-da!

Nekrasov poeziyasida bunday yorqin, ravon va sof xalq iboralari juda koʻp. U javdar boshhoqlari haqida shunday deydi:

Boshhoqlar toʻlishgan payt,
Zar ustinday sipsilliq,
Boshlarida oltin toj.

Hozirgina yerdan sugʻirib olingan lavlagi haqida esa:

*Poymapoy qizil etik
Yotganday egatlarda,—*

deydi. Bir toʻp shoʻx bulut bilan qurshab olingan bahor quyoshi haqida Nekrasov shunday deb yozadi:

*Bahor chogʻi, kichik nevaralar kabi,
Lola yuz quyoshbobo bilan oʻynar bulutlar.*

Bu oʻxshatishlarning baʼzilarini u xalq topishmoqlari, maqollari va ertaklaridan olgan. Zabardast, bahodir, afsungar Ayoq hukmdorning ajoyib obrazini ham u ertaklardan topgan:

*Daraxtdan daraxtga tashlaydi qadam,
Yaxlagan qoʻllardan qarsillab oʻtar,
Ham yorqin oftob tovlanar biram,
Pahmoq soqolida yarqirab ketar...*

Nekrasov ayniqsa, samimiy, choʻziq, xushohang, mayin rus xalq qoʻshiqlarini juda yoqtirardi. Bu qoʻshiqlarni rus xalqi koʻp asrlar davomida yaratgan. Nekrasov yoshlik chogʻlaridan boshlab xalqning bu qoʻshiqlarni qanday kuylashini tingladi va oʻzi ham shunday goʻzal qoʻshiqlar yaratishni oʻrgandi. «Soldat qoʻshigʻi», «Hovli qarolining qoʻshigʻi», «Notavon qashshoq qoʻshigʻi», «Rus», «Yashil shovqun» va boshqa koʻpgina qoʻshiqlar shunday tilda, shunday hijoda yozilganki, xuddi xalq oʻzi yaratgan qoʻshiqlar deysiz.

«Dehqon bolalari», «Oʻzi mitti — juda miqti», «Bolalar yigʻisi» kabi sheʼrlarida bolalarning turli-tuman yumushlarni bajarib, tirikchilik qilganliklarini, ularning mehnatkash tabiati va ogʻir qismatini chuqur xayrihohlik bilan ifodalaydi. Endigina olti bahorni qarshilagan bolaning kattalardek fikr yuritishi kishini hayratga soladi:

*Nonxo'rlar yetgulik, ishlovchi kam,
Faqat ikki erkak: otam bilan man!*

Nekrasovning she'rlari go'zal, ohangdor, mazmunan boy va ayni zamonda sodda tilda yozilgandir.

Nekrasov dam olish kunlarida ko'pincha Kostroma, Yaroslavl, Novgorod o'rmonlariga borar, ov qilish bilan kunini o'tkazar edi. Kostroma o'rmonining Malie Veji degan qishlog'ida yashovchi Mazay bobo uning eng yaqin do'stlaridan biri edi. Shoir Mazay bobodan ko'p ajoyib voqealarni maroq bilan eshitadi. Shular asosida «Mazay bobo va quyonlar» nomli she'rini yozadi.

«Daraxt kesish»da xalq boyligi — o'rmonlarni shafqatsizlik bilan kesib yuborilishini qalamga oladi. Birorta pomeshchikka pul kerak bo'lib qolsa, o'rmonni sotib yuborishi, puldor boy esa o'rmonni tag-tugi bilan kesib yuborishi hech gap emas, u zumrad o'rmonlarning kamayib ketishidan shoir singari qayg'urmaydi. Shuning uchun Nekrasov:

*Bir vaqtlar asriy o'rmonlar
Shovillagan katta maydonlar,
Endi o'sha bepoyon bo'ston
Bo'mbo'sh, jimjit— go'yo qabriston!—*

deb alam chekadi. «Temir yo'l» nomli she'rida Peterburg bilan Moskva o'rtasidagi temir yo'l qurilishida Rossiyaning turli shahar va qishloqlaridan haydab keltirilgan ishchi va dehqonlarning alamli hayoti Vanya degan bolaga hikoya qilib beriladi. Bu bilan Nekrasov yosh avlodning diqqat va e'tiborini zamonning muhim ijtimoiy masalalariga — xalqning kuchi va qudratiga tortadi, uni chuqur tushunishga, o'ylashga undaydi.

LEV NIKOLAEVICH TOLSTOY
(1828 1910)

Rus bolalar adabiyotining taraqqiyotida L. N. Tolstoy katta rol o'ynadi. Bolalar uchun asar yozishni har bir qalamkashning fuqarolik burchi deb bilgan pedagog-adib ijodda ko'p narsalarga erishdi.

Tolstoy 1859 yiddan e'tiboran o'z ona qishlog'i Yasnaya Polyanada maktab ochib, muallimlik qilar ekan, o'quvchilar-u o'qituvchilar uchun darslik va qo'llanmalarining yo'qligini, borlari ham bugungi kun talablariga yaxshi javob bera olmasligini tajribadan o'tkazdi. Endigina savod chiqarish ishiga kirishgan bolalarga mos ertak, she'r, masal va hikoyalar dasrliklarda o'z aksini topishi darkor, deb tushundi va bu xayrli ishga qo'l urdi.

Darslik juda qiyinchilik, og'ir ijodiy mehnat bilan 1872 yidda «Alifbe» nomi bilan nashr etildi. Dehqon bolalariga mo'ljallangan bu kitob alifbedan tashqari, ruscha o'qish uchun to'rt kitob, slavyancha o'qish uchun to'rt kitob, arifmetika va muallim faoliyatidan tashkil topgan edi. Bu darslik ham bolalarga hech qanday yengillik bermadi. Ayniqsa, badiiy asar ko'p bo'lsa-da, kitobda davr, zamon ruhi deyarli yo'q edi. Shu sabablarga ko'ra pedagog – olim qattiq tanqidga uchradi. Zahmatkash adib tanqidlardan to'g'ri xulosa chiqaradi. Iloji boricha mehnat ahli bolalariga o'qimishli, ta'sirli, eng muhimi, ularning savodini chiqarishga mo'ljallangan «Yangi alifbe» va unga qo'shimcha qilib «Rus tili o'qish kitobi»ni 1875 yilda nashr ettiradi. Bu kitob uchun adib yuzdan ziyod hikoya, ertaklar yozadi. «Uch ayiq», «Fili ppok» lar shular jumlasiga kiradi. Adabiy jamoatchilik va pedagoglar bu asarni zo'r mamnuniyat bilan qabul qiladilar. Bu kitob har tomonlama bolalarga mos tushadi. Tolstoy kitob haqida: «Mazkur «Alifbe» haqidagi orzularim ro'yobga chiqqanidan, uni rus bolalarining ikki avlodi o'qib, dastlabki poetik zavqni shu kitobdan olishlaridan faxrlanaman. Bu kitobga hammasidan ham ko'p mehnat va muhabbatimni jo qildim, u hayotimning muhim sahifasi bo'lishiga aminman» — deb yozgan edi.

Bu darslik qayta-qayta bosildi. Hatto, 1921 yilda ham uning so'nggi nashri chop etiladi.

Tolstoyning har bir asari turmushning, bolalar hayotining bir tomonini ochib berishga qaratilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki hayotni, bolalarni qattiq sevgan va unga mehr-oqibati juda katta bo'lgan adib kichkintoylarga qarata yozilgan har bir katta-kichik asar hayotiy bo'lishini istaydi va o'zining bu qaroriga butun ijodi davomida sodiq qoladi.

Tolstoyning bolalarga bag'ishlab yozgan barcha katta-kichik asarlarida oddiy inson obrazi ko'zga yaqqol tashlanib turadi. Buning isboti tariqasida adibning bir qator asarlariga nazar tashlab o'tishga to'g'ri keladi. Bir bog'bon

bolalari ishyoqmas, yalqov bo‘lib o‘sayotganliklaridan qattiq iztirob chekadi. U o‘limi oldidan o‘g‘illarimni bir aldasam, zora ishlab o‘zlarida mehnat ko‘nikmasi hosil bo‘lsa, degan o‘y-xayol bilan: «Bolalar, men tok tagiga oltin ko‘mib qo‘ydim, uni mendan keyin qazib olinglar», degan g‘oyani «Bog‘bon va bolalar» hikoyasida juda qoyil qilib yozadi.

Ko‘chat ekish, bog‘ qilish juda og‘ir va mashaqqatli ish. Bu bog‘bondan og‘ir mehnat, sabr-toqat talab etadigan ish. Bog‘bon o‘zi uchun bog‘ qilmaydi, balki bola-chaqasi, el-yurt uchun, qolaversa kelajak avlod uchun ko‘chat ekadi. Shu nuqtai nazardan adibning «Mo‘ysafid olma ekdi» hikoyasi diqqatga loyiqdir.

«Kexsa berilib ko‘chat o‘tqazar edi. Odamlar uning keksaligidan va qilayotgan ishidan kulib:

— Sizga olma ekish nega kerak bo‘lib qoldi. Bu daraxt o‘sib voyaga yetguncha bu dunyoda yashaysizmi yoki yo‘qmi? — deyishdi.

— Men olmasini yemasam o‘zgalar yeyishadi va menga rahmat deyishadi. Nima bo‘lganda ham olmani ekkanim foyda — debdi».

Tolstoy ochko‘z, faqat o‘z manfaatlarini o‘ylaydigan ba‘zi odamlarni ko‘pgina asarlarida tanqid qiladi, ularning ustidan ochiqdan-ochiq kuladi. «Odamga qancha yer kerak?» degan hikoyaning sarlavhasini o‘qigan odam hayron bo‘lib qoladi. Rostdan, odamga qancha yer kerak? Fomaga mulkdor yer beradi. «Bugun qancha o‘lchasang, hammasi seniki», — deydi. Foma yugurib-elib, odimlab kun bo‘yi yer o‘lchaydi. Axiyri, ochlik va charchaganidan yiqiladi-yu jon beradi. Adib Foma cho‘zilib yotgan yerni ko‘rsatib, odamga ikki metr yer kerak bo‘ladi, xolos, deydi.

Tolstoy asarlari orasida hayvonlar, jonivorlar, parrandalar haqida ham yozilganlari ko‘p. Do‘stlik, birodarlik, do‘stga sadoqat, mehr-oqibat nafaqat odamlar o‘rtasida, balki hayvonlar o‘rtasida ham mavjud ekanligini biz adibning «Arslon bilan it» hikoyasi misolida bilib olamiz.

Tolstoyning bolalarga bag‘ishlab yozgan asarlari juda ko‘p. Muhimi shundaki, bu asarlardan ham o‘qituvchilar, ham ota-onalar bab-barobar foydalanishlari mumkin. Ular bir tomondan dars materiallarini boyitsa, ikkinchi tomondan ota-onalar va tarbiyachilarning bolalar bilan qiladigan tarbiyaviy suhbatlarida qo‘l kelishi mumkin.

Tolstoyning «Bolalik», «Kavkaz asiri» kabi qissalari ham bolalar sevib o‘qiydigan asarlar sirasiga kiradi.

L. N. Tolstoyning ibratli hikoya, ertak va masallari hozirgi kunda ham o‘zining badiiy hamda tarbiyaviy kuchini yo‘qotgan emas. Uning bu mavzudagi asarlari qator darslik va majmualarga kirgan, alohida kitob holida ham chop etilgan.

KORNEY IVANOVICH CHUKOVSKIY
(1882-1969)

Hozirgi zamon rus bolalar adabiyotining ulkan daholaridan biri — Korney Chukovskiy yirik yozuvchi, shoir, taniqli olim, mohir tarjimon sifatida tanilgan soʻz ustasi edi. U oʻz asarlarida bolalarga xos ajoyib xislatlarni — rahmdillik va insoniylik, doʻstlik va birodarlik, yovuzlikka nisbatan shafqatsizlik, vatanparvarlik kabi fazilatlarini targʻib etadi. K. Chukovskiy bolalar uchun asarlar yaratish, ijod qilishni oʻzi uchun katta baxt deb biladi.

Kichkintoylar va ularning adabiyotini umr boʻyi ardoqlagan Korney Chukovskiy 1882 yilda Peterburg shahrida dunyoga keldi. Tez orada chukovskiyilar oilasi Odessaga koʻchadi. Bu yerda ona ming mashaqqat bilan oʻgʻlini gimnaziyaga joylaydi. Bu baxt uzoqqa choʻzilmaydi. «Oshxona xizmatchisining oʻgʻli» boʻlganligi uchun K. Chukovskiy gimnaziyadan haydaladi.

Korney oilaga koʻmaklashish, tirikchilik oʻtkazish maqsadida turli yumushlarni bajarishga majbur boʻladi. Shunga qaramay, u boʻsh vaqtlarida mustaqil oʻqishga, Pushkin, Nekrasov, Chexov asarlarini mutolaa qilishga harakat qiladi.

Chukovskiyning dastlabki «Sanʼat nima?» maqolasi 1901 yilda «Odesskie novosti» gazetasida bosilib chiqqan. 1903 yilda u gazeta muxbiri sifatida Angliyaga boradi. Londonda xizmat qila boshlaydi. Lekin bu yerdagi faoliyati uzoq davom etmaydi. Gazeta unga maosh toʻlamay qoʻyadi. U Britaniya muzeyiga ishga kirib, tirikchilik oʻtkazishga majbur boʻladi.

1905 yilda K.Chukovskiy Odessaga qaytib keladi va bu yerda «Signal» degan jurnal chiqara boshlaydi. Jurnal sahifalarida chor hukumati siyosatiga qarshi materiallar bosilganligi uchun uni sud qilishadi.

Keyingi yillarda u bolalar adabiyoti bilan mashgʻul boʻladi va bu haqda koʻplab ilmiy maqolalar yozadi. 1907 yilda «Bolalar tili» asari maydonga keladi.

K. Chukovskiy dastlab A. M. Gorkiy hikoya qilib bergan syujet asosida bugungi kunda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan, badiiy baquvvat «Timsol» ertagani yozdi. 1918 yilda esa «Archa» nomli toʻplami bosilib chiqdi. Oʻsha yili «Jahon adabiyoti» nashriyotiga ishga kirdi. 1919 yilda N. A. Nekrasov asarlarining toʻla toʻplamini nashr ettirdi. Shu yillarda uning mashhur «Moydodir», «Suvarakxon» ertaklari, «Kichik bolalar» kitobi bosilib chiqsi.

«Pashsha-xarxasha», «Barmaley», «Telefon», «Fyodora oʻtkazgan alam», «Oʻgʻirlangan quyosh», «Doktor Voyjonim» asarlari Korney Chukovskiyning nomini olamga yoydi, kitobxonlar hurmatini qozondi.

Korney Chukovskiyning ertak-poemalarida ezgulikning yovuzlik ustidan

g'alabasi, baxt, yorqin hayot sari keskin kurash bo'rtib turadi. Masalan, shoirning «Moydodir» asarida bolalarning odobli, ozoda, har doim to'g'ri so'z bo'lish va tozalikka rioya qilish mavzusi ilgari surilgan.

Asar qahramoni qator fazilatlariga ega. Lekin bir aybi bor, faqat kirchir yuradi. Shuning uchun bir kuni unga xizmat qiluvchi barcha narsalar ish tashlaydi, undan yuz o'girib qochib ketishadi. Bola voqeaga tushunmay, xafa bo'lib turganida joniga yuz-qo'l yuvgich oro kiradi.

Yosh kitobxon hayvon, jonivor va hasharotlar haqidagi voqea-sarguzashtlarni sevib o'qiydi. K. Chukovskiyning «Suvaraxon» asari ham kichkintoylarning sevimli asarlaridan hisoblanadi. Asarda shoir hayvon, hasharot va yirtqichlarning tuzilishlari, fe'l-atvorlari, dovyuraklik va qo'rqquliklari to'g'risida bahs yuritadi:

*Sho'rtlik, baxtsiz hayvonlar,
Bo'kirib, dodlab yig'lar!
Har bir uyada g'oru qiyada —
Ochko'z yovga Tiz cho'kar.*

Ana shunday vaziyat tug'ilib turgan bir paytda paydo bo'lib qolgan chumchuqning tadbirkorligi, ishbilarmonligi, chaqqonligi qo'l keladi, u suvarakni tiriklayin yutib yuboradi. Shu zaylda chumchuq o'rmonu quruklikda yashaydigan qushlar, jonivorlar, hayvon va yirtqichlarni ozodlikka, erkka, baxtli va totli hayotga olib chiqadi. Bu voqea esa bolalarning estetik didlarini oshiradi, hayvonot olamiga nisbatan qiziqishlarini shakllantirishda, ona-Vatanga bo'lgan mehr-muhabbatlarini kamol toptirishda yetakchi omil hisoblanadi.

Shoirning «Pashsha-xarxasha», «Telefon», «Fyodorga o'tkazgan alam», «O'g'irlangan quyosh», «Filinsa kitob o'qir», «Kirpilar kuladi» singari asarlari ham bolalar uchun maroqlidir. «Doktor Voyjonim» asari bir umr bolalarga shodlik-quvonch bag'ishlab kelmoqda. Voyjoninuning oqko'ngilligi, mehribonligi, jonkuyarligi, hayvonlar bilan inoq, do'stligi ibratomuz chizib berilgan.

Hayotda nimalar bo'lmaydi deysiz? Hayot ajoyib-g'aroyib voqealarga boy. K. Chukovskiy ana o'shanday voqealar ba'zi befahm, farosatsiz bolalar bilan ham sodir bo'lib qolishi mumkin deydi. Mura o'y-o'ylamaydigan, fahm-farosat bilan ish ko'rmaydigan qizcha. U bilan juda kulgili voqea yuz beradi. Buni shoir «Muraga «Ajoyib-g'aroyib daraxt» ertagini o'qib berishganida, u nima qildi?» she'rida o'ylamay, aql ishlatmay tuflisini bog' maydoniga ekib, ostini yumshatib, suv quyib kulgili ish qilganligini tanqid qiladi:

*Mura yechib tufლის,
Boqqa ko'mib, der sekin:*

— O's, o'saqol, tuflicham,
Bo'y cho'zaqol, tuflicham!
Endi jajji tuflicham
O'z qo'limdan suv ichar.
Niholcham bo'lar daraxt,
Ulkan, g'aroyib daraxt!
Pishib, bosonokalar
Daraxt sari yo'l olar,
Qip-qizil sopojkalar:
— Yulib oling!— deb qolar.

Shoirning «Mechkay» asarida ham ana shunday kulgili, ta'sirli mavzu yotganligini ko'ramiz. K. Chukovskiy ta'kidlab o'tganidek, ba'zi bolalar yaxshi o'qish, ozoda bo'lish, yuvinib-taranib yurish o'rniga ko'proq ovqat yeyish niyatida yuradilar. Haddan ziyod ko'p ovqat iste'mol qilish odamni kam o'y qilib qo'yishini, yaxshi, ibratomuz ishlarni amalga oshirishda unga pand berishi mumkinligini tushunmaydigan bolalar onda-sonda bo'lsa-da, uchrab turishini «Mechkay»da boplab tanqid qiladi.

...Teshik kulcha juda soz
O'ttiz bog'laman, shovvoz,
Bir-bir yutay deb yechgan
To'rt xumcha sutni ichgan.
So'ng urib qirq to'rt quymoq

Singlim xo'p ozgan, biroq
Ko'plarni hayron etgan,
Eshikka sig'may ketgan.
Sig'sa ham jila olmas,
Na qilsin?
Bila olmas.

Korney Chukovskiy sevimli shoir, iste'dod adib, shuningdek, yirik adabiyotshunos olim bo'libgina qolmay, bilimdon tarjimon ham edi. Uning «Ikkidan beshgacha» nomli mashhur tadqiqotida kichik yoshdagi bolalar xarakter xususiyatlari, nutqi va ruhiyati xususida qiziqarli hayotiy ma'lumotlar beriladi.

Ulkan so'z san'atkori Korney Chukovskiy bolalar qalbini to'liqlantiradigan, hayajonga soladigan kitoblar muallifi sifatida hurmatga sazovor. E'zozli muallifning umri, bosib o'tgan hayot yo'li ham xuddi kitoblari singari e'zozlanadi.

SAMUIL YAKOVLEVICH MARSHAK
(1887-1964)

Hozirgi zamon rus bolalar adabiyotida Samuil Yakovlyevich Marshakning roli katta. U rus bolalar adabiyotida kichkintoylar uchun katta she'riyat yaratib bergan ulkan san'atkor, taniqli tarjimon, yetuk dramaturg, mohir pedagog va bilimdon muharrirdir.

S. Ya. Marshak 1887 yilda Voronej shahrida tish texnigi oilasida tug'ildi.

S. Ya. Marshak 1897 yilda Ostrogoj gimnaziyasiga o'qishga kiradi. Lekin bu yerda ko'p o'qimay, Peterburgga boradi, badiiy gimnaziyaga o'qishga kiradi. Bu yerda bo'lajak shoir o'z zamonasining yetuk san'atkorlari bilan yaqindan tanishadi. Marshakning ijodiy faoliyati shu yerda chechak otadi. 1906 yildan boshlab feletonlari, she'r hamda tarjimalari bilan matbuotda chiqa boshlaydi.

S. Ya. Marshak 1912 yilda Angliyaga jo'naydi. London universitetining san'at fakultetiga o'qishga kiradi. Ta'til kunlari u mamlakatning diqqatga sazovor joylarini yayov kezib tomosha qiladi: baliqchilar bilan dengizda sayr qiladi, qishloq maktablarida bo'ladi. Ingliz xalq qo'shiqlarini, ertaklarini sevib tinglaydi. Bu yerda Marshak V. Bleyk, Rabindranat Tagor va boshqalarning she'r va poemalarini ingliz tilidan tarjima qiladi.

1914 yilda Rossiyaga qaytib kelgan Marshakning hayoti bolalar olami bilan chambarchas bog'lanib ketadi. U 1915— 22 yillarda bolalar uylarida tarbiyachi, o'qituvchi bo'lib ishlaydi. Bu esa Marshakning bolalar shoiri bo'lib kamol topishida katta rol o'ynaydi.

S. Ya. Marshak 20-yillarda o'zining she'r, ertak va poemalari bilan yosh kitobxonlarning sevimli shoiri sifatida tanildi. «Qayerda ovqatlanding, ey chumchuq», «Ahmoq sichqoncha haqida ertak», «Kecha va bugun», «Sirk» va boshqa shu kabi mashhur asarlari o'sha yillarda maydonga kelgan edi.

1939 yilda Marshakning «Petya nimadan qo'rqr edi?», «Korablcha» singari mashhur she'rlari bosilib chiqdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida shoir ijodining asosiy qismini urush, bosqinchilarga qarshi kurash mavzui tashkil etdi. Ayniqsa, 1943 yilda yaratilgan «O'n ikki oy» nomli ertak-dramasi tez orada millionlab yosh kitobxonlar orasida mashhur bo'lib ketdi.

S. Ya. Marshak 1964 yilning 4 iyunida Moskva shahrida vafot etdi. «Har qanday bolalar adabiyotida ikki yosh mavjud bo'ladi, u olamga bolalar nigohi bilan qaraydi, ammo uni kattalardek idrok qiladi, aql-tajribasiga suyanib ish ko'radi», — degan shoir bir umr bolalarni sevdi, ular uchun g'oyaviy-badiiy yuksak asarlar yaratish uchun tinmay ijodiy ish olib bordi.

S. Ya. Marshakning nomini olamga yoygan, bolalar shoiri sifatida tanitgan she'rlaridan biri «Ahmoq sichqoncha haqida ertak»dir. Bu ertaqda shoir bolalar

hayoti va xarakteriga mos bo'lgan qiziqarli syujet topa olgan. Kimki o'ziga ortiqcha oro bersa, oqibatini o'ylamay ko'r-ko'rona ish tutsa, o'zidan kattalarning pand-nasihatiga amal qilmasa, hayotda ko'p narsa yutqazadi, o'z baxtini qo'ldan boy beradi, degan fikr ertakning asosiy g'oyaviy mazmunini tashkil etadi.

Ha, onalar tunlarni bedor o'tkazadilar. Negaki ularning butun o'y-xayollari kichkintoylarida. Ular hayotda tinch, osoyishta, bekam-ko'st yashashsa bu onalar uchun bayram. Ona sichqonning allasida, qo'shig'ida harakat bor, jon bor.

*Tunda sichqon inidan
Alla aytar:— Jon qo'zim,
Jim yot, bolam, quyuk non
Va sham beray yulduzim.*

Ona sichqonning o'yi-xayoli bitta: farzandi yig'lamasa, osoyishta uxlasa bo'ldi. S. Ya. Marshak olamda ba'zan bo'lsa-da, uchrab turadigan noshukr, o'ziga ortiqcha oro beradigan, ota-onalarining pand-nasihatlariga amal qilmaydigan, ularga gap qaytaradigan bolalar ham yo'q emasligini o'sha sichqonning bolasi misolida aytib o'tishga erishadi:

*— Ovozing ip-ingichka.
Chiyillamay sen menga
Topib ber bir enaga,*

— Odobsizlik, aqlsizlikni qarang! Axir dunyoda ona tovushi, allasi kabi yumshoq, mayin ovoz bormikan? Yo'q va bo'lmaydi ham.

She'rni o'qir ekansiz ona sichqonning xatti-harakati, yelib-yugurishi, bolasining tinchligini o'ylashi xuddi odamlar kabi ekanligini bilib olish qiyin emas. Biroq bola aqlsiz, bola noshukr, bola o'zboshimcha. Ona nihoyatda si po, onaning gap-so'zlari barchagama'qul:

*Ona sichqon tez borib,
Der o'rdakka yolvorib,
— O'rdak xola uyga yur,
Bolamni tertatib tur.
Alla aytib, der o'rdak:
— G'a-g'a-g'a, tinch yot go'dak
Yomg'ir tinsa bog'chadan
Topib beray loyxo'rak.
Ammo ahmoq sichqoncha
Uyqusirab zinqarcha,*

— Shu zaylda ona sichqon turli hayvonlarga, jonivorlarga murojaat qiladi. Hech kim bolaning ko'nglini olishga, uni yupatishga, ovutishga qurbi, kuchi, ovozi yetmaydi.

Kichkintoylarning otaxon shoiri S. Ya. Marshak bu asarda turli hayvon va jonivorlar misolida ularning yashash sharoitlari, tovushlari, qolaversa yemak ovqatlari bilan ham yosh kitobxonlarni oshno qiladi.

S. Ya. Marshak «Yong'in», «Pochta», «Musobaqalar doskasi» asarlari bilan ham rus bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi.

S. Ya. Marshak o'zi yaratgan juda ko'p qahramonlarni shaxsan o'zi tanigan, bilgan yoki eshitgan bo'ladi, ba'zan esa gazeta materiallari asosida yaratadi. Binobarin, bu qahramonlarning, albatta, hayotiy prototipi mavjud. Jumladan, student V. Buraskiy («Noma'lum qahramon haqida qissa»), Igor Chkalov («Qahramonning o'g'li»); Katya Budanova («Katya Budanova»), Seryoja Smirnov («Sizning kitobingizni qanday nashr qiladilar») va boshqalar shunday qahramonlar sirasiga kiradi. Shoir «Noma'lum qahramon haqida qissa» poemasi oddiygina hayotiy bir voqeani aks ettirish bilan 30-yillar rus bolalar dostonchiligida ijobiy qahramon obrazini yaratish yo'llarini ko'rsatib berdi.

S. Ya. Marshak Rossiyada hayot kechirayotgan har bir kishi bir-biriga mehribon, jonkuyar, shuningdek, vaqti kelganda mardlik, jasorat ko'rsatishga tayyor ekanliklarini, ayni paytda oddiy, kamtarin, o'zlarining qo'lga kiritgan ulkan muvaffaqiyatlari, erishgan jasoratlari bilan kerilmasliklarini, manmanlikka berilmasliklarini, oddiy hayotiy detal — o't ichida qolgan bir qizchanning hayotini saqlab qolgan bola misolida tasvir etadi. Bola mana, ko'rib qo'yinglar, men jasorat ko'rsatdim, deya ko'kragiga urib maqtanish o'rniga, tezgina odamlar orasiga kirib, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Bu qahramonni keyinchalik barcha qidiradi. Lekin hech kim topa olmaydi.

Marshak bizning bolalar adabiyotimizning asoschisi va bilimdoni, — deb yozgan edi mashhur rus yozuvchisi A. M. Gorkiy. Bunday yuksak maqtovga S. Ya. Marshak halol mehnati, kichkintoylarni astoydil sevishi, ardoqlashi sababli erishdi.

VLADIMIR VLADIMIROVICH MAYAKOVSKIY
(1893-1930)

Vladimir Vladimirovich Mayakovskiy 1983 yilda Gruziyaning togʻ va oʻrmonlar bilan qoplangan kichik, ammo gʻoyat goʻzal yeri Bogʻdod qishlogʻida oʻrmonchi oilasida dunyoga keldi. U yetti yoshga yetganda Pushkin, Lermontov, Nekrasovlarning koʻpgina sheʼrlarini yoddan bilardi.

Mayakovskiy 8 yoshga toʻlganida uni Kutaisi shahridagi yerlar gimnaziyasiga oʻqishga beradilar. Bu yerda namunali oʻqib yurgan paytda mayakovskiyilar oilasida baxtsizlik yuz berdi. Otasi Vladimir Konstantinovich vafot etdi. 1906 yilda ularning oilasi Moskvaga koʻchib keldi. Moddiy yetishmovchilik sababli boʻljak shoir bu yerda oʻqishni davom ettira olmadi.

1911 yilda Mayakovskiy Moskva tasviriy sanʼat bilim yurtiga kirish imtihonini topshirdi. U bilim yurtida bir necha yil oʻqidi. Ammo uni tasviriy sanʼatdan koʻra koʻproq sheʼriyat qiziqtirardi. 1912 yilda matbuotda Mayakovskiyning dastlabki sheʼrlari koʻrina boshladi.

V. Mayakovskiy bolalar uchun 20 dan ziyod asar yaratib, ularni «Yosh» va boshqa jurnallarda nashr ettirdi. Bolalarni jon-dilidan sevgan shoirning bu sheʼrlarida oʻtmishning chirkin illatlari qoralanadi, yangi hayotning badiiy surati chizilib, u asosli ravishda ulugʻlanadi. V. Mayakovskiy bolalarni kasb-hunarni egallashga, mehnatni qadrlashga, bepoyon rus yerini sevishga, u bilan faxrlanishga chorlaydi.

V. V. Mayakovskiy bolalar uchun asarlar yozar ekan, bolalar diqqatini mehnatni qadrlashga, Vatanni sevishga, uning yutuqlaridan faxrlanishga jalb etdi. Rus adabiyotidagi maslaksozlik, gʻoyasizlikka qarshi kurashar ekan, bolalar adabiyotining ham yuksak gʻoyaviy, yosh kitobxonga tushunarli hamda qiziqarli boʻlishi lozimligini taʼkidladi va bunday talablarni amalga oshirish uchun astoydil kurash olib bordi.

Shoirning «Semiz bola Petya bilan miqti bola Sima haqida ertak», «Yaxshi degan soʻz nima-yu, yomon degan soʻz nima?», «Bu mening dengiz va moryak haqidagi kitobcham», «Oʻqi-da, bor Xitoyga ham Parij degan joyga», «Uchqur ot», «May qoʻshigʻi», «Qoʻlga yangi miltiq olamiz», «Sayr-tomosha qilamiz» kabi asarlari rus bolalar adabiyotida katta tarixiy voqea boʻldi.

«Yaxshi degan soʻz nima-yu, yomon degan soʻz nima?» asari axloq normalari haqida rus bolalar adabiyotidagi eng yaxshi namunalardan biridir. Bolalar taqdiri uchun eng muhim boʻlgan yaxshi nima-yu, yomon nima ekanligini shoir aniq, sodda, hayotiy misollar orqali poetik tarzda tushuntirib beradi.

Mayakovskiy yaxshilik tushunchasini bolalarga shu qadar sodda ifodalar orqali singdiradiki, natijada yosh kitobxon zavq-shavq bilan «yomon boʻlmayman jindek» degan qatʼiy xulosaga keladi.

A'lo baholarga o'qish har doim ham yaxshi. Shoir shuning tarafdori. «O'qi-da, bor Xitoyga va Parij degan joyga» asarida u kichkintoylarni dunyo xaritasi oldiga yetaklaydi va kimki maktabda yaxshi o'qisa, axloq-odobli bo'lsa, hech qachon bir yerda qotib turib qolmaydi, u olam kezadi, turli el-yurtlarda bo'ladi, deb bir qator mamlakatlarni bola ko'z o'ngida gavdalantiradi.

Mayakovskiyning boshqa bir she'ri — «Vlasning bu tarixi dangasaning ta'rifi»da Vlas ismli bola misolida yolg'onchilik, kattalarni aldash, ko'z bo'yamachilik, dars qilmaslik, kitob o'qimaslik, beg'amlik, pokiza bo'lmaslik, yuvinib-taranib yurmaslik, ota-ona va muallimlarni aldashlik ko'ngilsiz oqibatlarga olib kelishi, natijada maktabda yaxshi o'qimagan, yolg'onchi bolalarning kelajakda taqdirlari mudhish bo'lishini lo'nda qilib ko'rsatib beradi.

Vlas ishyoqmas-dangasaligi tufayli dars qilmaydi, ko'p uxlaydi, darslarda davomati yomon, savodsiz, boz ustiga yolg'onchi, o'z taqdiri, o'z kelajagi uchun kurashmaydi. U o'sib-ulg'ayganda bunday dangasa, ishyoqmas boladan hamma nafratlanadi, jirkanadi. Mana o'sha ishyoqmas bola zavodda ishchi:

*Ko'rsatib Vlas basharasini
Chiqardi ishning pachavasini,
Boshqalar ishni qilishar qoyil,
Progulkinchi kechikar doim.
Bir oy ichida qiziq ish bo'ldi,
Ishdan haydaldi, dumi tugildi.*

Shoirning ta'biri bilan aytganda, bunday noxushlikning asosiy sababi o'qimaganlikda, ishyoqmaslikda. Shoir bolalarni bu kuyga tushib qolmaslikka:

*Sizlar o'xshamang aslo Vlasga
Quvonib o'ting Yangi klassga,*

— kabi misralar bilan da'vat etadi.

Shoir she'riyatida mehnat va qurilish mavzusi ham asosiy o'rinlardan birini egallaydi. U bolalarga ishlab chiqarish jarayonining asoslari haqida poetik tushuncha beradi. Shoir eng oddiy bir o'yinchoq yasash tasviri orqali foydali mehnatning ijtimoiy mohiyatini ochishga intiladi. Bunday g'oya shoirning «Kim bo'lsam ekan», «Uchqur ot» she'rlarida o'z aksini topgan. Ayniqsa, «Kim bo'lsam ekan?» asarida shoir mehnatsevar ishchi, ko'rkam, shinam uylar yasovchi muhandis, qo'rqmas, botir uchuvchi va chaqqon doktor obrazlarini yaratish orqali yosh kitobxonda kasb-hunarga bo'lgan

qiziqishni kuchaytiradi. She'rni o'qigan kichik yoshdagi bolalar ular kabi bo'lishni orzu qiladilar.

Mayakovskiy har bir kasb va hunarning o'ziga xos xususiyatlarini bolalar tushunchasiga mos detallarda, badiiy tasvirlarda ishonarli tarzda ifodalab, ularning biri ikkinchisidan afzal va gashtli ekanini bo'rttirib ko'rsatadi.

Rus bolalar ijodkorlari ijtimoiy-siyosiy mavzularda bolalarbop asarlar yaratishda Mayakovskiy ijodidan juda ko'p o'rganadilar. Zero, shoir bolalarga siyosiy axloqiy mavzuda asarlar yozishni o'z ijodi orqali isbot qilib berdi. Eng muhimi, uning bolalarga atab yozgan she'rlarining shakli ham, mazmuni ham rang-barang va yangicha edi. Shoir bolalarga eng muhim va jiddiy mavzularda asar yaratganda ham ular diqqatini jalb qila oladigan detal va tashbehlardan mohirona foydalana oladi.

Mayakovskiyning asarlari Rossiyaga muhabbat, mustahkam jamiyat qurishga qizg'in chaqiriq, kelajakka zo'r ishonch ruhi bilan sugorilgandir.

ALISHER NAVOIY (1441-1501)

O'zbek xalqining ulug' mutafakkiri, ma'rifatparvari va buyuk shoiri Alisher Navoiy yoshlarni tarbiyalash ishiga alohida e'tibor berdi. U bolalarni ilm-hunarni, mehnatni sevishga undab, o'rganilgan ilm va hunarni xalq, vatan yo'lida sarf qilish zarurligini uqtirdi.

Alisher Navoiy ilm, ma'rifat haqida ajoyib fikrlarni olg'a surdi. U aql, ilm — insonning eng go'zal va zaruriy fazilatlaridan biri, har bir kishining eng muhim burchi ilm olishdir, deb hisobladi. Navoiyning fikricha, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoydil o'qish-o'rganish kerak. «Yoshligingda yig'gil bilimni, qarigach sarf qilg'il ani», — degan shoirning o'zi ham juda yoshligidan ta'lim oladi, o'qishga beriladi. U yoshligidanoq ko'p she'rlarni yod bilgan. Jumladan, Fariddidin Attorning «Mantiqut-tayr» («Qush nutqi») asarini bolalik chog'laridayoq qayta-qayta o'qib, yod olgan. Alisher Navoiy keyinchalik maktab va maorif masalalariga katta ahamiyat berdi. U mehnatkash xalq bolalarini o'qitish va tarbiyalash uchun maktablar ochish va madrasalar qurish to'g'risida g'amxo'rlik qildi. Alisher Navoiy Astrabodda surgunda yurganida, podsho Husayn Boyqaroga yozgan xatida o'g'il va qiz bolalar uchun maktablar ochishni talab qilgani, shaxsan o'zi madrasalar qurishda tashabbus ko'rsatgani buning yaqqol dalilidir. Navoiyning fikricha, maktab xalqqa nur keltiradi, unga to'g'ri yo'l ko'rsatadi, bolalarni bilimli qiladi. U o'zining «Ixlosiya» madrasasi yonida maktab ochib, bolalarni o'qitish va tarbiyalash uchun zarur sharoit yaratib, buning uchun lozim bo'lgan mablag' ajratadi.

Navoiy dars beruvchini quyoshga o'xshatadi va bu quyosh o'z atrofidagi yulduzlarga nur sochadi, ya'ni mudarris «abjadxonalar»ga, hali ilmdan bexabar bo'lgan toliblarga ilm nurini sochadi, ma'rifat beradi, deydi.

Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya to'rrisidagi fikrlarini o'zi yaratgan badiiy asarlarida ko'proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Ilm-ma'rifat, axloq-odob masalalariga doir fikrlarini esa ilmiy-falsafiy va didaktik asarlarda bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning xislati juda katta, deb xisoblaydi.

Buyuk so'z san'atkori va mutafakkiri o'zining bir qancha asarlarida bolalar tarbiyasiga oid fikrlarini aytish bilangina kifoyalaniq qolmasdan, balki «Hayratul-abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» kabi dostonlarining ayrim boblarini shu masalaga bag'ishlaydi. «Hayratul-abror» («Yaxshi kishilarning hayratlanishi») falsafiy-ta'limiy dostonidir. Navoiy bu asarida o'zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy hamda kishilarga ta'lim va o'git berish masalalariga katta e'tibor beradi. Dostonda zolim hukmdorlarni qoralab, ikkiyuzlamachi riyokor ruhoniylarning sir-asrorlarini keskin fosh etadi.

Xususan, shoir saxiylik, odob va kamtarinlik, ota-onaga hurmat, rostgo'ylik va to'g'rilik, ilmning foydasi va kambag'al o'quvchilarning bu yo'lda chekkan azoblari haqida batafsil to'xtalib o'tadi.

«Hayratul-abror» asarining bir necha boblari odob-axloq va ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolatida odob va kamtarlikni ulug'lab, ta'lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarini bayon qilishi bilan birga takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi. Shoir dostonning bu maqolatida bola tarbiyasi, uni o'stirish, o'qitish va balog'atga yetkazish hamda bu borada ota-onalarning vazifalari haqida batafsil fikr yuritadi. Shoir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga, ularga nisbatan hamisha mehr-muhabbatli bo'lishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh, deb ta'riflaydi:

*Boshni fido ayla ato qoshig'a,
Jismni qil sadqa ano boshig'a...
Tun-kunungga aylagali nurposh,
Birsin oy angla, birsin quyosh...*

Dostonning sakkizinchi maqolatida Navoiy yolg'izlikka nisbatan ko'pchilik — jamoatni ulug'lab, kishilarning bir-birlari bilan ahil, do'st bo'lishlarini istaydi:

*... Yo'q hunari yolg'uz esa, o'z kishi,
Qayda kishi sonida yolg'uz kishi?
Fard kishi davrda topmas navo,
Yolg'uz ovchidin kim etmish sado?..*

«Hayratul-abror»ning o'ninchi maqolati rostgo'ylik, halollik va to'g'rilikka bag'ishlangan. Navoiy to'g'rilik va rostgo'ylikni ulug'lash bilan kishilarni rostgo'y va to'g'ri bo'lishga chaqiradi, yolg'onchilik va egrilikning zararli oqibatlarini keskin fosh etadi. Shoir yolg'on so'zlashning yomon oqibatini «Sher bilan Durroj» masalida ovchining tuzog'iga tushgan Durroj obrazida hikoya qiladi.

Dostonning o'n birinchi maqolatida Navoiy ilm-fanga, ilm ahliga yuksak baho beradi, kishilarni ilm olishga, olimlarni izzat-hurmat qilishga chaqiradi. Shu bilan birga, shoir o'sha davrda mehnatkash va musofir talabalarning ilm olish yo'lida chekkan azoblaridan, ilm-fan egalarning muhtojlikda yashaganlaridan afsus-nadomatlar chekadi.

Navoiy ilmdan amaliy ishlar uchun foydalanish zarurligini ta'kidlaydi:

*Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,
Endiki ilm o'ldi amal aylagil.*

Navoiyning yaramas odat va hulq-atvorlarni shafqatsiz qoralashi, olijanob insoniy fazilatlarini qadrlashi, bolalarni o'qish, o'rganish va yuksak odobli, a'lo hulqli bo'lishga chaqirishi katta ahamiyatga ega bo'lib, bolalar adabiyotining shakllanishida juda muhimdir. Uning bir qator axloqiy-ta'limiy qarashlari hozirgi kunda ham o'z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda.

«Farhod va Shirin» dostonida shoir chin sevgi va vafo, do'stlik va sadoqat, mehnat va ijodkorlik, vatanparvarlik hamda qahramonlik g'oyalarini tarannum etadi. Doston yoshlar va bolalarga atab yozilmagan, lekin asarning ko'pgina boblari bolalar va yoshlar hayotiga, ularning tarbiyasiga bag'ishlangandir. Shoir dostonida Farhodning bolalik chog'laridanoq ilm-hunarga, mehnatga bo'lgan muhabbatini zo'r mahorat va chuqur samimiyat bilan tasvirlagan. Bu Navoiyning bola tarbiyasiga va uning bilim olishiga katta e'tibor bilan qaraganligini ko'rsatadi.

Farhod yoshlik chog'idanoq juda aqlli, zehni bola bo'lib o'sadi. U maktabda zo'r havas va qunt bilan o'qiydi. Tabiiyot, matematika, mantiq kabi fanlarni tez orada o'rganib oladi. Yosh Farhodning ilmga bo'lgan havas va muhabbatini sezgan ota-onasi unga bilim berishni munosib ko'radi. Jahonning mashhur olimlari Farhodga turfa fanlardan saboq beradilar. Natijada eng murakkab va pinhoniylar unga o'z sir-asrorini to'liq namoyon etadi. U qunt va chidam bilan o'qib, bilimdon va zukko inson bo'lib yetishadi. Shoir Farhod hayotini bunday jonli lavhalarda tasvirlash orqali bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor berishga chaqiradi, ularni yoshligidan boshlab o'qitish zarurligini, bunda ota-onaning roli nihoyatda katta ekanligini, bolalarga dunyoviy ilmlarni berish muhimligini ta'kidlaydi.

Farhod qaysi fanni o'qimasin, uni darrov tushunib oluvchi qobiliyat egasi sifatida tasvirlanadi:

*Agar bir qatla ko'rdi bir saboqni,
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni.
Ne so'z nikim, o'qib ko'ngliga yozib,
Dema ko'ngliki, jahon lavhiga kozib.*

U davrda bolalar quruq, yodaki o'qitilar edi. Bolalar o'zlari yodlagan narsalarining ma'nosiga tushunmas ham edilar. Shunday bir vaqtda Navoiy bolalarni ilm-fanga qunt qilish, o'qilgan narsaning ma'no-mazmunini tushunib olishga undar edi:

*O'qib o'tmak, uqib o'tmak shiori,
Qolib yodida, safhasafha bori...*

Farhodning qunt qilib, ma'nosini tushunib o'qishi natijasida ko'p ilmlarni egallaganligi ta'kidlanadi:

*Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
Bilib tahqikini kasb etmagan ilm.*

Shu tariqa Navoiy bolalarni ilmni puxta egallashga chaqirib, buyuk pedagog hamda murabbiy sifatida ularni tarbiyalash va o'stirish yo'llarini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, dostonda Farhod jismoniy tomondan ham chiniqqan yigit sifatida tasvirlanadi. U suvda suzish, chavandozlik va qilichbozlik sirlarini mehr bilan o'rganadi. Alisher Navoiy yoshligidan boshlab ilmga berilgan, jismoniy jihatdan chiniqqan Farhodni tasvirlarkan:

*Demon kim, ko'ngli poku, ham ko'zi pok,
Tili poku, so'zi poku, o'zi pok,*

—deb har tomonlama mukammal, ma'naviy, jismoniy go'zal, yetuk yigit timsolini beradi. Shuningdek, Navoiy Farhodni mehnat va hunarga zo'r havasli, sangtaroshlik, rassomlik va naqqoshlik hunarlarini ham mukammal egallab olgan yigit sifatida ulug'laydi.

Ilm va hunarni egallagan, jismoniy jihatdan chiniqqan, mehnatsevar Farhod kamtarin, mazlumlarga g'amxo'r, sofdil, mard va olijanob, jasur inson bo'lib yetishadi.

Farhod boshchiligida va uning bevosita fidokorona mehnati natijasida katta kanal («Hayot daryosi») va hovuz («Najot dengizi») qaziladi. Navoiy Farhodni suvsiz yerlarga suv chiqargan qahramon, mehnat sohasida mo'jizalar ko'rsatgan bahodir yigit sifatida ta'riflaydi. U ilm va hunarni omma manfaati uchun xizmat ettirish lozim deb hisoblaydi. Farhod Shirinni qidirib Armanistonga borganda, arman yurtida tog'da kanal qazish uchun qiynalib ishlayotgan kishilarni ko'radi va:

*Hunarni asrabon netkumdir oxir,
Olib tufroqqamu ketkumdir oxir!—*

deya, o'z bilimi, hunar va g'ayratini ishga soladi, kanal qazuvchilar mashaqqatini yengillashtiradi va xalq o'rtasida katta shuhrat qozonadi.

Bu qahramonning muhim xislatlari undagi qahramonlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik va do'stlik tuyg'ularidir. Farhod el-yurtning obodonligi uchun kurashadi hamda insonlarga ofat keltiruvchi dushmanlarga qarshi jang qilib, ularni mardona yengadi.

Bundan tashqari, Navoiy Farhod, Shirin va Shopur obrazlari orqali xalqlar do'stligi g'oyasini ilgari suradi. Farhodning arman qizi Shirinni sevishi va eronlik Shopur bilan do'stlashuvi xalqlar do'stligi g'oyasining yorqin namunasi.

Shoirning 1500 yilda yaratgan «Mahbubul-qulub» («Ko'ngillarning

sevgani») asari ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy qarashlari bayon etilganligi bilan xarakterlidir. Navoiy unda ijobiy fazilatlarining namoyon bo'lishida avvalo ulardagi halollik va soddalik, samimiylik asosiy omil ekanligini ta'kidlaydi va bu mehnatga muhabbatning natijasi sifatida talqin etiladi.

«Mahbubul-qulub» 3 qismdan iborat. Kitobning 1-qismi «Xaloyiq ahvoli va af'oli va atvorining kayfiyatida», ya'ni kishilarning ahvoli, fe'l-atvori va gap-so'zlarining ahamiyati haqida bo'lib, bunda Navoiy donishmand va murabbiy, ulkan madaniyat arbobi sifatida ilm-fan, san'at va adabiyotning ahamiyatini targ'ib qiladi, malakali, iqtidorli o'qituvchilarni, olimlarni, shoirlarni, san'atkorlarni maqtaydi, ularni hurmat qilishga va qadrlashga chaqiradi. O'qish ham, o'qitish ham og'ir va mas'uliyatli ish, u qunt, havas va mehnat talab qiladi, deb uqtiradi Navoiy. Bu o'rinda u murabbiylarning halol xizmatlarini alohida ta'kidlaydi.

*Haq yo'linda kim sanga bir harf o'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.*

Kitobning 2-qismi asosan axloqiy masalalarga bag'ishlangan. Bu bobda asosan yaxshi fazilat va yomon illatlar tahlil qilinadi. To'g'rirog'i, insonda bo'lishi kerak bo'lgan odob-axloq haqida gap boradi. Masalan, qanoatni olaylik. Navoiy qanoatli odamlarni sevadi, ularga xavasi keladi. Kimki qanoatli bo'lsa, unday odamni el sevishini, e'zozlashini ta'kidlaydi. Mutafakkir qanoatni bir buloqqa — chashmaga o'xshatadi. Negaki buloq suvini qancha olgan bilan u qurimaydi, u bir xazinadirki, undagi boylik sochilgan bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug'i izzat va shafqat hosilini beradi. U bir daraxtdirki, unda hurmat mevasi bordir. Bu bobda sabr, tavoz'e haqida ham ko'p ibratli gaplar aytiladi.

Asarning «Turli foydali maslahatlar va maqollar», deb nomlangan 3-qismida turli tashbehlar berilgan. Bu qismda ko'proq o'qish, ilm olish, kasb-kor egasi bo'lish va boshqa masalalar o'rta tashlanadi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida xalq og'zaki ijodidan, ayniqsa, maqollardan samarali foydalanish bilan birga, o'zi ham ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan maqollarga yaqin bo'lgan bir qancha hikmatlar yaratadi. Masalan,

*Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vaf o'q.
Tilga e'tiborsiz— elga e'tiborsiz.
Oz-oz o'rganib dono bo'lur,
Qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur.
Bilmaganni so'rab o'rgangan olim,
Orlanib so'ramagan o'ziga zolim.*

Navoiy zamondoshlariga juda kerak, hech kim aytmagan, ammo xalqqa g'oyat zarur katta fikrlarni aytgan qudratli san'atkor edi. U keyingi asrlar, avlodlar uchun ham aziz va mo''tabar bo'lib qoldi. Navoiyning buyukligi shunda ediki, u o'z davrini keng ko'lamda, to'la ifodalab berdi. Qahramonlari obrazida ahamiyatini aslo yo'qotmaydigan chinakam insoniy, umumbashariy xislatlarni aks ettirdi.

Shuni ta'kidlash lozimki, hech qaysi davr bizning mustaqillik davrimiz kabi ulug' shoirning qadriga yetmagan va xalq ommasiga shunchalik yaqinlashtirmagan edi. Ha, bugun Hazrat Navoiy har bir uyga kirib keldi. Uning nuroniy siymosi bilan birga bizning zehnimizga va qalbimizga bitmas-tugunmas ruhiy boylik va hayajon abadiy hamroh bo'lib qoldi. Odatda badiiy adabiyot orqali xalq o'zini taniydi, tarixiy ahvolini, jamiyatda tutgan o'rmini tushunib oladi. O'zbek xalqi ham Navoiy asarlarida o'zini tanidi va qadimdan beri, o'z kuchi, talantiga komil ishonch bilan qarab kelganini angladi. Bugun biz deymizki, ey qalam ahlining zabardast ustodi, zangin maslahatlari «zaif ilklarga asodek quvvat» bo'lgan suxanvor! Vorislarinigiz ko'ngli sizning jonparvar nafasingizdan tozadur, ruhbaxsh kalomingizdan baxtiyor zamonamiz kishilari qalbidagi sizga bo'lgan tahsin va ofarinlari beandozadir!

Isonkor kuychi Gulxaniy XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan va bu davr o'zbek adabiyotida o'ziga xos o'rinda turadigan yozuvchidir. Uning asl ism-sharifi Muhammad Sharif bo'lib, Gulxaniy esa uning adabiy taxallusidir. Taxminlarga ko'ra, u XVIII asrning 70-yillarida hozirgi Xo'jand viloyatining Darvoza qishlog'ida dunyoga keladi.

Bo'lajak yozuvchining bolaligi o'zi olamga kelgan tog' qishlog'ida o'tadi. Bu yerda ozmi-ko'pmi o'qib, savod chiqaradi, adabiyotga bo'lgan havasi ortadi. She'riyatga oid ko'plab asarlar o'qiydi, xalq og'zaki ijodini berilib o'rganadi va asta-sekin she'riy mashqlari boshlanadi. U o'z ilmini oshirish maqsadida avval Namangan va so'ngra Farg'onaga keladi, qiziqchiligi, hozir-javobliligi va hajviy she'rlari bilan kishilar o'rtasida tanila boshlaydi. Ayniqsa, g'ariblik turkumidagi ruboiy va to'rtliklari bilan el og'ziga tushadi. Shoir keyinchalik Qo'qonga keladi va moddiy qiyinchilik bilan yashaydi. U o'zbekcha she'rlariga Gulxaniy, tojikcha she'rlariga Jur'at deb taxallus qo'yadi.

Gulxaniy bir necha yil Qo'qon xoni Olimxon saroyida navkar bo'lib xizmat qilgan, janglarda qahramonlik ko'rsatgan bo'lsa-da, ammo ochlik, yupunlik, muhtojlik uning hamrohi bo'lib qolaveradi.

Gulxaniyning «Ber menga» radifli she'ri uning navkarlik davrida yozilgan asaridir. G'azal och qolgan kishining o'z xo'jayinidan non so'rashi bilan boshlanib, lirik qahramon — navkarning qalb amlari so'nggi baytlarda izchil ochila boradi.

Bu g'azalga chuqurroq nazar tashlansa, unda faqat yakka, ochlikdan tinkasi qurigan bitta shaxs haqida gapirilmay, balki katta ijtimoiy masala — Olimxonning navkarlari orasidagi ichki hayot sharoiti haqida gapiriladi. G'azalda lirik qahramonning obrazi umumlashma obraz darajasigacha ko'tarilgan, chunki Olimxon navkarlaridan faqat Gulxaniy xon iltifotiga sazavor bo'lolmadi, degan qarorga kelish yanglishdir. Demak, lirik qahramon — navkar o'z boshidan kechirganlarini bayon qilish asosida Olimxonning navkarlarga muruvvatsizligi va qo'shindagi tartibsizlikni fosh qiladi. O'z huquqini yoqlash bilan boshqa navkarlarni ham ana shunday ish ko'rishga da'vat etadi:

*Hazratim, ochlikdan o'ldim, yegani non ber menga,
Kofir o'lg'ayman agar desamki, bahmon ber menga.
Moshu bug'doyyu guruch berkim, shular menga kerak,
Hech aytmaman aqiku, la'lu marjon ber menga.
Egnima yopiq berib, qornimni to'yg'iz non bilan,
Senga billohim demasman dinu imon ber menga.
Navkaring ochlikdan o'lsa, nega xayfing kelmagay,
Ey tabibi hoziqim doriyu darmon ber menga.*

*Nonu to'n ber, benavolik dardidan qutqar meni,
Men qachon aytdimki, Qorun ganjidek kon ber menga...
Gulxaniyni er yigitlar to'pidan kamsitmagil,
Fo'ta ber, ot ber, to'nu chakmon ber menga.*

Xalq zolim deb atagan Olimxondan keyin Qo'qon taxtiga chiqqan Umarxon hukmronligi davrida ham Gulxaniy turmushida hech qanday o'zgarish bo'lmadi.

Gulxaniy avval adashib, turmushim yaxshi bo'larmikan, qornim nonga to'yarmikan, degan o'y-umidlari bilan Umarxon saroyidagi maddoh shoirlar guruhiga qo'shiladi. Xonni maqtab qasida va g'azallar yozadi. Qasidalarida Umarxonni ko'klarga ko'tarib maqtadi, xonga unda bo'lmagan yaxshi sifatlarini taqdi, uni fuqaroparvar, adolatparvar, zulm va haqsizlikka xotima beruvchi kishi qilib tasvirladi va bu bilan xonni ana shunday ijobiy xislatlar egasi bo'lishga da'vat etdi. Ammo Umarxon saroyidagi fisq-fujurlar, munofiqliklar, xon va uni o'rab olgan arkoni davlat tayanchlari tomonidan xalq boshiga keltirilgan qora kunlar Gulxaniydek xassos shoirming saroy ahliga bo'lgan munosabatini o'zgartirib yubordi: endi u ba'zan ixtiyoriy ravishda va ba'zan payravlik qilib shohni ta'riflashdan chekinadigan bo'ldi, o'z e'tirozlarini bildira boshladi.

Gulxaniy XIX asming birinchi yarmida vafot etdi.

«Zarbulmasal» xalq ertaklari taxlitida yozilgan mukammal mazmunli o'tkir satirik asardir. Gulxaniy o'zining bu asarida xalqning mazmundor maqollari, hikmatli so'zlari va qochiriq gaplaridan mohirlik bilan foydalandi. U hukmdorlar va ularning laganbardorlarini, saroy ahlining yaramas kirdikorlarini majoz yo'li bilan o'tkir satira ostiga oladi. Chunki u mehnatkash xalqning og'ir, mashaqqatli hayotini o'z ko'zi bilan ko'rdi, saroy bazmlari, keti uzilmas mayparastliklar xalqni talash hisobiga bo'lishini payqadi va bunday salbiy ishlar uning ko'zini ochdi. Natijada, unda saroy ahliga nisbatan nafrat hissi tobora oshib bordi. Ammo shoir, sharoitga ko'ra, hukmron doiralardan noroziligini va nafratini ochiq-oydin ifodalay olmas edi. Shuning uchun majoziy shakldagi «Zarbulmasal» asarini yozishga kirishdi. Asarda shoirming maqsadi, hayotga, uni o'rab olgan muhitga, hokim tabaqalarga bo'lgan munosabati to'g'ridan-to'g'ri ifoda etilmay, balki hayvonlar, qushlar va shunga o'xshash majoziy obrazlarning tasviri orqali ifodaladi. Shoir shu zaylda o'zi yashagan zamon uchun aniq va xarakterli voqea-hodisalarni, ularga o'zining munosabatini, qarashlarini bildiradi.

Muallif o'z masallarida majoziy obrazlar orqali o'sha davrdagi hukmron sinf vakillarini fosh qiladi, mamlakatga xarobalik, xalqqa qashshoqlik keltirgan o'zaro feodal urushlarga qarshi ommaning noroziligini ifodalaydi.

Gulxaniy o'z zamonasida sodir bo'layotgan talon-tarojlik, xalqni qiynash, ortiqcha soliqlar solish kabi voqealarni ochiqdan-ochiq yoza olmas edi. U buni faqat ertak yo'li bilan amalga oshirish mumkin ekanligini tushunadi.

Shuning uchun Yapaloqqush va Boyo'g'lining bir-biriga quda bo'lishi voqeasini keltiradi. Bu ikki quda to'y bahonasi bilan mamlakatni honavayron qiladi. Yozuvchi Ko'rqush, Hudhud, Kulonkirsulton, Sho'ranul, Malik Shohim va Kordonlarning bir-birlariga aytgan masallari, hikoyalari orqali asarning g'oyaviy mazmunini ochadi.

Yapaloqqush va Boyo'g'lilar yuqori tabaqa vakillari. Ularning xatti-harakatlari ochko'z va qonxo'r bo'ri, aldamchi va shayton tulkilarga o'xshaydi. Bularning o'y-fikrlari, yurish-turishlari shumlik, shahar va qishloqlarning vayron bo'lishi ular uchun bayramdir.

Gulxaniy «Maymun bilan najjor» masalida hunar va hunar ahlini ulug'laydi, qo'lingdan kelmaydigan ishga aslo urinib kulgi bo'lma, ko'r-ko'rona birovga taqlid qilib falokatga yo'liqma, degan fikrni maymun qismati orqali ko'rsatadi.

Najjor juda aqlli va mohir hunarmand sifatida tasvirlanadi. U ijtimoiy-foydali mehnat bilan shug'ullanishni har narsadan yuqori qo'yadi. Gulxaniy najjor va uning mehnatini, duradgorlik mahoratini katta muhabbat bilan tasvirlar ekan, hattoki, maymun ham mehnatga muhabbat bilan qaraydi, hunarga va hunar egasiga uning havasi keladi, degan fikrni olg'a suradi.

Mehnatkash xalqning og'ir hayoti va mehnati, huquqsizligi va nochorligi, bir so'z bilan aytganda, ayanchli qismati «Tuya bilan bo'taloq»da o'ziga xos badiiy tasvirga ega.

Gulxaniyning tasvirlashicha tuya hayotda ezilgan, tutqun, erksiz, og'ir mehnat bandasi hamda qul qismatiga mahkum etilgan mehnatkashlarning majoziy obrazidir. Bo'taloq esa, ona sutiga ham to'yolmay, og'ir, mashaqqatli hayot kechirgan, och-yalang'ochlikda, muhtojlikda yashagan erksiz mehnatkash bolalarning timsolidir.

Gulxaniyning «Toshbaqa bilan chayon» masalida bir-biriga zid va qarama-qarshi ikki obraz berilgan: toshbaqa — aqlli, farosatli, safarlarda ko'p yurib, ancha tajriba orttirgan, insofli, sodiq va qadrdon do'st timsoli. U o'z hamrohi Chayonning suvdan o'ta olmasligini bilgach, Chayonga yordam qo'lini cho'zadi. Lekin u Chayonning xiyonatini «Sen bilmaysanmi Chayonning muddaosi, xoh do'stning ko'ksiga, xoh dushmanning orqasiga bo'lsin nish urishdir» degan javobini eshitgach, uni halok qiladi. Gulxaniy bu masali orqali Chayonga o'xshagan odamlar bilan do'st va xamroh bo'lmaslikka, kishi o'zini va taqdirini o'shanday kishilarga topshirib qo'ymaslikka chaqiradi.

Chayon butun umri bo'yi birovlariga yomonlik qilgan, ularga ziyon-zahmat yetkazgan, yaxshilikni bilmaydigan, yaxshilikka yomonlik qaytaradigan, xiyonatkor toifalarning ramziy obrazidir.

Gulxaniy shu zaylda hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotining maydonga kelishida barakali hissa qo'shgan qalamkashdir.

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY (1889-1929)

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889 yilda Qo‘qon shahrida tabib oilasida tavallud topdi. Uning pedagoglik faoliyati 1911 yildan boshlandi. U dastlab Qo‘qon shahrining Hojibek guzarida kambag‘allarning farzandlari va yetim-esir bolalar uchun maktab ochdi.

Hamza mehnatkash xalq ommasi va uning bolalarini o‘qitish va tarbiyalash maqsadida, ularni moddiy jihatdan ta‘minlashni nazarda tutib «Yordam jamiyati» tashkil qildi. Bu jamiyat orqali u o‘quvchilarni o‘quv qurollari, kiyim-kechak va oziq-ovqat bilan ta‘minlab turdi.

1914 yilda jahon urushining boshlanishi Turkiston boshiga tushgan balo bo‘ladi. Urush ta‘sirida mehnatkash xalq yanada qashshoqlashadi, bolalar nihoyatda ayanchli ahvolda yashaydilar. Bu hol Hamzaga ta‘sir qiladi. Shoir ularning og‘ir ahvolini ifodalovchi she‘r va maqolalari bilan matbuotda muntazam ravishda qatnashib turadi. Hamza 1914 yilda «Sadoi Turkiston» ro‘znomasida bosilgan she‘rida xalq ahvolini shunday ta‘riflaydi:

*...Kambag‘allar titrashib yurgay yalang‘och izg‘ushub,
Oh, bu faqiru asorat onlara sayyoddir,
Dil shikasta, bag‘ri xun, ko‘zida yosh shashqator,
Otasiz, baxtsiz yetimlar holiga faryoddir.*

Shunday sharoitda Hamza «bir iloj qilib kambag‘al bolalarni aqchasiz... tarbiya va o‘quvga boshlarini band qilmoq...» choralarini izlaydi, she‘r va maqolalarida bolalarni o‘qishga chaqiradi. Bu g‘oyani Hamza «O‘qi» she‘rida bayon etadi. O‘sha yili u yetim va kambag‘al bolalar uchun «Doril yetim» («Etimlar maktabi») ni ochadi va o‘zi o‘qituvchilik qiladi. Hamza birinchi sinf o‘quvchilari uchun «Yengil adabiyot», 2-sinf uchun «Axloq hikoyalari» o‘qish kitoblarini tuzadi.

Hamza 1915 yilda Marg‘ilonga borib, kambag‘al bolalari uchun maktab ochadi. 1918 yilda esa Farg‘onaga borib o‘qituvchilikni davom ettiradi va u yerdagi yosh san‘atkor—ixlosmandlarni to‘plab, «Sayyor dramtruppa» tashkil qiladi. 1919 yilning boshlarida Hamza Qo‘qondagi boqimsiz bolalar uyiga mudir qilib tayinlanadi. Bu yerda u uch sinfli maktab ochib, o‘zi o‘qituvchilik qiladi. 1922—1924 yillarda shoir Qoraqalpog‘istonning Xo‘jayli rayonidagi bolalar uyi mudiri va o‘qituvchisi bo‘lib ishlaydi. 1925 yilda esa u Farg‘onaning Avval qishlog‘iga o‘qituvchi qilib tayinlanadi va g‘oyat og‘ir sharoitda ishlaydi. Ayni vaqtda u xalqni yangi zamon qurilishi tomon chaqiruvchi badiiy ijodini davom ettiradi.

Shoir 1928—1929 yillarda Shohimardonga borib o‘qituvchilik qiladi.

Hamzaning tarbiyachilik faoliyatini uning shu mavzuda yozgan asarlari yanada to'ldiradi. Uning o'qish, tarbiyaviy mavzuda yaratgan «Ilm ista», «Maktab», «Kitob», «O'qi», «Qalam», «Hikoya», «To'g'ri so'z bola», «Hikoyat», «Toshbaqa bilan Chayon», «Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi» kabi she'rlari xarakterlidir. Bu asarlar shoirning 1914 yilgacha bo'lgan ijodidan namuna sifatida tahsinga loyiqdir.

Hamza xalqni o'qitish, savodxon qilish uchun tinimsiz intiladi va kurashadi. Maktablar uchun darslik va qo'llanmalar yozishni o'ziga maqsad qilib olgan, bolalarning chin do'sti Hamza bu yo'lda ancha ishlarni amalga oshiradi. Hamza yozgan darsliklar uning o'sha davrdagi dunyoqarashi, badiiy ijodi, bolalar adabiyotini tushunishi haqida ko'pgina ma'lumot beradi. Bu g'oya «Yengil adabiyot»da o'z aksini topgan.

Muallim—olimning bu kitobidan munosib o'rin olgan «Maktab xususida» asari alohida ajralib turadi. U bu she'rda maktabni millatning quyoshiga, guli va bog'iga o'xshatib ta'riflaydi:

*Maktab millat quyoshi,
Balki ko'z ila qoshi.
Ko'zsiz, qoqsiz kishining
Qanday xunukdir boshi.
Maktab millat saroyi,
Ilmu adabning joyi.
Dunyoda eng saodat
Axtarganlarning joyi.
Maktab millatning guli,
Millat aning bulbuli.
Maktabsiz qolgan millat
Boshqa chamanning quli...*

«Birinci sinf bolasining so'zi» she'rda shoir o'sha quyoshga, nurga, gulga, baxtga intilgan o'quvchining yozuv va chizuvni o'rganib olib baxtga erishayotganligini uning nomidan, —

*Mening o'qub, yozganim,
Oltin, kumush qazganim,
Tilak sari uchuvga
Go'yo qanot yozganim, —*

kabi misralarda bayon qiladi.

Hamza xuddi shu darslikdan o'rin olgan «To'g'ri so'zla» she'rda har qanday holatda ham, hatto boshingga qilich kelganda ham to'g'ri so'z bo'l,

deb o‘z o‘quvchisini, yosh kitobxonni to‘g‘ri so‘z bo‘lishga undaydi:

*To‘g‘ri so‘zla ey o‘g‘ul,
Til burmagil yolg‘onga hech.
Bir masal bor: to‘g‘ri so‘zlar
Boshini kesmas qilich.*

Hamzaning «Yengil adabiyot»ga kiritgan she‘rlaridagi bosh qahramonlarning belgisi xususiyatlaridan biri — to‘g‘ri so‘zlik. Shoir bolalarni to‘g‘ri va rostgo‘y bo‘lishga, zararli va foydasiz ishlardan qochib ijobiy ishlar bilan shug‘ullanishga, kishilarning yaxshi sifatlaridan ibrat olishga chaqiradi. «To‘g‘ri so‘z bola»da bu fikr yanada jonli chiqqanini ko‘ramiz. Hamza bu she‘rida barcha narsa pul va boylik bilan o‘lchangan jamiyatda hamma narsadan ko‘ra haqiqatni ustun qo‘ygan bola obrazini yaratadi.

Bir bola o‘qishdan qaytayotganida ikki kishi uning oldini to‘sisib, biri dedi: «Tanga berurman senga, so‘zla bir ozgina yolg‘on menga».

Shunda bola unga juda donolik bilan javob beradi:

*— So‘zlang, aka, qomatingizga qarab,
Bu so‘zingiz aslida yolg‘on erur,
Tangaga yolg‘onni kim olgan erur.
Sizda ko‘p erkan o‘zi yolg‘on aka,
Siz ani avval sotib aylang ado.
Qolsa kamib, yetmay agar sizdanam,
O‘rtog‘ingizda ko‘p erur bizdanam
Ofarin aytidilar aning so‘ziga
Tangani xolis berubon o‘ziga.
Hissa: kimki to‘g‘ri so‘zi har kachon,
Teguzadur doimiy bo‘yla hison.*

Hamza bu she‘rida bolalarni yoshligidanoq rostgo‘ylik ruhida tarbiyalash lozimligini uqtiradi, ularni yolg‘onchilik va aldanchilikdan uzoqroq yurishga chaqiradi.

Shu kitobda «Qimorning boshi» degan bir she‘r bor. Bu asarda Hoshimjon degan bolaning ayanchli qismatidan to‘g‘ri xulosa chiqarishga chaqiradi. Hoshimning «To‘ptosh», «Juftmi-toq» degan o‘yinlarni o‘ynashdan asta-sekin qimor o‘ynashga o‘rganganini, bora-bora qimorga mukkasidan ketib, oxirida bor-yo‘g‘ini boy berganini, nihoyat uning go‘loxlikka tushib, xorlikda o‘lib ketganini ifoda etadi.

«O‘qish kitobi» Hamzaning ikkinchi darsligidir. Unda to‘qqizta dars bo‘lib, ularning har biri axloqiy masalaga bag‘ishlangan. Barcha

hikoyalarning qahramoni ijobiy fazilatlarini o'zida mujassamlantirgan maktab o'quvchisidir. «Bir aqlli maktab bolasining o'z-o'zicha domlasining qilgan tarbiyalari yodiga tushib, fikrlanib, degan so'zlari» sarlavhali ikkinchi darsda bolaning nutq-ta'rif vositasida ustoz obrazi chiziladi. Hamza o'zi orzu qilgan o'qituvchini bola tilidan bunday ta'riflaydi:

*O'ylasak, bizning erurlar chin otimiz shul kishi,
Chunki bizga bilmaganni bildirur ustodimiz...
Ota birla onamizdan yaxshiroq shafqat qilib,
Bizdagi har kamchilikni ko'rsatur ustodimiz...
Asta-asta bizda bo'lgan har yomon, shum fe'lni,
Har kuni aylab nasihat yo'qotur ustodimiz.*

Yoshlarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash ishiga Hamza alohida ahamiyat beradi. Odamlarga mehru muhabbat qo'yish, kishilarning qadr-qimmatiga yetish, ularni hurmat qilib, izzat-ikrom bilan muomala qilish, Hamzaning fikricha, yoshlardagi insonparvarlikning asosidir. Yoshlarni bunday ruhda tarbiyalash dastavval, bolalarning eng yaqin kishilariga ayniqsa, ota-onasiga nisbatan muhabbat tuyg'ularini rivojlantirishdan boshlanishi kerak. Shoir ota-onani hurmat qilishni bolaning eng yuksak insoniy fazilatlaridan biri deb hisoblaydi. «Ul aqllik bola otasini ham qilgan tarbiya va shafqatlarini yot etib degan so'zi» sarlavhali uchinchi va «Ul aqllik bolaning mushfiqa enasi uchinda qilgan tashakkurlari» nomli to'rtinchi darslarida ota-onalar qiyofasi chiziladi.

Hamza kitobda otaning lirik obrazini chizarkan, uning amri xalq amridan ham kuchli, deb ta'riflaydi. Onani esa «Otamizdan ham muqaddas onamiz» tarzida ulug'laydi. Ayni choqda, ota-onaning bola tarbiyasi uchun mas'ul ekanligi ta'kidlanadi.

«O'qish kitobi»dagi bir necha she'rlar o'qish, ilm, maktab hamda kitobning ta'rifiga bag'ishlanadi. Jumladan, «O'qi» she'rida shoir o'qish natijasida kambag'al-bechoralarning asoratdan qutulib, madaniyat va san'atdan bahramand bo'lishi turgan gap, deb uqtiradi. O'qishning qadrini muallif o'qituvchi — ustozlar tilidan shunday ta'riflaydi:

*Gar dilingda o'ylagan orzuga yetmoq istasang,
Qimmat umring qilmagil bexudaga bekor, o'qi!..
Ey o'g'il! Dunyoda bo'lmoq istasang olijanob,
O'qugil maktab kelib, zinhor o'qi, ming bor o'qi!*

U «Maktab» she'rida «O'qub ilmu adab bo'lgay garang hushyor maktabdin» deb «Insonni inson qatoriga qo'shish», insonni kamolotga yetkazish va uni olijanob, fazilatli kishi qilib yetishtirishda maktabning roli

katta ekanligini ko'rsatadi. Shoir maktab tarbiyasining ahamiyatini yuksak baholaydi, uni sirlarning xazinasi, odamni odam qiladigan joy deb ko'rsatadi.

Hamza bolalarni ilmi, odobli hamda hunari qilishda kitobning ahamiyati nihoyatda katta ekanligini «Kitob» she'rida sodda, obrazli, mazmundor misralarda tasvirlab beradi. U o'z she'rida kitob bilim manbai, «ko'zning nuri, dil huzuri, dillarning darmoni!...», «Har balodan asrag'uvchi eng muhim qimmat yaroq» kabi sifat va ta'riflar bilan kitobni yuksakka ko'taradi. Shu bilan birga har bir kishi ko'nglidagi orzuga yetishi uchun «Ilm manbai bo'lgan kitob»ni sevishi, savodli bo'lishi lozimligini uqtiradi.

*Har ko'ngilning orzusi shul erur obihayot,
Qadrini bilgan kishiga, shubhasiz, jondir kitob...
Ko'zning nuri, dil huzuri, dillarning darmonidur,
Har qorong'u dilga go'yo mohi-tobondir kitob...
Har kishi yoshlikda qilsa ozgina g'ayrat agar,
Tez zamonda oshno bo'lmog'i osondir kitob.*

Mumtoz adabiyotimizda qalam haqida juda ko'p falsafiy she'rlar yozilgan. Hamzaning «Qalam» deb nomlangan she'ri ham ana shunday asarlardan hisoblanadi. Shoir qalamni ma'rifat ramzi sifatida «Qoradir garchi izi nuri haqiqatdir o'zi» deya qadrlaydi.

Hamza «Ilm ista» she'rida yoshlarga murojaat qilib kishining ko'zlagan murod-maqсадlariga erishishida ilm olishning ahamiyati katta ekanligini aytadi, yoshlarni ilm olishga, dunyo sirlarini o'rganishga da'vat qiladi. U ilmi kishi bilan ilmsiz kishini bir-biriga solishtirib ilmi kishini porloq oftobga, ilmsiz kishini qorong'u kechaga o'xshatadi. Shuning uchun ham Hamza ilm-fanning mohiyatini tushuntiradi va yoshlarni ilm o'rganishga undaydi:

*...Har murodu maksadingga yetmoq istarsan murod,
Ko'z ochib bedor bo'l: darkor ilm, darkor ilm!
Ul haqiqat oyiniga sayqal istarsan
Nihon, ilm ista, ilm ista, istag'il zinhor ilm!*

Shuningdek, shoir ilm-fanni quruq o'rganib olishnigina targ'ib etmaydi, balki uning xalqqa xizmat qilishini yangi-yangi kashfiyotlar uchun kerakligini nazarda tutadi va buni bolalarga uqtiradi:

*Ilm bizni yeturgay har muroda,
Bizam ilm o'lsa uchgaymiz havoda
Olim bo'lsak dunyoda,
Kelur har ish bunyoda,*

*Biz ham suv osti kezib,
Ham ucharmiz havoda.*

Shoir ilm-fanning kuch-qudratini, kishilar ongini o‘stirishdagi bag‘oyat katta rolini bolalarga sodda va ravon misralarda ifoda qiladi:

*...Olim bo‘lsak qancha biz,
Har bid‘atni yanhamiz.
Jahl otlig‘ dushmanni,
Ko‘ksina tig‘ sanchamiz.*

Shoir «Hikoya» asarida bolalarni yolg‘on gapirmaslikka, rostgo‘ylikka chaqiradi. Bu g‘oya xolasining pulini o‘g‘irlagan oiladagi katta o‘g‘ilning siri fosh etilishi vositasida ifodalanadi. Shoir sharmanda bo‘lgan bola haqida gapirib, qissadan hissa chiqaradi:

*Hissa, kimi bo‘yla xiyonat qilur,
Bir kun o‘zin sho‘yla hijolat qilur.*

«Toshbaqa bilan Chayon» masalining syujeti xalq og‘zaki ijodida juda mashhur. Gulxaniy bu masal mazmunini nasriy yo‘l bilan bergan bo‘lsa, Hamza unga qayta sayqal berib, nazmda bayon etgan. Hamza masalda do‘stlikni ulug‘laydi, firibgarlik, tilyog‘lamalikni esa qattiq qoralaydi. Toshbaqa orqali rahmdil, chin do‘st obrazini yaratadi. Chayon obrazida esa yaxshilikka yomonlik qaytaruvchi, tilyog‘lama, o‘z so‘zida turmaydigan kishilar fosh etiladi.

Shoir bolalarni tanlab, bilib do‘st bo‘lishga, yomon niyatli kishilar bilan hamroh bo‘lmaslikka chaqiradi, kimda-kim yaxshilikka yomonlik qil, uning boshiga kulfat tushishi turgan gapligini uqtiradi. Masalda bunday xulosa chiqariladi:

*Hissa, kimi g‘ayrni ulfat etar,
O‘z-o‘zicha boshiga kulfat yetar.*

«O‘qish kitobi»dagi asarlarning ko‘pchiligida o‘z zamonasi uchun g‘oyat ilg‘or fikrlar olg‘a suriladi. Ayniqsa, undagi maktab, kitob, qalam, ilm, o‘qituvchi, bola tarbiyasida ota-onaning roli haqidagi she‘rlar, «Toshbaqa bilan Chayon» kabi ibratli asarlar hozirgi vaqtda ham kitobxonlarga manzur bo‘lgan va ma‘rifiy-estetik tarbiya beradigan asarlar sirasidandir. Ana shu g‘oyaviy va badiiy yuksak, o‘quvchilarga manzur bo‘lgan asarlar «O‘qish kitobi»ni o‘zbek bolalar adabiyotining noyob namunalaridan deb hisoblash uchun asos bo‘ladi.

Hamza 1925 yilda «Ikkinchi sinf uchun qiroat kitobi» darsligini yozdi. Bu kitob g'oyaviy mavzui jihatidan Alisher Navoiyning «Hayratul-abror» asariga yaqin turadi. Kitob bolalar ruhiga mos qilib, nasriy yo'l bilan yozilgan. Undagi birinchi asar — «Ilm»da ma'rifatlilik, ilimli bo'lish shunday sharhlanadi:

«Ey bolalar, har bir inson bolasiga dunyoda eng avval zarur va lozim bo'lgan narsa olamda ilmlik o'lmoqdir. Ilmsiz kishini butun inson demak ayni xatodir...»

Kitobdagi barcha darslar ana shunday tafsilot bilan boshlanadi, so'ng bir bayt she'r keltiriladi:

*Ilmsiz har kishi uchsa havoga
Ko'ngil berma aningdek xudnamoga.*

Hamza ilm haqidagi hikoyalariidan keyingilarini axloq, odob masalalariga bag'ishlaydi. Xususan, muallif darslikda bola tarbiyasida otananing beqiyos rolini yuqori baholaydi.

Hamza bu asarida xalq og'zaki ijodidan unumli foydalangan. Asarning badiiy shaklini belgilashda bolalar adabiyotining talablari to'la ko'zda tutilgan, fikr sodda, ixcham, ayni vaqtda, jonli til va obrazli iboralar bilan bayon qilingan.

Asarning boshdan-oyoq beva-bechora, mehnatkash omma manfaatini himoya qilish va ma'rifatga da'vat etish ruhi bilan sug'orilganligi Hamzaning haqiqiy ma'rifatparvar shoir ekanini tasdiqlaydi.

«Qiroat kitobi» Hamza ijodida yetakchi o'rinda turadi.

1915 yilda Hamzaning «Milliy ashulalar» to'plami bosilib chiqdi. Bu to'plamdagi she'rlarning ko'pchiligida ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib etish davom etadi. Hamza avvalgi she'rlarida ilimli va yaxshi xulqli kishilarni ma'rifatparvar deb ko'rsatgan bo'lsa, endi u o'z xalqi uchun jonini ham ayamaydigan, yuksak ijtimoiy ongli shaxslarni ma'rifatparvar deb talqin qildi. Bu uning ijodiga ijtimoiy voqeilik ta'sir etganini, ijodkorning g'oyaviy tomondan o'sganini ko'rsatadi.

Shoir «Milliy ashulalar», «Oq gul», «Qizil gul», «Yashil gul» va boshqa to'plamlaridagi qo'shiqlari bilan xalq ommasini madaniyatli bo'lishga undaydi, zulmdan shikoyat qiladi, ijtimoiy faollikka chaqiradi.

Mashhur tarbiyachi, atoqli shoir, dramaturg va bastakor Hamza Hakimzoda Niyoziy mehnatkash xalqni, shuningdek, yosh avlodni o'qitish, ma'rifatli qilish, tarbiyalash ishiga o'zining butun iqtidorini, umrini bag'ishladi.

ABDULLA AVLONIY
(1878-1934)

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining rivojiga juda katta hissa qo'shgan Abdulla Avloniy bola ta'lim-tarbiyasiga alohida muhabbat bilan qarar edi.

– Tarbiyani tug'ilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlantirmak, axloqimizni kuchlantirmak, zehnimizni ravshanlantirmak lozim... – deydi u, – Shuning uchun tarbiya qiluvchi muallimlarning o'zlari ilmlariga olim bo'lib, shogirdlariga ham bergan darslarini amal ila chaqishtirib o'rgatmaklari lozimdir. Bu ravish ta'lim ila borilgan dars va ma'lumot shogirdlarning diliga tez ta'sir qilib, ular ilmli-odobli bo'ladilar...

Eng yomon kishilar ilmga amal qilmaydirgan kishilardir. Agar tarbiya qiluvchi muallim olim bo'lib, amalsiz bo'lsa, bu shogirdlar axloqiga yomon ta'sir ko'rsatadir...

Abdulla Avloniy bola kamolotida zakovat va fikrning ijobiy ta'sir kuchiga g'oyat zo'r baho beradi. Uningcha, zakovat – insonning eng yaxshi fazilatlaridandir. Zakovatli kishilar biron ishni boshlamoqchi bo'lsalar uni har taraflama o'ylab ko'radilar. Shuning uchun ham ular katta hayotiy tajriba orttirib, kamolotga erishadilar. Zakovat hayotning barcha mushkul va jumboq masalalarini hal qilishda odamga hamrohdir: – Fikr tarbiyasi, – deb yozadi Avloniy, – eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyangan, vijdonlariga yuklangan vazifadir. Fikr insonning sharofatli, g'ayratli bo'lishiga sabab bo'ladi.

Shuning uchun Avloniy bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirishda muallimning roli katta ahamiyatga ega deydi. Uning ta'kidlashicha, bolaning fikrini biron narsaga yo'llash va uning o'sha narsa haqida o'ylashiga erishish uchun uning diqqatini aniq narsalarga yo'naltirish, uning oldiga aniq bir masala qo'yish va unga javob topish uchun unda ehtiyoj paydo qilish kerak. Bunda bola fikrini muayyan tomonga yo'naltiruvchi aniq vazifalar belgilab berishda muallim katta rol o'ynaydi: – Bu tarbiya, – deb yozadi Avloniy, – muallimlarning yordamiga so'ng darajada muhtojdirki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog'liqdir. Dars bilan tarbiya orasida bir oz farq bo'lsa ham ikkisi bir-biridan ayrilmaydigan, birining vujudi biriga bog'langan jon ila tan kabidir. Masalan, joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o'tirmak mumkin bo'lmadig'i kabi, ichga har xil yangi ashyolar to'ldirib ziynatlangan eski imorat ham o'tirishga yarog'limas. Basharti, o'tirsa, insonlar «Eski uyda yangi zardevor», «Kir ko'ylakka jun jiyak», «Mis qozonga loy tuvoq» deb kulgu qulurlar.

Bayt:

*Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar olmosdan bo'lur o'tkir.*

Ha, bu ulug' pedagog Abdulla Avloniyning dil so'zlari. Bunday buyuklarning el-yurtga xizmati singan mo'tabar kishilarning nomlari mangulikka dahldor bo'ladi. Asrlar osha bunday odamlarning xizmatlari ko'z-ko'z qilanageradi. Prezidentimiz qachon ta'lim-tarbiya haqida gapiradigan bo'lsa, albatta, Abdulla Avloniy haqida to'xtaladi. Uning ibratimiz so'zi va ishini misol qilib aytadi, — men Abdulla Avloniyning «Tarbiya biz uchun yo hayot yo mamat, yo najot, yo halokat, yo saodat, falokat masalasidir» degan fikrini ko'p mushohada qilaman, — deb bu aziz ustozning bosib o'tgan hayot yo'lini yoshlarga ibrat qilib ko'rsatadi.

O'zbek madaniyatining ulkan vakillaridan biri, pedagog, jamoat arbobi va yozuvchi Abdulla Avloniy 1878 yilda Toshkent shahrida to'quvchi oilasida dunyoga keldi.

Abdulla Avloniy boshlang'ich diniy maktabda va madrasada o'qidi, ilm-fanga ixlos qo'ydi. O'zbek va boshqa sharq xalqlari adabiyotini berilib o'rgandi. Abdulla Avloniy 14 yoshidan boshlaboq she'rlar yozishni mashq qila boshladi. Uning bu davrda yozgan ilk she'rlari o'sha davr vaqtlı matbuot sahifalarida bosilib turdi.

Abdulla Avloniy xalqni ilm-fan nurlaridan bahramand qilishni o'zining birdan-bir burchi deb bildi va 1904 yilda o'zi yashab turgan joyda — Mirobodda maktab ochdi.

Abdulla Avloniy maktab har tomonlama bolani o'ziga tortishi uchun harakat qiladi. Uning qo'lidan duradgorlik ishlari ham kelar edi. Shuning uchun u yozuv taxtasi, parta yasab, barcha o'quv jihozlarini o'zgartiradi. Bu yerda o'qiydigan bolalarning asosiy ko'pchiligini kambag'allarning bolalari tashkil etganligi sababli muallim boy-badavlat do'stlarining ko'magida «Jamiyati xayriya» tashkil etadi. Bu bilan bolalarga kiyim-bosh, oziq-ovqat, daftar, qalam bepul berilishini ta'minlaydi.

Avloniy ochgan maktabning shuhrati tobora ortib, o'quvchilarning soni ko'paya boradi.

Abdulla Avloniy o'zi tashkil qilgan maktabda bolalar diqqatini asosiy fanlarga qaratib, ularning tezda savodini chiqarishga va aniq fanlardan bahramand etishga harakat qildi. U bolalarga jo'g'rofiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat (fizika) kabi fanlardan ma'lumotlar berdi.

1907 yilda «Shuhrat» deb nomlangan ro'znoma tashkil etdi va uning sahifalarida mehnatkash xalq manfaatlarini himoya qilishga doir fikrlarni targ'ib etdi. Jumladan, ro'znomaning birinchi sonida: «Matbuot har insonga o'z holini ko'rsatuvchi, ahvol olamdan xabar beruvchi, qorong'u kunlarni yorituvchi, xalq orasida fikr tarqatuvchi, ilm, ittifoq, hikmat g'oyalarni» yoyuvchidir, deb yozgan edi.

Abdulla Avloniy «Adabiyot yoxud milliy she`rlar» deb nomlangan to`rt qismdan iborat bo`lgan darsligida yoshlarni maorif, madaniyatga chorlaydi, yaramas xulq-odatlarni esa tanqid qiladi.

O`sha davr xalq pedagogikasida Abdulla Avloniyning «Birinch muallim» — «Alifbo», «Ikkinchi muallim» — «O`qish» kitoblari katta rol o`ynadi.

Bu kitoblarda Avloniy o`tmish adabiyotimizning eng yaxshi an`analarini davom ettirdi, ilm va ma`rifatning ahamiyatini yangichasiga talqin etdi.

«Birinch muallim»da Avloniy dastavval 32 harfni yolg`iz yoziladigan shakllarini bir sahifada alifbo tartibida bergan. Shu sahifada alifning so`zning boshida, o`rtasida va oxirida yozilishini ko`rsatgan, so`ng alifni barcha «bosh harflar»ga qo`shib bo`g`inlar hosil qilgan.

«Ikkinchi muallim»da bolalarning axloq, odobiga doir, halollik va poklikka oid turli she`rlar, hikoya, masal va ertaklar jamlangan, rang-barang allegorik obrazlardan ustalik bilan foydalanilgan.

Kitob «Maktab» she`ri bilan boshlanadi. Unda kimki maktabga borsa, o`qisa, savodxon bo`lsa, juda ko`p narsalarga erishishi chiroyli ta`riflanadi:

*Maktab duru gavhar sochar,
Maktab sizga jannat ochar,
Maktab jaholatdan qochar,
G`ayrat qilib o`qing, o`g`lon!
Maktab sizni inson qilur,
Maktab hayo ehson qilur,
Maktab g`ami vayron qilur,
G`ayrat qilib o`qing, o`g`lon!.*

Darslikda ko`plab ibratomuz she`r, hikoya va ertaklar berilgan.

Abdulla Avloniy 1904 yildan umrining oxiriga qadar o`qituvchi bo`lib ishladi. U o`nlab she`rlar, «Maktab gulistoni», «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi darsliklari bilan hozirgi zamon o`zbek bolalar adabiyotiga poydevor qo`ygan edi. Uzoq yillar qayta-qayta nashr etilgan «Turkiy guliston yoxud axloq» Yusuf Xos Hojibning «Qutadg`u bilig», Nosir Xusravning «Saodatnoma», Sa`diyning «Guliston» va «Bo`ston», Jomiyning «Bahoriston», Navoiyning «Mahbub ul-qulub», Donishning «Farzandlarga vasiyat» tipidagi o`ziga xos tarbiyaviy asardir. Unda Abdulla Avloniy o`zining ijtimoiy va axloqiy qarashlarini bayon etgan. Asarning so`z boshisida muallif bu haqda shunday yozadi: «Men bu asarimni maktablarimizning yuqori sinflarida ta`lim bermak ila barobar ulur adabiyot muhoblari — axloq havaskorlarining e`tiborlariga taqdim qildim».

Darslikdagi har bir bo`lim ta`lim-tarbiyaning muhim bir masalasiga bag`ishlangan bo`lib, ularning biri ikkinchisini to`ldiradi, takomillashtiradi. Har bir bo`limda kichik hajmli, ibratli hikoyalar keltiriladi, she`riy

parchalarda yoki hikmatli soʻzlarda «qissadan hissa» chiqariladi.. Yozuvchi bu asarida xalq ogʻzaki ijodidan keng foydalangan.

Abdulla Avloniyning «Bahor keldi», «Bulbul», «Bola ila gul», «Yolgʻonchi choʻpon», «Tulki ila qargʻa» kabi juda koʻp sheʼrlari kichik maktab yoshidagi bolalarga bagʻishlangan.

«Maktab bolasi» sheʼri boshlangʻich sinf oʻquvchilari hayotidan olib yozilgan. Asarda ishyoqmas, dangasa bolaning qalbida oʻqishga muhabbat uygʻonishi umumiy yoʻsinda bayon etiladi:

*Yoʻlga soldi til ila yoʻldoshin,
Maktabga moyil ayladi boshin.
Soldi oʻrtogʻining soʻzina quloq,
Bosdi ul ham oʻquv yoʻlina oyoq.
Ikkisi birga boʻldilar mullo,
Chiqdi xatu savod ham imlo.*

Shu tariqa shoir qissadan hissa chiqarar ekan, «Yaxshi bilan yursang yetarsan murodga» gʻoyasini ilgari suradi.

Abdulla Avloniy oʻzbek adabiyotida drama janrining rivojlanishiga ham katta hissa qoʻshdi. Uning «Advokatlik osonmi?», «Pinak», «Biz va siz» pesalari adabiyotimiz tarixida oʻchmas iz qoldirdi.

Abdulla Avloniy 1934 yilda vafot etgan. U maʼrifatchi,shoir, dramaturg, jurnalist, rejissyor, tarjimon, aktyor, jamoatchi, muallim sifatida xalqimiz qalbida mangu saqlanib qoladi.

G'AFUR G'ULOM¹

(1903-1966)

Otashnafas kuychi G'afur G'ulom hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotining yuksalishida muhim o'rin egallaydi.

1918 yilda G'afur G'ulom 8 oylik muallimlar tayyolash kursiga kirib o'qidi va 1919 yildan boshlab o'qituvchilik ishlari bilan shug'llana boshladi. Yoshlarni bilim va madaniyat quchog'iga tortishda u astoydil xizmat qildi. U Toshkentdagi «Urfon» nomli maktab qoshidagi boqimsiz bolalar uyida tarbiyachi va mudir bo'lib ishladi.

1923 yildan adabiyot maydoniga qadam qo'ygan G'afur G'ulom o'z ijodini bolalarga atab she'r yozishdan boshladi. U butun ijodi davomida yosh avlodni unutmadi va unga munosib adabiy meros qoldirdi. Shoirning «Mukofot» (1940), «She'rlar» (1946), «Tongotar qo'shig'i» (1949), «Bari seniki» (1953), «Bir g'uncha ochilguncha» (1955), «Siz mening yoshligimsiz» (1958) she'riy to'plamlari; o'rta va katta yoshdagi bolalar uchun «Shum bola», «Tirilgan murda» (1934), «Yodgor» (1935) kabi ajoyib asarlari bolalar adabiyotida munosib o'rin tutadi.

«Tursunali nega varrakdan voz kechdi?» she'rida G'afur G'ulom texnikaning kuch-qudratini kichik yoshdagi bolalar saviyasiga mos vositalar — varrak va aeroplan orqali ko'rsatadi. Shoir buni varrakning kuchsizligi bilan aeroplaning kuchliligini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish va jonlantirish usuli orqali mohirona ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. Shoir aeroplarda tinmay baland va uzoqlarga uchgan qahramon obrazini chizar ekan, bolalarda zamonamizning shunday qahramoniga nisbatan mehr-muhabbat uyg'otadi. Shu bilan birga, muallif she'rdan Vatanimiz qudrati va go'zalligini shoirona tasvirlaydi, hayotda tug'ilayotgan yangiliklar bilan bolalarni tanishtiradi, bularning hammasi ijodiy mehnat orqali yaratilganligini kuylab, ularni zamonamiz qahramonlari izidan borishga, fanning cho'qqilarini egallashga undaydi.

Aeroplaning uchar otga o'xshab ketishi bolaning xayoliga muvofiq keladi. Shoir aeroplan talqinida bolani uni minib olishga, «Fanning eng cho'qqisi»ga uchirib olib borishga chaqiradi. Bunday havas ishtiyoqi yosh yurakni to'liqlantiradi va bola samolyot minishga qat'iy ahd qiladi.

Shoir «Bari seniki» she'rida yuksak vatanparvarlik g'oyasini ilgari suradi. Ayni choqda, o'z xalqining baxtini, go'zal Vatanning istiqbolini kuylagan shoir hayotga bo'lgan muhabbatini Vatanga bo'lgan muhabbati tuyg'usi bilan yonma-yon ko'radi, bolalarga ikkovini bir butun holda tushuntiradi. Buni shoir bola tilidan quyidagicha ifodalaydi:

*Muncha ham chiroylisan, aziz Vatanim,
Bodomday ming ko'z bilan sevar badanim.
Sensan avval oxir, sensan sevganim,
Jonim, yurak qonim, hatto shu tanim,
Bir butun holicha bari seniki.*

«Ahmad yomon bola emas-ku, ammo...» she`rida Ahmad obrazi orqali «Sog`lom tanda—sog` aql» maqolidagi mazmunni o`ziga xos obrazli tarzda yoritadi. Shoirning mahorati shundaki, shartlilik asosida Ahmadning tana a`zolarini jonlantiradi va Ahmad o`z tozaligiga befarq qaragach, bu a`zolar majlis qilib har biri so`zga chiqadi va egasidan norozi ekanliklarini aytib, uni tanqid qiladi. G`afur G`ulom doktoring foydali maslahatlariga amal qilgan Ahmadning keyinchalik ozoda, sog`lom va intizomligina bo`lib qolmay, balki a`lochi o`quvchiga aylanganligini ishonarli tasvirlaydi:

*Qo'llari ham sevinchidan chapakda,
Butun a'zo bir-biriga ko'makda.
Endi Ahmad sog'lom, toza, a'lochi
Me'da kuchli, tishlari misli inju.*

Shoir «Nortojining kurak tishi» she`rida ham bolalarni Nortoji obrazi orqali tozalikka rioya qilishga undaydi. Kichik kitobxon diqqatini dastlab 6 yoshli Nortojining «...chollar kabi kemshik» ekanligiga qaratadi:

*Oldingi to`rtta kurak tishining
Sog`i yo`q — hammasi chirik, darz ketgan.
Ba`zisi juda past, ba`zisi baland,
Ba`zisi lab yular — misli tikan.*

«Nortojining kurak tishi»da shoir obrazli tasvirlar orqali Nortoji xarakteriga xos bo`lgan erinchoqlik va yalqovlikni, tozalikka rioya qilmasligini o`ziga xos yo`sinda fosh etadi. Xususan, Nortoji tishining kovagidan joy olgan narsalarni tasvirlar ekan, uning kulguli holatini «Karnayday og`zini ochishi bilan sassiq hid hammaga bilinib ketdi», «oldingi kurak tishida bir hafta burungi ovqat qoldig`i» kabi misralar orqali yanada bo`rttirib gavdalandiradi. She`rda tozalikka rioya qilmaslikning zararli oqibati bolalarga g`oyat hayotiy va xarakterli misralarda yetkaziladi.

G`afur G`ulom Nortojining o`z nuqsonlarini to`g`ri anglab, tegishli xulosa chiqarib, tozalikka rioya qiluvchi bolaga aylanganligini ifodalab, ibratli xulosa chiqaradi:

*Bilasizmi, o'rtoglar, bu dori nima?
Bir quti poroshok, kichkina cho'tka...
Endi Nortojining tishlari durday,
Og'riqni, sasishni bilmaydi, toza.
Har kimki, tishini tozalab tursa,
Joni orom olar, o'zi pokiza!*

Demak, shoir she'rilaridan kelib chiqadigan muhim xulosa shunchaki bayon yoki pand-nasihat tarzida emas, balki jonli tasvir, obrazli ifoda orqali beriladiki, bu kabi xulosalar kichkintoylar ma'naviyatiga tezroq yetib boradi.

Shuni ta'kidlash zarurki, G'afur G'ulom «Shum bola», «Tirilgan murda», «Yodgor» asarlari bilan bolalar adabiyotida nasriy janrning yuksalishiga ham o'zining munosib ulushini qo'shdi.

G'afur G'ulomning «Tirilgan murda» asarida jamiyatga dog' bo'lib tushadigan dangasalik bilan mehnat o'rtasidagi kurash asosida mehnatning tarbiyalovchi qudrati tasvir etiladi. Muallif ijodiy maqsadini Mamajonning boshidan kechirganlari va uning o'zi tomonidan yozilgan kundalik sahifalari vositasida, kulgili tarzda hikoya qiladi. Asar prolog va epilogdan tashqari, olti fasldan iborat bo'lib, ularda mulla Mamajonning 1925 yildan to 1933 yilgacha o'tgan-davrda boshidan kechirganlari yozilgan. Asarda G'. G'ulom o'z qahramoniga «so'z» berib, uning o'ziga xos xarakterini yaratadi.

Ishyoqmaslik va yalqovlikda afsonaviy dangasalarni ham «bir cho'qishda qochiradigan» mulla Mamajonning bugungi kunda mehnatkashlarning ijobiy ta'sirida asta-sekin yalqovlikni tashlab, ilg'or mehnatkashga aylanganligini hayotiy, ti piksharoitda, hajviy vakulgili ifodalargaboy lavhalardako'rsatiladi. Mamajon timsoli asta-sekin o'sib, izchil xarakter darajasiga ko'tarilgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida she'riyatning juda ko'p durdonalarini yaratgan G'afur G'ulom bolalarga ham ajoyib asarlar taqdim etdi. Uning bolalar uchun yaratgan asarlarida vatanparvarlik va baynalmillik g'oyalari, qahramonlik va jasurlik, g'alabaga ishonch ohanglari yangraydi. Shoir «Navqiron naslimiz sinov oldida» she'rida yoshlarning kelajagini ifodalab, ularni erk va baxt bergan vatanga munosib kishilar bo'lishga chaqiradi:

*Bizning o'lkamizda yo'qolur ofat,
O'limni yengishga sizlar kandidat.
Siz osmon ilmini suvday ichasiz,
Yulduzdan-yulduzga zumda ko'chasiz.
A'lochi o'g'lonlar, a'lochi qizlar,
Vatan istagi ham xuddi ana shu.*

Shoirning bu davrda yozgan noyob va go'zal asarlaridan biri «Sen yetim emassan» she'ridir. Unda odamlarning ikkinchi jahon urushi yillarida yetim

qolgan bolalarga bo'lgan vatanparvarlik, qardoshlik, insonparvarlik his-
tuyg'ulari yuksak mahorat bilan tarannum etiladi:

*Sen yetim emassan,
Tinchlan jigarim,
Quyoshday mehribon,
Vataning – onang,
Zaminday vazminu,
Mehnatkash mushfiq.
Istagan narsangni tayyorlaguvchi
Xalq bor – otang bor.
Cho'chima jigarim,
O'z uyingdasan.*

Bu parchada Vatanning muazzamligi, uning mehri daryo kishilari quyma obrazlarda, lo'nda, ta'sirli ifodalanganligi har bir misrada ko'rinib turibdi. Shoir bolalarga yetimlik nima ekanligini tushuntirarkan, o'zining achchiq yetimlik hayotini eslash orqali asarning ta'sir kuchini oshirishga erishgan:

*...Men yetim o'rganman,
Oh, u yetimlik.
.. Voy, bechora jonim,
Desam arziydi.
Boshimni silashga,
Bir mehribon qo'l,
Bir og'iz shirin so'z nondek arzanda,
Men odam edimku,
Inson farzandi...*

Bu satrlarda shoir mahorati avvalo yetimlik tushunchasiga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. Shoir nazdida haqiqiy yetimlik faqat otanadan judo bo'lishgina emas, balki Vatan degan, xalq degan tushunchalarda ham mavjud bo'lishdadir, degan falsafada namoyon bo'ladi.

Shoir urushning dahshatli, fojiali voqealarini go'dak xayolida gavalantirib, mana shu vahshiylikning sababchisi bo'lgan Gitlerni la'natlaydi:

*Sut ko'r qilgur, haromi, Gitler oqpadar,
— Farzandning qadrini qayerdan bilsin?*

Shoir she'rda g'alabaning muqarrarligini zo'r hayajon va ko'tarinki ruxda, obrazli misralarda ifoda etadi:

*Tong yaqin,
Tong yaqin,
Oppoq tong yaqin...
Ulug' oilaning go'dak farzandi,
Bilib qo'y endi:
Sen tezda ulg'ayib,
Olam kezasan...
Haqorat yemirilur,
Zulm yanchilur,
Jahonda bo'lurimiz,
Ozod muzaffar,
Sen yetim emassan,
Mening jigarim!*

G'afur G'ulomning bu she'ri yoshlarda Vatanga sadoqat, vatanparvarlik va baynalminallik hamda bosqinchilarga nafrat tuyg'ularini tarbiyalashda katta ahamiyatga ega bo'lgan barkamol asardir.

Urushdan keyingi tinch qurilish davrida G'afur G'ulom bolalar uchun «She'rlar» (1946), «Tongotar qo'shig'i» (1949), «Bari seniki» (1953), «Bir g'uncha ochilguncha» (1955), «Siz mening yoshligimsiz» (1958) she'rlar to'plami va «Mening o'g'rigina bolam» (1965) voqei hikoyasini yaratdi.

G'afur G'ulomning bu davr ijodida bolalarning o'ziga xos orzu-umidlari, yuksak ma'naviy olami, odob va axloqi, o'qish va intilishlari asosiy mavzuga aylandi. Jumladan, shoir «Oltin medal» she'rida o'rta maktabni bitirayotgan o'g'il va qizlarga ishonch va umid ko'zi bilan qaraydi. Ularni kelajagimizning ishongan kishilari — «zamonlar tongining chiroqlari» deb tasvirlaydi:

*Sizsiz kelajak yo'q, siz axir xalqning,
Ming yilni ko'rajak qarog'larisiz.
Sizsiz yorimaydi osmonda Zuhra,
Zamonlar tongining charog'larisiz.*

Shoir o'lkamizning kelgusida yanada gullab-yashnashini, jahonda tengi yo'q diyorga aylanishini «orzu qiladi va yoshlarni ana shunday Vatanga munosib farzand bo'lishga, ilm-fanni egallashga undaydi. U yoshlarning ilm-fanni o'rganib kamol topishiga zo'r ishonch bilan qaraydi.

G'afur G'ulom bolalar va yoshlarni kattalarga, ayniqsa, ota-onaga mehr-muhabbatli qilib tarbiyalash mavzuida ko'plab she'rlar yaratdi. Shulardan biri «Ona» she'ridir. Shoir bu she'rida bag'ri ufqlardan ham keng onaning lirik obrazini yaratib, bolaning unga bo'lgan mehr-muhabbatini ifoda etadi.

Shoir bolani chaqaloqligidanoq mehr-muhabbat bilan asrab, avaylab, tarbiyalab kelgan onani ta'riflab, bu mo'tabar zotni e'zozlaydi.

*O'zing axir nimasan,
Qoyamisan, tog'misan?...
Jahonmisan, bormisan?
Rangmisan, quyoshmisan?
Hammasidan ulug'san!..
Hoynaxoy bir kitobsan,
Minglab qomusdan baland.
Hoynahoy oftobsan,
Men esa senga farzand.*

Shoir she'rda onaga murojaat etib, uni qoya, yuksak tog', chaman bog' hamda quyoshga qiyoslaydi va onani ulardan yuqori qo'yadi. Darhaqiqat, dunyoda onadan ulug' zot yo'q! U borliqqa jon baxsh etuvchi, olamni nurga burkovchi oftob misol qadrli, hatto undan ham azizdir. She'r bolalarda onalarga chuqur muhabbat hissini uyg'otishda katta xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, akademik shoir G'afur G'ulom o'zbek bolalar adabiyotini yuksaltirishga barakali hissa qo'shdi. U yoshlar uchun yozgan asarlarida bolalarning quvnoq hayotini yurakdan berilib kuyladi. Uning asarlari bolalarni yaxshi o'qishga, fan asoslarini chuqur egallashga, zamonamizning ilg'or kishilari bo'lib yetishishga chaqiradi.

OYBEK
(1905-1968)

O'zining roman va qissalari, ilmiy-nazariy, siyosiy, badiiy publisistik asarlari, tarjimalari, ajoyib she'rlari, dostonlari, hikoyalari bilan o'zbek adabiyoti xazinasini boyitgan atoqli so'z san'atkorlaridan biri Oybek bolalar adabiyotiga ham munosib hissa qo'shgan ulkan adibdir. U yaratgan she'r va hikoyalar, qissa va dostonlar bolalar ma'naviyatiga samarali ta'sir etib, yosh avlod estetik didining shakllanishida katta rol o'ynamoqda. «Yosh yo'lchi» (1925), «Gunafsha» (1926), «Bolalikni eslab» (1926), «Shaharcha bolalariga» (1934), «Sho'irning bolaligi» (1937), «Eski va yangi bolalik» (1937), «Odobli Tursun», «Ahmadjon bog'bon» (1971) kabi she'riy kitoblari, «Zafar va Zahro» (1953), «Haqgo'ylar» (1976), «Bobom» (1957) kabi dostonlari, «Alisherning yoshligi» (1967) qissasi, «Globus» (1981) hikoyalar to'plami, «Bolalik» kabi asarlari ayniqsa xarakterlidir.

Yozuvchi Oybekning bolaligi ham barcha mehnatkash xalq bolalari kabi kechadi. U yoshlikdan uy-ro'zg'orga qarashish, guzardan narsa olib kelish, suv tashish, o'tin yorish, qor kurash kabi yumushlarni bajaradi. Barcha bolalar kabi bahor vaqtlarida tomma tom oshib varrak uchirar, dovuchcha qoqar, qish bo'lsa oshiq o'ynar, xo'roz, tuxum va it urishtirishlarda qatnashar, yoz kunlari onasining pinjida qarindosh-urug'larining uylariga «mehmon»ga borar, hayit, sayil va boshqa milliy bayram kezlarida esa o'zida yo'q sevinib, dor o'yini, xalq qiziqchiliklarini, ko'ngil ochar tomoshalarni ko'rishga muayassar bo'lar edi. Keyinchalik «Shaharcha bolalariga», «Sho'irning bolaligi» she'rlarida shu manzaralar o'z aksini topadi.

Oybekning bolalar va o'smirlarga bag'ishlangan she'riy asarlarida bugungi qaynoq hayot, ilm, hunar va mehnatga bo'lgan muhabbat, vatanparvarlik, jamoatchilik, ijtimoiy burchni anglash kabi xususiyatlar aks etgan.

Bu fazilatlar o'sha davrda Oybek asarlarining yetakchi mavzuiga aylanadi.

Shoir g'oyaviy-badiiy kuchli she'rlar bilan birga bolalar va o'smirlar hayotini tasvirlovchi hikoyalar ham yozdi. 1981 yilda adibning «Globus» nomli to'plami bosilib chiqdi. Bunda Oybekning shu vaqtgacha e'lon qilinmagan «Gulnor opa» (1930 yil), «Fanorchi ota» (1930 yil), «Singan umid» (1930 yil), «Tillatopar» (1930 yil) hikoyalari ham chop etilgan.

Oybek kichik yoshdagi maktab bolalari uchun Pokiston bolalari hayotidan «Qonli barmoqlar» (1962 yil) hikoyasini yozdi, Hikoyada Pokistonda tinchlik uchun kurashuvchilardan qanday qasos olinayotganligi, ularning bolalari ko'chalarga chiqarib tashlanayotganligi, tilanchilikka va malaylikka mahkum etilayotganligi hikoya qilinadi. Yozuvchi buni asar qahramoni to'qqiz yoshli Alining sarguzashtlari orqali tasvirlaydi.

Oybek hikoyada Alilarning yashash sharoitini va qanday kun kechirishini quyidagicha tasvirleydi: «Gorishov Lohurning baridagi bir daha. Lohur — qo'shiqlar, gullar diyori. Gorishov esa dahshat! Ali bu xaroba—vayronalar ichida yuguradi. Ko'cha, yo'lka deydigan narsa yo'q, tutash xaroba kulbalar. Shunday xaroba kulbalarining birisidan Ali bilan onasi, otasi qamalgandan so'ng haydalib, ko'chaga tashlangan edi».

Pokiston shaharlarining ko'cha-kuylarida to'da-to'da tilanchi bolalar yuradi. Gadoylar odatda «baxshish» deyilsa, o'zlarini tomdan tashlab yuborishga tayyor ekanligi hikoyada bo'rtib turadi.

Ali bir parcha non qidirib, besh-olti kundan buyon rastalarni kezib yurganda gulobchi do'kondor uni chaqirib «jahl aralash dedi, — mana bu yashiklarni bo'shat!» va buning evaziga haq to'lashga va'da qiladi. Ali «Rostdanmi?» — deb so'radi va do'kondorning «ha» degan tovushini eshitgach bola uzun xo'rsindi, jilmaydi. Kir, kalta ko'ylagining yenglarini shimarib, ishga tushdi». Ali yashiklardagi siniq gulob shishalarini tashiydi: «Siniq, cheti uchgan shishalar va berahm quyoshning issig'i xunob qilar, kichik barmoqlari tilingan, qo'llari qon. Ammo och, tentirab yurishdan charchagan bola bu xizmatdan vaqti xush» edi. «Isqirt, juldur, cho'pday oriq bolalar bolaning qonagan qo'llariga tikildilar». Bolalar Aliga ko'mak bermoqchi bo'lganlarida u «rahmat» deb javob berdi. Ali och-nahor, barmoqlarini shisha siniqlari kesib achitishiga, bir parcha non topishning nihoyatda azob-uqubatlari va mashaqqatlariga qaramay do'kondor gulobchining og'ir ishini bajardi. Do'kondor «bir qutini ochib, yupqa «chapati» — nonni uloqtirdi. Ali ilib oldi, quvonib dedi:

— Darrov borib, ayamga beraman, u kasal!

— Aya, men keldim, non topib keldim. Turing non yeng, non...

Kampir onaning yuzini ochdi:

— O'tdi olamdan!

Dard bilan, yo'qchilik bilan, ochlik bilan, g'am bilan hamisha kurashgan bu g'arib ayolning yuzida baxtsiz hayotning eng so'nggi nafasida o'lim bilan kurash dahshati ko'rinar edi».

Bu hayotiy parcha faqat pokistonlik Alining hayoti uchun xos hodisa bo'libgina qolmay, balki kambag'al mehnatkash bolalarining hayoti uchun ham tipik hol edi.

Kitobxon Alining sarguzashtlari bilan tanishar ekan, unda oddiy insoniy huquqlardan ham mahrum etilgan bolaning ayanchli taqdiri orqali yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'ulari shakllanadi.

Muhimi shundaki, hayotda doimo yovuzlik bilan ezgulik orasida tinimsiz kurash borishini, bu kurash insonlarni ulug' ishlarga otlantirishi mumkinligini his qiladilar.

Oybek buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiyning bolalik yillari haqida hikoya qiluvchi «Alisherning yoshligi» qissasini (1967) yozdi.

Ulug' Navoiy Oybekning sevimli siymolaridan biri edi. Bu haqda adib

maqolalaridan birida shunday hikoya qiladi: «Navoiy she`riyati va Navoiy obrazi hamisha kuchli bir quyosh kabi ko`nglimni tortar edi. O`z asarlarimda Navoiy obrazini yaratishga zo`r mayl va istagim bor edi. Yoshligimdan beri Navoiyning o`lmas, adabiy she`rlarini sevib o`qir edim, uning jozibali g`azallari borgan sari ko`nglimga singib bordi, shakl va mazmunlari yuragimni mast va maftun etdi... U mening ko`nglimda, yodimda edi, butun borlig`imni band etgandi. Yursam-tursam hamisha Navoiyni o`ylar edim. Uning ma`nodor, aqlli ko`zlari hamisha xushfe`l, rahmdil, olijanob qiyofasi, asl pok, ulug` qalbini his etardim, ko`z o`ngimda ko`rardim...»

Oybek 1928 yildan boshlab Alisher Navoiy ijodini chuqur o`rganishga kirishdi. U dastlab, Navoiy ijodiga doir ko`pgina ilmiy maqolalarni o`qib o`rganadi. Keyinroq «Navoiy», «Guli va Navoiy» dostonlarini nashr ettiradi. Davlat mukofotiga sazovor bo`lgan «Navoiy» romanida ulug` shoir va mutafakkir hayotining kamolot davri tasvirlanadi.

«Alisherning yoshligi» qissasida Hirotdagi (taxminan 1447—1452 yillar) tarixiy voqealar, shahzodalarning Shohruh vafotidan keyingi o`zaro taxt uchun kurashlari va shu davrda o`tgan Alisherning bolalik (to`rt yoshdan boshlab) yillari haqida hikoya qilinadi. Qissada Alisher obrazining takomili o`sha vaqtdagi tashqi muhit voqealari va ziddiyatlari bilan uzviy aloqada tasvirlanadi. Hukmron doira orasida mavqei ancha baland bo`lgan G`iyosiddin va Gulbegim bekaning oiladagi samimiylıkları, o`zlarini sipo ham oqilona tutishlari, farzandi Alisherning ham jismoniy, ham aqliy tomondan kamolotida muhim rol o`ynaganligi haqqoniy tasvirlanadi.

Yosh Alisher xarakteridagi o`ziga xos xislatlar uning bolalik chog`idanoq namoyon bo`lgan edi. Alisher siyosiga xos bo`lgan aqlilik, kattalarga bo`lgan samimiy hurmat, she`riyatni nozik his etish, g`azallarni g`oyat maromiga yetkazib ifodali o`qish, ayniqsa, «ot choptirishdan fikr yuritish yaxshiroqdir chamamda», deya fikr yuritishi kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

Alisherning keyinchalik buyuk davlat arbobi, ulkan shoir darajasiga yetishishida bu kabi fazilatlarining o`zigina yetarli asos bo`lib xizmat etmadi, albatta.

Oybek Alisher xarakterining shakllanish jarayonini har bir epizod, shtrix, suhbat, yordamchi obraz va qahramonlar munosabati orqali ham badiiy asoslay olgan.

Alisherning o`qishga — maktabga bo`lgan havasini adib uning tilidan: «ov qilmoq merganlik — ermak narsa, lekin eng zo`r zaruriyat maktabdir. Turmushning ko`p sirlarini maktab o`rgatadi», deb uning ilmga bo`lgan qiziqishini tasvirlaydi. Shu bilan birga uning ota-onasi, qavm-qarindoshi va boshqalarning suhbatı, shoirlarning g`azallari Alisherga katta ta`sir etganini qayd etadi.

Alisher o`zi yashagan davrning ziddiyatlarini hali o`zi u qadar anglab

yetmaydi. Shuning uchun ham Shohruhning Abdulatif bilan, Abdulatifning Xonzoda begim va Gavharshod begim bilan Ulug‘bek to‘g‘risidagi munozaralari mag‘zini chaqa olmaydi. Ulug‘bek to‘g‘risida porloq taassurotga ega bo‘lgan ziyrak Alisher Abdulatifning o‘z otasiga qarshi gaplaridan dastlab hayron qoladi va ikkilanadi. Biroq u shundayligicha qolavermaydi.

Alisherga xos fazilatlaridan yana biri kattalarning fikr-mulohazalarini sinchkovlik bilan tinglash, kim haq, kim nohaqligini bilishga intilishda namoyon bo‘lishidadir. Xuddi shu tariqa yosh Alisher xarakteri asta-sekin shakllana boradi. Qissada Alisherning san‘atga bo‘lgan munosabati ham o‘ziga xos lavhalarda ishonarli aks etadi. Xususan, nay parchasi asosida ifodalangan tasvirlar bugungi yosh kitobxon uchun ham ibratlidir.

Ayniqsa, Boboning «Zavqu shavqning siri ko‘p... ko‘p sinadim, ulg‘aysa bilgich, donishmand bo‘lur. Halitdan tili tangani teshadi, ko‘zlaridan ko‘kraging o‘tini ko‘rurman. G‘azallarni zavq bilan tinglaydur, cholg‘ularga havasi baland» kabi fikrlari shu jihatdan ibratlidir.

Alisher xarakterida davrga munosabatning ifoda etilishida qishloqdan keltirilgan yetti mahbusni dorga osish voqeasining ta‘siri katta bo‘ladi.

Chorsu maydonidagi odamlarning ko‘pchiligi dorga osilayotgan kishilarning holiga achinib ko‘z yoshini to‘xtata olmay yig‘layotganidan Alisherning ham xo‘rligi keladi. Bu holni yozuvchi «...Ko‘rasizmi! Alarning holig‘a ahli shahar yig‘lashur!.. Alisherning ko‘z yoshlari tag‘in quyila boshlagan edi», deb tasvirlaydi.

Alisher dor, darra kabi jazo turlarini faqat eshitgan. Bu vaziyatni ko‘rgandan keyin shafqatsizlik va zulmkorlik haqidagi tushunchasi kengaya boradi. Asarda mazkur voqea orqali qiz va yigit muhabbatining poymol etilishi, ularning sevgi va erk uchun kurashi xalqning qo‘zg‘olonga borib bog‘lanishi davrning o‘ziga xos tavsifidir. Shu singari voqealar Alisher hayotida o‘chmas iz qoldiradi, xarakterining chuqurlashishiga sabab bo‘ladi.

Oybek Alisherning ilm va adabiyotga bo‘lgan intilishini Qur‘onning ma‘nosini tushunishga urinishini, fors-arab tillarini o‘rganishini, turkiy (ona tili) bayt va g‘azallarni mahorat bilan o‘qishi va ko‘plab g‘azallarni yod olishini, maqollar, masallar, ertaklarni sevib mutolaa qilishga harakat qilganligini tasvirlash orqali bayon etadi. Alisher shahzodalar o‘rtasidagi dahshatli janglar, qonli urushlar borgan sari zo‘rayib borayotganini, o‘z zamonasining notinch voqealarini, ota va bola o‘rtasidagi dushmanliklarni endi chuqurroq tushunib, fikr doirasi kundan-kunga kengayib boradi.

Shohruh Mirzoning vafotidan so‘ng shahzodalar o‘rtasidagi o‘zaro janglar kuchayib ketgach, G‘iyosiddin Kichkina bir necha yaqin qarindoshlari bilan Iroqqa yo‘l oladi. Yo‘l azobini tortib, Hirotga yetib borgan G‘iyosiddin Kichkina shahzodalarning o‘zaro bo‘lib o‘tgan janglari bilan tanishadi. U yerdagi ahvolni yozuvchi bir chol tilidan hikoya qiladi:

«—Hali qarabsiz — taxtda Alouddavla, hali Abdulatif... hammasi och

bo'ridek chor tarafdin yopishishadi. Toj-taxt g'alvasi xalqning tinkasini quritdi. Abulqosim yurakli, o'tkir odam, ehtimol zamonning loyqasi endi cho'ksa, G'iyosiddinbek».

Cholning har bir gapi, shahzodalarga bergan bahosi yosh Alisher qalbini larzaga keltiradi. Shahzodalarning pastkash, rahm-shafqatsizliklari uning nafratini oshiradi. Mash'um tuzumga, davrning nobopligiga, shahzodalarning haddan ziyoda quturishlariga qarshi tug'yon bilan ulg'aya boshlaydi.

Oybek bundan besh yuz yil ilgari yashagan turkiy va forsiy xalq tilini, uning milliy ruhini, boyligini, so'z yoki iboralar ma'nosini nozik his etadi. Naychi chol obrazini eslaylik. U aslida bechora faqirlar tabaqasidan, hunari nay yasash va chalish. Bobo hayotning asl ma'nosini naysiz tasavvur etmaydi. Yosh kitobxon bu cholning gap-so'zlaridan, suhbatlaridan uning kasb-hunari naychilik ekanini bilib oladi. Nutqidagi ma'noli, tagdor, aniq iboralarda esa cholning yoshi juda ulug'ligini darrov his qiladi. «... — Nay o'zimizning qadimdan qolgan cholg'u, mungli, ma'yus qalblarning firoqi, alamlarini kuylaydur, to'y-bazmlarda uning go'zal sadosi ko'ngullarga zavq to'ldiradur, ajoyib sehrkor cholg'udir nay. Alisherbekning ishq tushibdimi — o'rgaturmiz. O'g'lonim xohlasa balki mashhur musiqa ahlidan bo'lur... Dildagi ohang nafas ila nayga o'tur... Barmoqlar kuyni pardalarga solib turadur».

Oybek bu kabi keksa nuroniylar obrazlari vositasida insonparvarlik, ezgulik, odamiylik, saxiylik, yoshlarga muhabbat kabi g'oyalarni targ'ib etib, o'zining badiiy mahorat egasi ekanligini yana bir bor namoyish etdi.

Alisherning haqiqiy inson bo'lib ulg'ayishida G'iyosiddin Kichkina, Gulbegim beka, xizmatkor bobo, tog'asi Mirsaidning ma'naviy ta'siri juda katta bo'lgan. Oybek qissada Alisherning Turkiston sahrolarini, buyuk tog'alarini, bu yerda istiqomat qilgan xalqlarning urf-odatlarini «go'zal, shirin va rangin» tillarini qattiq sevishi va ardoqlashini ishonchli qilib tasvirlay olgan.

Oybekning shaxs ta'sirini yaratishdagi mahorati mazkur asarida ham aniq ko'rindi. U ko'pincha, aniq obraz va qahramonlarning tashqi qiyofasini chizish orqali ularning ijobiy yoki salbiy, ma'naviy dunyosini ochib beradi.

Badiiy tildagi va tasvir yaratishdagi adib mahorati qissaning xalqchillik ruhini ta'minlagan, shu zaylda Oybek «Alisherning yoshligi» qissasi orqali xalqimizning uzoq o'tmishdagi hayoti haqida ham yosh kitobxon ongida haqqoniy taassurotlar hosil qila olgan.

Adibning «Bolalik» qissasi avtobiografik xarakterga ega bo'lib, uning markazida yosh Musaning sarguzashtlari yotadi.

Musa obrazining hayotdagi asosi adib Oybekning o'zidir. Asarda Musavoyning yetti yoshgacha bo'lgan davrdagi xarakteri sho'xlik, tegajorlik, tinib-tinchimaslik va o'yinqaroqlikdan tashqari, ochiq ko'ngil, dangalchi,

o'tkir zehnliligi Oybekona tasvirga ega.

Musavoy xarakterining shakllanishida oila, hayotda ko'rgan-kechirganlari, kishilar bilan suhbatlari ham muhim rol o'ynaydi. Keksalarning xonlar, beklar, bo'lislar, boylar haqidagi xotiralari, eshitgan xalq ertaklari Musavoyning adolatsizlik va nohaqlikka nafrat ruhida tarbiyalaydi, mehnatkash xalqqa mehr-muhabbat bilan qarashga o'rgatadi. U o'zi tug'ilib o'sgan mahalladagi bozor, rastalardagi bazzozlar, baqqollar, do'kondorlarning xatti-harakatlarini diqqat e'tibor bilan kuzatar ekan, ularning ziqna, xasis, chayqovchi, tekinxo'r va makkor kishilar ekanligini bilib, qalbi larzaga kelar edi.

Oybek Musavoyning o'qish izlanishlariga chuqur muhabbat bilan munosabatda bo'ladi. Uning o'qishda tirishqoqligini, zehning o'tkirligini, qunt bilan mutolaa qilishini, arabcha so'z va iboralarning qoidasini keltirib yoqimli ohangda talaffuz eta bilishini mahorat bilan chizadi.

«Bolalik» qissasida Turg'un, A'zam, Ahmad, Qodir, Hoji, Sobir kabi Musavoyning tengqurlari va o'rtoqlarining obrazlari ham berilgan. Ularning har biri o'z shaxsiy qiyofalariga ega. Qodir ko'rinishdan mo'minqobilga o'xshab tuyulsada, ammo jahldor. Ahmad oshiqboz, tentakroq, Hoji mardikorning o'rli quvgina, Sobir kichkina bo'lsa ham pishiqqina. Ularning turmush tarzi turlicha. Kattaroq bolalar oshiq, chillak o'ynaydilar, kichik bolalar esa tol novdalaridan ot qilib minadilar. Bu borada Turg'un obrazi fe'li atvoridagi sergaplik, toqatsizlik, shartakilik bilan birmuncha ajralib turadi.

Oybek o'sha davr tashvishlari bolalar hayoti va taqdirida ham ma'lum darajada aks etganligini mahorat bilan tasvirlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Oybek yuqoridagi kabi asarlari bilan o'zbek bolalar adabiyotining shakllanishi va yuksalishiga katta hissa qo'shdi. U o'zining bunday asarlari bilan bolalar adabiyotining sevimli kuychisiga aylanib qoldi.

UYG‘UN
(1905-1990)

Hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotining taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan qalam sohiblaridan biri Uyg‘undir. Uning kichkintoylarga bag‘ishlab yaratgan «Qorbobo», «Hadya», «Bahor va men», «Ikki ona» va boshqa she‘riy to‘plamlari bolalar adabiyotida yetakchi o‘rinda turadi. Shoir bolalarga atab yozgan barcha katta-kichik she‘rlarida o‘qimishli, ona-Vatan va mehnatni jon-dildan sevgan chin do‘st, rostgo‘y, sofdil bolalarning his-tuyg‘ularini ifodalaydi, yoshlarning Vatanimizning go‘zal tabiati, boyliklari va kishilarimizning ajoyib fazilatlarini bilan tanishtiradi.

Shoir bolalarga bag‘ishlab yozgan barcha she‘rlarida mavzuni o‘ziga xos jihatdan aks ettirishga harakat qiladi. Shoirimiz tomonidan kuylangan ona-Vatan mavzuini o‘ziga xos tarzda ifoda etadi. Shu jihatdan uning «Ikki ona» she‘ri xarakterlidir. She‘r qahramonining ikki onasi bor: biri unga oq sut bergan; ikkinchisi esa o‘z bag‘rida avaylab parvarish qilgan. Ikkala onasi ham aziz, muqaddas va mo‘tabar. Biri — uning tuqqan mehribon onasi bo‘lsa, ikkinchisi — jonajon vatani. Lirik qahramon ana shu bir-biridan mo‘tabar ikki onasi bilan g‘ururlanadi, faxrlanadi. O‘zini boqqan, tarbiyalagan bu ikki ona oldida bir umr qarzdor. Zarur bo‘lib qolsa ular uchun qurbon bo‘lishga ham tayyor:

*Biri tuqqan onamdir,
Ikkinchisi hur Vatan,
Ikkisiga barobar .
Qurbon bo‘lsin jonu tan.*

Uyg‘un bolalar adabiyotida vatanparvarlik to‘g‘risida ko‘plab she‘rlar yozgan shoir sifatida e‘zozlanadi. Masalan, «Mening akam», «Chegarachi», «Sadoqat soqchilari» kabi asarlari bunga misol bo‘la oladi. Bu she‘rlarda chegara soqchilarining o‘z postlarida sergak turib, uni qo‘riqlayotganini va jangchilarning Vatan oldidagi qahramonliklarini tasvirlash orqali bolalarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalaydi.

Bolalarning ona-Vatan oldidagi muqaddas burchi, fidoyiligi, e‘tiqodi va sadoqati shoirning «Qasos» (1944) asarida yanada chuqur ifodasini topgan. Asarda muqaddas Vatan, dushmanga nisbatan nafrat, g‘alabaga komil ishonch g‘oyasi ifodalanadi.

Shoirning «Qizaloqning o‘limi», «O‘g‘irlangan husn», «Inson» kabi bir qator she‘rlarida mudhish urush dahshatlari va yot go‘daklar taqdiri haqida yozilgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida fashistlar tomonidan qanchadan-qancha shahar va qishloqlar vayron bo‘ldi, kishilar jang maydonlarida qahramonlarcha halok bo‘ldi, necha-necha begunoh go‘daklar ota-onasidan tirik yetim qoldi,

qanchalari fashist gazandalarining qo'lda halok bo'ldi.

«Qizaloqning o'limi»da ana shunday mudhish va fojiali ko'rinishlardan biri quyidagicha tasvirlanadi:

*Qarang, bu manzara naqadar mudhish,
Tilka-tilka bo'lingan yurak burdasi:
Jonsiz onasining qonli ko'ksida,
Yotar chaqaloqning kichik murdasi.
Paxtaday yuzlari... jajji qo'llari...*

Uyg'un tabiat va fasllar kuychisi sifatida e'zozlanadi. Serquyosh O'zbekistonning bir-biridan ajoyib fasllarining o'ziga xos fazilatlarini, xosiyatini, jozibasini shoirning «Bahor», «Bahor haqida», «Kuz keldi», «Qor», «Yoz», «Qorbobo» kabi qator asarlarida zo'r hayajon bilan kuylanadi. Uyg'un fasllarning o'ziga xos betakror sirlarini bolalarga turli usullar bilan ularning yoshi, saviyasiga mos holda sodda, ixcham va jozibali misralarda ifodalab beradi. Ularni hayotdagi turli -tuman muammolar bilan tanishtiradi, fasllar shoirning niyatini amalga oshirishda bir vosita sanaladi. Shoir fasllar va ularga xos bo'lgan o'yinlardan o'z qahramoni — bolalarning ruhiyatini ochish va ularning xarakterini ko'rsatishda unumli foydalanadi. Mana, uning «Fasllar» she'ri:

*Yilimizning salmoqdor ishi
To'rt faslga tekis bo'linar:
Qish tayyorlar, bahor ekadi,
Kuz yig'adi, yoz tarbiyalar.*

Shoir har faslning xislati va fazilati inson mehnati bilan go'zal ekanligini «Bahor» she'rida yaxshigina tasvirlab beradi:

*Bog'bon chiqar bog'iga,
Cho'pon ketar tog'iga.
Bol arilar g'uvillab,
Qo'nar gul yaprog'iga...
Suvlar shildirab oqar,
Qo'shig'i dilga yoqar.
Bizga shodlik keltirding,
Salom senga, gul bahor.*

Bolalar uchun turli-tuman qushlarning uchib kelishi ham, dala va qirlarning gul va maysaga burkanishi ham, rang-barang jonivorlarning paydo bo'lishi ham noma'lumdek ko'ringan bu hodisalarni ularga tushuntirmoqchi bo'lgan fikrini, g'oyasini ko'p hollarda bahor bilan borliq hodisalar orqali

tasvirilaydi. Bu borada «Gul o'tqazdim bog'imga», «Qushlar keldi», «Boychechak», «Bulbulga», «Laylak» kabi she'rlari xarakterlidir.

Shoir qushlarga atalgan she'rlarida bolalarni qushlar olamiga olib kiradi, qushlar bahor elchisi ekanligi, qushlar bilan olam yanada go'zallashib yashnashi, ularning sayrashi bolalarga zavq-shavq bag'ishlashini jozibali misralarda tarannum etadi.

Uyg'un qish fasli haqida ham anchagina badiiy pishiq she'rlar yozgan. Bolalar hamma fasllarni, jumladan, qishni ham juda sevadilar. Chunki bu davrda bolalar o'yinaydigan o'yinning turlari ko'payadi. Ayniqsa, bolalarning eng sevimli archa bayramlari ham qishda bo'ladi. Har bir bola uchun archa bayramida ishtirok etish bir olam quvonch bag'ishlaydi. Shuning uchun shoirlarimiz bolalarga atab yozgan asarlarida archa, qorbobo, yaxmalak, chana uchish, qor o'yinini zavq bilan tasvirilaydilar. Uyg'unning «Qish», «Qorbobo», «Archa», «Xoliq qo'rqoq», «Yangi yil qo'shig'i» kabi she'rlarida ham qish fasli o'zining butun go'zalligi bilan namoyon bo'ladi.

Uyg'un adabiyotimizda tabiat manzarasi tasvirining mohir ustasi sifatida tanilgan. Bu uning bolalar uchun yozgan she'rlarida ham yaqqol ko'rinadi. Shoir «Bahor» she'rida:

*Osmon tiniq ko'k shohi,
Oq bulut kezar gohi,
Gullarga ko'miladi
Qandak o'rikning shohi, –*

deb Vatanimiz husniga husn qo'shayotgan bahor go'zalligini tarannum etadi va bolalar qalbida shodlik hislarini qo'zg'atadi, mehnatga bo'lgan g'ayratini yanada oshiradi:

*Suvlar shildirab oqar,
Qo'shig'i dilga yoqar.
Bizga shodlik keltirding,
Salom senga, gul bahor!*

Uyg'unning maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga bag'ishlab yozgan she'rlaridan biri «Laylak»dir. Shoir:

*Laylak keldi yoz bo'ldi,
Qanoti qog'oz bo'ldi, –*

deb uni yoz elchisi ekanini bolalarga soddagina tushuntiradi va laylak kelishi bilan bolalardagi tabassum, shodlik hislarini ta'sirli ifodalaydi. Shoir bolalarga laylakning butun qiyofasini quyidagicha chizishga intiladi:

*Laylakning bo'yi novcha,
Tumshug'i bor tarnovcha
Lapanglaydi uchganda,
Uyasidan ko'chganda.
Uzun ekan oyog'i,
Xuddi cholning tayog'i,
Qanoti ola ekan,
Sayrashga balo ekan.*

Kichik maktab yoshidagi bolalar ko'pgina narsa, hodisalarni tushunavermaydilar, lekin ularni bilishga, tushunishga qiziqadilar. Uyg'unning «Laylak», «Guldor kapalak», «Boychechak», «Qushlar keldi» kabi she'rlari shu jihatdan xarakterlidir. Shoirning bu kabi she'rlari kichkintoylarni parrandalar, o'simliklar hayoti bilan tanishtiradi.

Shoirning «Guldor kapalak» she'ri bu jihatdan tahsinga loyiq. Ahmad dasta – dasta gullar terib, do'stlarimni xursand qilay, deb boqqa kiradi. Ammo u o'ziga notanish hodisaga duch kelganidan hayratga tushadi:

*Uzaman deb qo'l cho'zuvdi
Gul to'satdan uchib ketdi.
Avaliga shoshib qoldi,
Ahmad birdan cho'chib ketdi.*

Shoir Ahmad uzmoqchi bo'lgan «gulning uchib ketganida» bolada tug'ilgan hayajon va ichki holatidagi o'zgarishni juda ustalik bilan ifodalab, kitobxonda yoqimli ruhiy kechinma uyg'otadi. Keyinchalik shoir bu voqeaning sababini bolaga tushuntirib beradi:

*Keyin bilsa, gul degani –
Gul emas, bo'lak ekan,
Cho'p boshiga qo'nib turgan
Guldor kapalak ekan.*

Shoir «Boychechak», «Qushlar keldi» she'rlarida tabiatning ajoyib go'zalligini tasvirlab, bolalarga Vatan va uning tabiatiga muhabbat tuyg'usini singdiradi:

*— Yo'q. boychechak, sendan aslo kulmaymiz
Xotirjam bo'l, seni sira yulmaymiz
Havas bilan yuzlaringga qaraymiz,
Bizlar seni qo'riqlashga yaraymiz.
Shafqat bilan boshlaring silaymiz,
Senga uzoq umr tilaymiz.*

Uyg'un bolalarning tabiat go'zalligiga bo'lgan muhabbatini ularning parrandalarga bo'lgan mehridan ajratib qaramaydi:

*Qushlarim, hoy qushlarim,
Qanoti kumushlarim,
Mehmon bo'lib qolingiz,
Bog'imda dam olingiz.*

Shoir bolalarning qushlarga bo'lgan mehribonligini «qanoti kumushlarim» deb erkalashida ko'rsatsa, ularni eng aziz mehmon sifatida ulug'laydi.

Shoir o'zining ko'pgina she'rlarida har fasning o'ziga xos gashtini shoirona tarannum etadi. Yozning to'kin pishiqchiligini («Yoz), ko'rkam, chamanday oromgohlarda quvnaq dam olayotgan baxtiyor yoshlarni («Lagerda»), quyosh nurida, suv qo'ynida yayrab-yayrab suzib yurgan sho'x bolalarni («Suv quchog'ida») qalamga olib, ularning sevinchli kayfiyatlari orqali yozning naqadar nash'ali ekanligini yozadi. Bundan tashqari, shoir yozning gashtini unumli mehnatda deb hisoblaydi. Bu jihatdan qaraydigan bo'lsak, Uyg'unning «Handalak», «Ishkomda uzum pishdi», «Terimchi qiz qo'shig'i» she'rlari o'zbek bolalar adabiyotida alohida ahamiyatga ega.

Shoir «Handalak» she'rida handalakning shakli va rangini: «Usti yo'l-yo'l, sariq-ko'k beqasamga o'xshaydi» deb bola ko'z oldida tasvirlash bilan birga uning tilni yorar shirinligini ham mohirona ifodalaydi. Ayni choqda, shirin-shakar handalakni, «sharbatlarga to'lib» toshgan uzumlarni yetishtirgan bobodehqon mehnatiga bolalarda muhabbat uyg'otadi va bunday mehnatning rohatini to'lqinlanib kuylaydi:

*Olib kelib so'ygandi
Sharbati oqib ketdi.
Egan chog'da mevasi
Juda ham yoqib ketdi.
Shunda toza sevindim,
Yozda qilgan ishimga,
Uni qand, asal qilgan
Yaxshi parvarishimga...
Yolg'onchiga shu sazo
Shunga loyiq jazo! —*

Xullas, Uyg'unning bolalarga atab yozgan asarlari ular xarakteri, orzu-umidlari, qiziqishlarini o'zida mujassam etishi bilan qadrlil.

HAMID OLIMJON
(1909-1944)

Hamid Olimjon o'zbek bolalar adabiyotining rivojlantirishga barakali hissa qo'shgan ulkan iste'dodlardan biridir. U «Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg'» kabi ertak-dostonlari, «Bolalik», «Hulkarning she'ri», «Samolyot», «Lola», «Vatan», «Ona va o'g'il», «Zafar dostoni», «Jangchi Tursun» va boshqa asarlari bilan o'zbek bolalar adabiyotining xazinasiga muhim hissa qo'shdi.

Bo'lajak shoir Hamid Olimjon Jizzaxdagi Narimonov nomli maktabni tamomlagach, Samarqand pedagogika bilim yurtiga kirib, o'qishni davom ettirdi. G'oyat tirishqoq va qunt bilan o'qigan H. Olimjon o'sha davr hayoti va intilishlarini quyidagicha she'rga soladi:

<i>Kunlar o'tdi</i>	<i>Poyoni yo'q hislarni,</i>
<i>Shahar bizni</i>	<i>Yo'lga sepib,</i>
<i>Olov ko'zli,</i>	<i>So'ng zavqlarga toldilar,</i>
<i>Temir tanli</i>	<i>Yillar uchib ketdilar,</i>
<i>Ot bilan</i>	<i>Ko'p bahorlar</i>
<i>Ko'kragiga chaqirdi...</i>	<i>Qanot yozib,</i>
<i>Yosh ko'ngillar,</i>	<i>Tilaklarga yetdilar...</i>

She'rda bolalarga xos intilish, orzu-umidlar, kelajakka bo'lgan ishonch tuyg'ulari obrazli misralarda tabiiy va samimiy holda namoyon bo'ladi. Shoir turli hayotiy, haqqoniy tafsilotlarda, boy ifoda vositalarida bolalikka xos xususiyatlarni g'oyat zavqli madh etadi.

Shoir «Hulkarning she'ri» asarini qizi Hulkarga bag'ishlaydi. Hulkar obrazida kichkintoylarning ajoyib fazilatlarini tasvirlaydi. Shunga ko'ra, asar umumlashma mohiyatga ega.

She'rda Hulkar «Mehnat uzra qanoti»ni yozib, «Oq qushlarning o'lkasida yurish»ni istaydi. Biroq bunga osonlik bilan erishib bo'lmaydi, albatta. Buning uchun qunt va chidam bilan o'qish, ilm-fan cho'qqilarini egallash, ter to'kib mehnat qilish talab qilinadi. Shoir o'z jajji qahramoni oldiga ana shunday muhim, mas'uliyatli vazifalarni qo'yadi. Bu bilan bola tarbiyasida o'zining mas'uliyatini chuqur his etgan olijanob ota — tarbiyachi obrazi ko'z oldimizda yaqqol gavdalanadi.

She'rda shoir Hulkar taqdiri misolida bolalarning yorqin kelajagi haqidagi yuksak maqsadni ifoda etadi:

*To'shab alvon-avon gilamlar,
Sening bilan yashasin bahor,*

*Sening bilan xush bo'lsin damlar,
Senga doim shodlik bo'lsin yor.
Seni ko'rsa ochilsin gullar,
Seni ko'rsa yonsin bulbullar,
Seni ko'rgan bari topsin jon,
Sen yurgan yer ko'rmasin xazon.*

Shoirming «Lola» she'ri maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga bag'ishlangan. Bu she'rda ham «Hulkarning she'ri»dagi singari shoir maqsadi to'la mujassam etilgan. Shoir millionlab jajji qizlarning ona-Vatan quchog'ida quvnoq hayot kechirishi haqidagi orzusini Lola timsolida ifodalaydi. Shoir Lola yashayotgan Vatanni gulga to'la bir bo'ston sifatida ta'riflaydi:

*Lola boqchaga chiqib,
Kechga qadar gul terdi.
Etak-etak to'pladi,
Har kungidan mo'l terdi.*

*Sochiga gul bog'ladi,
Chakkasiga taqdi gul,
Elkalaridan tashlab
Gulga ko'mildi butkul*

Haqiqatan ham bu yoshdagi bolalar gul-lolalarga o'xshashi, ularga xuddi gullarga o'xshatib ehtiyotlik va mehribonlik bilan muomalada bo'lish zarurligi ta'kidlanadi. Shoir she'rni bekorga «Lola» deb nomlamagan. Bu ma'lum ramziylik kasb etadi. Har bir bola o'ziga xos guldur. Shoir ifoda etayotgan ushbu g'oyani hayotiy epizod — lolaning gulzorda gul-lolalarga o'ralganini ixcham chizish orqali tasvirlaydi. Ayni choqda, she'r kitobxonda tabiat go'zalligiga, ona-Vatanga muhabbat hislarini uyg'otadi.

Ozod, erkin ona-Vatanimizni jondan sevgan, e'zozlagan Hamid Olimjon «Vatan» she'rida mamlakatimizning tengi yo'q kuch va qudratga egaligini, shu Vatanning farzandi bo'lganligidan behad xursandligini g'oyaviy-badiiy yuksak misralarda beradi:

*Shodligim ko'kka sig'mas,
Bitmas baxtim bor manim,
Meni baxtiyor qilgan
Shu yengilmas Vanim*

Shoir boladagi ona-Vatan bilan faxrlanish sabablarini ham zo'r ehtiros bilan chizadi:

*Dushmanga omon bermas
Har bir askar otgan o'q.
Dunyoda menikiday
Katta va zo'r Vatan yo'q.*

*Yovning o'qi hech qachon
Askaridan o'tmaydi.
Nishon olsa osmonni,
Samolyotda yetmaydi.*

Albatta, bu misralarda, shoir ishlatayotgan mubolag'alarda yosh qahramonning orzu-umidlari, tasavvurlari mujassam etilgan. Odatda, bolalar o'zlari mehr qo'ygan narsalarni «o'tda yonmas, suvga botmas» holda ko'rishni orzu qiladilar. Shoir bolalarga xos shu xususiyatlardan ustalik bilan foydalanib, ularda Vatandan faxrlanish tuyg'ularini ko'rsatishga harakat qilgan.

Hamid Olimjonning bolalar uchun yozgan she'rlarining deyarli hammasi hajm jihatidan ixcham, bolalarbop, g'oyaviy-badiiy jihatdan mukammaldir. Shoir she'rlari bolalarga tez va osonlik bilan singadi. Sodda va ixcham misralar, o'ynoqi, jo'shqin qofiyalar, obrazli ifodalar, badiiy tasvirlar, xarakterli, bolalarbop parchalar she'rlarning qimmatini oshiradi, kichkintoylarning tez yodlab olishlariga imkoniyat yaratadi.

Hamid Olimjon bolalar uchun yozgan she'rlarida turli tasviriy vositalar, ajoyib o'xshatish, sifatlash va istioralarni mohirlik bilan qo'llaydiki, bular asarning g'oyaviy – badiiy mukammalligini ta'minlabgina qolmay, kitobxonlarning so'z boyligini, nutqini boyitadi, ularda estetik zavq-shavq uyg'otadi.

Shoir bolaligidanoq xalq og'zaki ijodi namunalaridan bahramand bo'ldi. Ertaklar olamiga uni buvisi olib kirdi. Buni shoir shunday xotirlaydi:

*Bolalik kunlarimda,
Uyqusiz tunlarimda,
Ko'p ertak eshitgandim,
So'ylab berardi buvim...
Buvimning har qissasi,
Har bir qilgan hissasi
Fikrimni tortar edi,
Havasim ortar edi.
Tinglar edim betinim,
Uzun tunlar yotib jim.
Seza olardim kuchin,
Ko'pi yolg'on, ko'pi chin.*

Darhaqiqat, xalq og'zaki ijodining eng nodir asarlari, ulardagi xalq donishmandligining ajoyib fazilatlarini shoirni o'ziga tortgan, zavqini oshirgan, adabiyotga havas uyg'otgan, badiiyat olamiga kirishiga katta ta'sir etgan. Hamid Olimjon xalq og'zaki ijodi asarlari ta'sirida «Oygul bilan Baxtiyor» (1937), «Semurg' yoki Parizod va Bunyod» (1939) kabi ajoyib dostonlarini yaratgan.

Xalq og‘zaki ijodi bo‘lmish «Malikai Husnobod» ertagi asosida yaratilgan «Oygul bilan Baxtiyor»da shoir. vatanni sevish, zulmga qarshi g‘azab-nafrat bilan kurashni targ‘ib qiladi. Botirlik, maqsadga erishish yo‘lida savotli bo‘lishga yosh kitobxonni da‘vat etadi. Maqsadni ifodalash uchun shoir dostonida yaxshilik bilan yomonlikni, adolat bilan zulmni, go‘zallik bilan xudbinlik dunyosini qarama-qarshi qo‘yadi. Bu g‘oyalar bir tomondan Oygul, Darxon, Tarlon obrazlari, ikkinchi tomondan, Jambil va Jurjon xonlari obrazlari orqali yoritiladi.

Xalq ertagidan farqli ravishda dostonida mehnatkashlarning ozodlik uchun qahramonlarcha olib borgan kurashi, ularning yengilmas irodasi ifoda etiladi:

*Birovi ushlab kosov
Savalardi kelsa yov.
Boltasi bor birining –
O‘lim kelmas unga teng.
Agar duch kelsa shu choq,
Ag‘darardi bo‘lsa tog‘.*

Asarda xalq kurashi va qo‘zg‘oloni Darxon bilan uning qizi Oygul boshchiligida namoyon bo‘ladi. Oygul faqat go‘zalligi bilangina emas, balki jasur, mehnatkash, irodali, aqlli, xalqparvar, tadbirli ayol timsoli sifatida ham chinakam xalq qahramoni darajasiga ko‘tariladi va o‘quvchida unga nisbatan chuqur muhabbat uyg‘otadi. Oygul obrazi zolimlarga nisbatan g‘azabkor, podsholarning molu dunyosidan ko‘ra ozodlikni afzal ko‘ruvchi, sof vijdonli kambag‘al ayol timsolidir.

Shoir xalqning yengilmasligini o‘tga solsa kuymaydi, qilich solsa o‘tmaydi, miltiq o‘qi teshmaydi, suvga solsa cho‘kmaydi kabi xalqchil iboralarda bolalarga tushunarli va qiziqarli tarzda ifodalaydi. Buni Oygulning sandiq bilan suvda oqqanda, Jayhun baliq yutganda ham tirik qolishi voqealarida ko‘rish mumkin.

Oygul kishini molu dunyosiga qarab emas, balki uning haqiqiy insoniy fazilatlariga qarab sevadi. Shuning uchun u xon va podshodan ko‘ra «qilichday o‘tkir», ammo kambag‘al Baxtiyorni sevadi, uning oilasiga g‘amxo‘rlik qiladi, mehnatkash xalqni og‘ir, mashaqqatli hayotdan qutqarib, ozod, baxtli hayotga erishtirishda, «yangi bir dunyo» yaratishda Oygul xalqqa rahbarlik qiladi. Ezilgan mehnatkashlar Oygulning yaxshi niyatlarini qo‘llab, uni amalga oshirishga kirishadilar. Natijada ular:

*Bolalarga saroylar,
Go‘zal, ozoda joylar,
Har qadamda bir bo‘ston,
Har yerda bir guliston, –*

yaratadilar.

Shoir Oygulni o‘z el-yurtini chin dildan sevgan, mamlakat obodonchiligi uchun tinmay kurashgan vatanparvar va xalqparvar ayol sifatida ulug‘laydi, zotan, uning rahbarligida, ko‘pchilikning kuchi bilan kambag‘al va qullarning vatani — Susambil «jannatga teng o‘lka bo‘ldi». Kambag‘allarni va ularning bolalarini ozod, baxtiyor hayotga erishtirishda xalqqa rahbarlik qilgani uchun Oygulni el jondan sevadi.

Asarda Oygul shaxsiy qiyofada gavdalantiriladi: u dushmanga nisbatan qahr-g‘azabi qaynab—toshgan, yaxshilikka yaxshilik qaytarishni o‘zi uchun bir baxt deb biladigan shaxs va harbiy ta‘limni juda puxta egallagan jasur, qahramon ayol sifatida ham ardoqli. Bu jihatdan u kitobxonga jasur ayol — xalq qahramoni To‘marisni eslatadi.

Shoir Oygulning vatanga va xalqqa qilgan zo‘r xizmatlari uchun uni qancha-qancha el sevganligini tasvirlar ekan, uning go‘zal va yoqimli tasvirini mahorat bilan chizib, kitobxonning mehr-muhabbatini yana bir bor oshiradi.

*Oygul turishi bilan
Saroy charaqlab ketdi.
Hamma yoq bo‘lib ravshan.
Uylar yaraqlab ketdi.
Oy deganda yuzi bor,
Kun deganda ko‘zi bor,
Bir go‘zal qiz qarshida
Bebaho edi juda.
Qaldirg‘och qoshlaridan,
To‘nib qarashlaridan
Hayot sochilar edi,
Gullar ochilar edi...
Oy deganda yuzi bor,
Kun deganda ko‘zi bor,
Go‘zal, dono Oygulni, —
Bu barno bahor gulni
El sevar edi jondan.*

«Oygul bilan Baxtiyor»da keksa Darxon obrazi ham diqqatga sazovordir. Darxon jabr-zulmga qarshi ozodlik uchun kurash olib borgan isyonchilarning boshlig‘idir. U zo‘r irodali, zulmga va nohaq qon to‘kishga qarshi kurashuvchi isyonkor sifatida tasvirlangan. Shoir unga xos isyonkorlik sabablarini shunday shoirona tasvirlaydi:

*Darxon so‘z boshlab dedi:
«Men va qizimdan boshqa
O‘lmagan qul qolmadi,
Kirib shunchalik yoshga*

*Ko'rmovdim shuncha qonni,
Shuncha zoru fig'onni.
El xonu monin butkul
Sen o't yoqib etding kul.
Senday qonxo'r zolimdan
Qolmasin deb biror zot,
Bosh ko'tardik, zulmdan,
Bo'lmoqchi edik ozod».*

Bu misralarda shoir Darxon isyonining sababini bayon etibgina qolmay, Jambil xonining zolimligini ham fosh etib tashlaydi, behisob gunohsiz kishilar qonining to'kilishiga sababchi bo'lgan xonga nisbatan kitobxonlarning nafratini oshiradi.

Xon Darxonni o'limga mahkum etgan chog'da ham, u o'z maqsadidan qaytmaydi, kelajakka, ozodlikka katta umid bilan qaraydi:

*...Lekin bu gal bo'lmadi,
Ammo tilak o'lmadi:
Bir kun sani yiqarmiz
Va qabrga tiqarmiz.*

Kambag'allarning baxtga erishishi, yurtga bosh bo'lib, uni obod qilishi va tinchlikni saqlash g'oyasini shoir Baxtiyor obrazi orqali ifodalaydi.

Asarda Baxtiyor obrazi xalq qahramonlariga xos xususiyatlarga ega shaxs sifatida tasvirlanadi. Shoir uni «Chinorday qomatdor», «Ko'kragi oftobni yashirgan», «Qilichday o'tkir, Rustam kabi zo'r» kabi epitetlar bilan gavdalantiradi.

Shu tariqa Oygul va Baxtiyor — oddiy mehnatkash xalq vakillari — xalq ozodligi kurashchilari darajasiga ko'tariladi.

Asarda Oygul va Baxtiyor boshchiligida o'z baxtiga erishgan, maqsadiga yetgan mehnatkash xalq vakillari ham ko'rsatiladi. Shoir mehnatkashlarni hamisha ezib, xo'rlab kelgan, vatanni xarobaga aylantirgan xon va podsholarning yovuzligini ham mohirona fosh etgan.

«Tani zaharga botgan Jambilning zolim xoni» shulardan biridir. Jambil elining xoni Darxonni o'ldirgach, Oygulga «menga xotin bo'lursan» deganda, Oygul:

*Taqdirim yor bo'lsa-yu,
Fursat qulay kelsa-yu,*

*Seni agar o'ldirsam,
Tanangga xanjar ursam,
Dunyoda eng baxtiyor,
Odam bo'lardim, nomdor, —*

deya g'azab bilan unga tik qaraydi.

Shoir «quturib qahri keldi, ilonday zahri keldi» kabi aniq o'xshatishlar orqali xonning zolimligini yana ham yaqqolroq ko'rsatadi.

Hamid Olimjon bu dostonni yozishda xalq og'zaki ijodining eng yaxshi an'analaridan ustalik bilan foydalangan. Shuning uchun shoir ertakdagi parchalarga ijodiy yondashib, bir qator obrazlarni (masalan, qul Tarlon obrazi) ham kiritadi. Ayni choqda, asarda xalq — buyuk kuchdir, degan mazmun yetakchilik qiladi. Asar g'oyaviy-badiiy jihatdan nihoyatda mukammal. Dostonda xilma-xil manzaralar, chuqur ichki kechinmalar keng lirik-epik tarzda ko'rsatilgan.

Hamid Olimjonning g'oyaviy-badiiy jihatdan barkamol bu dostoni bolalarni vatanparvar, qahramon, jasur, o'z xalqiga sodiq qilib o'stirishda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

O'zbekiston madaniyati, adabiyoti va uning eng muhim qismi bo'lgan bolalar adabiyotining yuksalishiga katta hissa qo'shgan shoir Hamid Olimjon bolalarning ham sevimli shoiri bo'lib qoldi.

ZAFAR DIYOR (1912-1946)

Zafar Diyorning she'rlaridagi lirik qahramonlarni bir joyga to'plash imkoniyati bo'lganda edi, o'nlab kichkina bog'bonlaru chorvadorlarni, jajji paxtakorlaru fan-texnika shaydolarini, jasur akalaru donishmand otalarni, chevar ayollaru nuroniy onalarni uchratish mumkin bo'lardi. Uning she'rlaridagi ramziy-majoziy obrazlar silsilasi — kitoblar va gazetalar, bayroqlar va bahor ham allegorik obrazlar galariyasi — hayvonlar va parrandalar ham jonli inson fazilatlarini bilan payvandlangan, qayta kashf etilgan bo'ladi.

Zafar Diyor bolalarni sevadi, bolalikni sevadi, jannatmakon yurtimizni sevadi. Shoir diyorimizga bo'lgan mehrini, muhabbatini she'rga soladi. U o'zining ko'pgina she'rlarida serquyosh O'zbekistonning umumlashma poetik obrazini yaratadi. Shoir «Serquyosh o'lka» she'rdagi o'z yurtini shunday ta'riflaydi:

*Do'stlar mening yurtimni
O'zbekiston, deydilar.
Dongg'i tutgan dunyoni
Bog'u bo'ston, deydilar.
Osmoni keng, beg'ubor,
Shifobaxshdir havosi:
Dimog'larni chog' etar
Uning shodon navosi.*

Shu o'rinda yana bir narsani eslatib o'tish o'rinliki, she'rdagi O'zbekistonning geografik o'rni, joylashishi shu qadar mohirlik bilan chiziladiki, har bir detal yosh kitobxon ko'z o'ngida ma'lum bir manzara hosil qiladi:

*Quyosh boqib Omuga
Oltin sochin taraydi.
Ko'zgu uchun Zuhraga
Sirdaryo ham yaraydi...*

She'rning davomida shu kabi obrazli misralar borki, ularni o'qiganingiz sayin mohir rassomning nafis mo'yqalami bilan chizilgan jozibali va jonli manzarani tomosha qilgandek bo'lasiz, «Sharbat bo'lib pishib yotgan» mevazor-bog'chalarga, «Uzum, olma, behilarning g'araq pishib, uzilib tushib, yo'lkalari yuzini qoplab olgan» mo'l-ko'l bog', «sarg'ish palak ostidan imo

qilgan handalak»ka, turli-tuman shakarpalak qovunlar pishib yotgan paykalga sizni boshlashga shay turgan dehqon, hosili dalaga sig'may, kuzda kumush kabi tovlanayotgan paxtalar — «oq oltin koni» ko'z o'ngingizda namoyon bo'ladi. Shu boisdan ham «serquyosh diyori» ta'rifidagi:

*Bahorlari, yozlari bir-biridan ortiqdir,
Mazali noz-ne'mati xalqimizga tortiqdir.*

misralarining haqqoniyligiga, dil to'la iftixor bilan, teran aql va kuchli ehtiros bilan aytilganligiga iqror bo'lasiz, o'zbek diyori haqidagi poetik xulosadan ko'nglingiz shodlikka to'ladi:

*Osmon to'la uchgan qush
Shu o'lkaning kaptari,
Maqtoviga yetmaydi
Shoirlarning daftari.
Bu o'lkaning ustida
Quyosh ham ko'proq kezar.
Qorli, sovuq izg'irin
Juda kamdan-kam esar.
Shunga ko'ra deydilar:
Serquyosh O'zbekiston:
Baxtiyor bu zamonda
Yashnagan bog'u bo'ston.*

O'zbek xalqi orasidan yetishib chiqqan qaysi bir qalam sohibi borki, u o'z ona diyori — O'zbekiston haqida she'r yozmagan bo'lsin?! Bunda, eng avvalo, Hamid Olimjon va Oybek she'rlari xotiramizga keladi. Hamid Olimjon mehnat bilan yuksalayotgan ulug'vor o'lkaning milliy qiyofasini chizib bergan bo'lsa, Oybek ilm-fanga tomon intilgan diyorning poetik obrazini kashf etadi, zafar Diyorda esa, bu mavzu tabiat go'zalligi-yu, boyligi bilan umumlashma obraz sifatida jamol ko'rsatadi.

Ana shunday katta iste'dod egasi Zafar Diyori 1912 yilda Namangan viloyatining hozirgi Chust tumani, Samsotqepa qishlog'ida kambag'al dehqon oilasida tug'ildi. 1916 yilda zafarlar oilasi Toshkent shahriga ko'chib keladi. Zafarning otasi dalada, onasi esa bosmaxonada mehnat qiladilar.

1927 yilda Zafar to'liqsiz o'rta maktabni bitiradi va Samarqanddagi Narimonov nomli pedagogika texnikumiga o'qishga kiradi. Texnikumda ko'proq ilm-fan sirlaridan bahramand bo'lishga harakat qiladi. Uning dastlabki she'riy mashqlari shu bilim yurti devoriy ro'znomasi sahifalarida ko'rina boshlaydi.

Yigirmanchi yillar oxiri va o'ttizinchi yillar boshlarida uning yoshlar

gazeta va jurnallarida ilk sheʼrlari chop etila boshlandi. Zafar Diyorning birinchi sheʼri yosh shoirlarning «Qurilish kuylari» degan toʻplamida bosilib chiqdi. Koʻp oʻtmay, uning birinchi sheʼrlar toʻplami ham «Qoʻshiqlar» nomi bilan 1933 yilda nashr etildi.

Yosh shoir 1933 yilda bilim yurtini muvaffaqiyatli bitirgach, oʻqituvchi boʻlib ishlay boshladi. Bu hol uning maktab va bolalar hayoti bilan yaqindan tanishishida, yosh avlod hayoti haqida yozadigan asarlarining hayotiy, puxta boʻlishida ijobiy rol oʻynaydi. Uning bunday ruhdagi sheʼr, hikoya va ocherklari 1928 yildan boshlab matbuot sahifalarida tez-tez bosilib turdi.

1934 yilda Zafar Diyor Samarqanddan Toshkentga qaytadi va hozirgi «Tong yulduzi» gazetasida adabiy xodim, keyinroq roʻznomaning masʼul kotibi boʻlib ishlaydi. Shu bilan birga u hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetining til va adabiyot fakultetiga kirib, oʻqishni davom ettiradi. Oʻzbek hamda qardosh xalqlar yozuvchilarining asarlarini qunt bilan oʻrganadi. Zafar Diyor kichikintoylar uchun sheʼrlar yozar ekan, izlanish, oʻqish, oʻrganish zarurligini dildan his etadi. «Bolalar uchun asar yozishni men oʻzim uchun juda qiyin va masʼuliyatli vazifa deb bilaman. Bu masʼuliyatli vazifaning uddasidan chiqish uchun tinmay ijodiy izlanishdaman».

Oʻsha yillari gazetada Zafar Diyor bilan birga ishlagan yozuvchi Hakim Nazir oʻz esdaliklarida shunday yozadi: «Men Zafarni oʻylasam uni nuqul shod-hurram bolalar qurshovida, quvnoq chehrasidan nur taralib, sertabassum lablaridan sheʼr durdonalari yorilayotganday koʻraman. Chindanam u bolalarga juda yaqin edi. Maktablar va bolalar uylarida, kutubxona va bogʻchalarda bot-bot boʻlar, yosh kitobxonlarga yangi-yangi sheʼrlarini bolalarcha muloyim, sodda, shirali ovoz bilan oʻqib berar, ayrim sheʼrlarini yoddan juda oʻxshatib deklamasiya qilar, bolalarga ham sheʼr oʻqitib eshitardi. Shunda u oʻzining qaysi sheʼrlari bilan bolalar koʻrigidan yaxshi oʻtganini, qaysi sheʼrini koʻproq sevib qolganlarini koʻrar, bolalarga yoqtirish uchun qanday sheʼrlar yozish lozimligini fahmlab olardi. «Biz bolalarga nuqul oʻrgatibgina qolmay, ulardan oʻrganib ham turishimiz kerak», derdi.

Zafar Diyor 1935 yilda dastlabki mashhur asarlaridan biri boʻlgan «Mashinist» dostonini yaratdi. Dostondagi Ashur obrazi baxtiyor yoshlarning fazilatlarini umumlashtirishga bagʻishlangan.

Kasb-xunar maktabida oʻqish Ashurni hunarli qilish bilan birga, uning ongi va tushunchasini ham oʻstiradi. U vatanga sadoqatli, har doim olgʻa intiluvchi ilgʻor yoshlardan biri boʻlib yetishadi. Shuning uchun doston qahramoni oʻz umrini Vatan yoʻliga tikishga tayyor turadi:

*Sevinaman, hali yoshman, koʻp yashayman
Bu oʻlkaning saodati – baxti uchun.
Yana oʻqib, yana kulib koʻp yashayman*

*Shu ko'plarning biri bo'lib o'lkam uchun.
Ha! Mamlakat shunday va'da beray senga:
Butun umrim sening porloq hayotingga!*

Asar yoshlarning ilm-fanga, kasb-hunarga, ona-Vatanga muhabbat, sadoqat ruhi bilan sug'orilgan.

Zafar Diyorning o'ttizinchi yillar ijodi vatanparvarlik, baynalmilallik va mehnatsevarlik tuyg'ularini aks ettiruvchi asarlarining ko'pligi bilan xarakterlidir. Bu xil asarlar yoshlar xarakterini shakllantirishda, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta rol o'ynab kelmoqda.

Shoir ijodidagi muhim mavzulardan biri inson va tabiat munosabati mavzuidir. Shu jihatdan uning «Binafsha», «Navbahor», «Qushlar haqida qo'shiq», «Kapalak» singari she'rlari shular jumlasiga kiradi.

Rang-barang gullarni, turli-tuman qushlarni sevgan shoir bolalar ruhiyatini chuqur tahlil etib, ularni ham ona tabiatni sevishga va parvarish qilishga ruhlantiradi, yoshlarni mehnatdan zavqlanishga o'rgatadi. Shoir bolalarda qushlarga muhabbat hissini uyg'ota oladigan quvnoq vazn, o'ynoqi misralar yaratadi. Shoir shu maqsadda so'zlarning xilma-xil takroridan, misralarni esa Mayakovskiychasiga tizib, tasvirning ohangdorlik jarangini, kuchini yanada oshiradi:

*Hoy qushlar, qushlar, qushlar,
Qanot qoqib kelinglar, sa'va,
mayna, bulbullar
Sizga termular ko'zlar...
Bizga ortiq yoqadi
Quvnoq qo'shiq — kuyingiz!*

(«Qushlar haqida qo'shiq.»).

Shoir bolalarning tabiat hodisalariga, hasharot-u jonivorlarga, ayniqsa, kapalakka qiziqishini, mehr-muhabbatini kichkintoylarga xos so'z va ohangda ifodalab, hayotga diqqat-e'tiborlarini oshiradi, kuchli zavq uyg'otadi, kapalak obrazi orqali kitobxonda insoniy tuyg'ularni shakllantirishga harakat qiladi.

*Uch, ucha ber, ucha ber,
Go'zal bog'cham — gulshanda.
Sira ozor bermayman,
Sevgim, fikrim ham sanda.
Kapalakjon, kapalak;
Do'st bo'laylik ikkimiz,
To'xta, so'zlayin andek!
(«Kapalak»).*

Zafar Diyorning «Binafsha» she`rini yoddan bilmagan o`quvchi bo`lmasa kerak. She`r o`zining ravon o`qilishi, qofiyalarining jarangdorligi bilan o`quvchini o`ziga tortadi:

*Binafshaxon, binafsha,
Kulishlaring chiroyli;
Bog`imizda ochilib,
Turishlaring chiroyli.*

Shoiming «Mamlakat», «Kazbek», «Tilsiz o`rtoq», «Madriiddan kelgan mehmon» kabi she`r va dostonlari Zafar Diyor ijodining har taraflama yuksalishidan dalolat beruvchi lirik-epik asarlardir.

Zafar Diyor bolalarning xatti-harakatlarini, orzu-intilishlarini yaxshi biladi. Shu jihatdan qaraydigan bo`lsak, uning «Kel, uchaylik shimolga» she`ri g`oyat xarakterlidir. Bunda shoir «Quyosh tushmaydigan» qutbni borib ko`rishni orzu qilgan bolaning lirik obrazini gavdalantiradi. Yosh bolaning murg`ak xayoli shimoliy qutbni borib ko`rishni, undagi hodisalar bilan tanishishni xohlaydi. Shoir lirik qahramonning ulug` maqsadlarga erishish uchun fan va texnika asoslarini amalda egallashi kerakligini chuqur anglaydi. Buni shoir modelcha yasash jarayonida kichik yoshdagi bolalarning ruhiyatiga mos, sodda holda tushuntiradi va ularda katta ishlarga — qahramonlikka havas uyg`otadi:

*Yosh bo`lsam ham mayliga
Qanot bog`lab uchayin;
Muz sahrosi — Qutbning
Sirin men ham ochayin.
Hoy, suyukli modelcham,
Tayyormisan safarga?
Fikrim senda hamisha,
Kel, uchaylik Shimolga!*

Shoir dovyurak uchuvchilarning tarixda birinchi bo`lib qutb yo`lini ochganligi bilan bolalarni tanishtirib, ularni Chkalovlar kabi mard uchuvchi bo`lishga undaydi.

Shu narsa xarakterliki, she`rda Zafar Diyor bolalarning yangilikka intilishi va qiziqishini qizg`in qo`llab-quvvatlaydi, ulardagi oliy his-tuyg`ularni o`stirishga, vatanparvarlik hislarini tarkib toptirishga yordam beradi. Shoir bunday yuksak tuyg`ularni badiiy sodda, ta`sirchan va mazmundor misralar bilan ifodalaydi:

*Butun dunyo anglasin
«Bir modelist kepti, — deb
Yangi avlod bayrog'in
Qutb uzra tikdi, — deb».*

She'r bolaning kelajakda orzu-umidiga erishishiga bo'lgan zo'r ishonch bilan tugaydi. Bu asar bolalarni ilm va hunarga muhabbat, tinmay olg'a intilishga chaqiriq ruhida tarbiyalashi jihatidan katta ahamiyatga ega.

Zamondoshlarimizning yangi qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, mo'l-ko'l hosil olish va qishloqlarni obodonlashtirish ishida olib borayotgan kurashlari «Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa» dostonida ochib berilgan.

Zafar Diyor dostonida sahro-cho'llardagi shamolning vahimasi va uning ayanchli tasvirini chizib, kitobxon diqqatini asarga jalb qiladi. Doston ertak shaklida, bolalarbop usulda yozilgan. Shoir sahrolarning «Qashqir kabi uvillovchi», «Boyqush kabi huvlovchi» dahshatli shamollari odam—tabiat dushmani ekanini obrazli misralarda yoritadi. Bundan keyin shoir hayotni go'zal, sahro-cho'llarni obod qilishda suvning qadrini juda yaxshi bilgan keng o'tloqni jonlantirib so'zlatadi va u yerlarda «gul hayot» qurish g'oyasini olg'a suradi. Keng o'tloq yuksak toqqa murojaat qiladi:

*Ne bo'larmish bizning ham
Ko'ksimizdan ketsa g'am.
Bu g'am suvsiz ketmaydi,
Suvsiz yara bitmaydi...
Men suvingdan kuch olsam,
Tentak yeldan o'ch olsam,
Uzoq yillar xo'rlangan,
Qaqrab toshga aylangan
Ko'ksim bo'lardi obod,
Boshlanardi gul hayot...
Talabimga yetkur tog',
Ber suvingdan, jon o'rtoq!*

Yuksak tog' ham chorasizlikdan o'z dardini — suvni keng o'tloqqa eltib berolmasligini o'kinch va alam bilan so'zlaydi.

Shoir endi bolalar fikrini boshqa narsaga — dunyoda aql -ongga, qudratga ega bo'lgan inson va uning ta'rifiga buradi. Zafar Diyor insonning kuch-qudratini sodda, mazmunli, shirali, bolalar qalbiga tez yetadigan iboralarda ifodalagan:

*Bu mardlik va mahorat,
Bu kuch-quvvat, jasorat
Insonlarga yo'ldoshdir,*

*Ularga xos qo'ldoshdir.
Butun borliq – tabiat
(Bu so'zlarim haqiqat)
Bo'ysunajak insonga
Gul tutajak ul jonga.*

Shoir insonning aql-zakovati, kuch-qudrati haqida fikrlar ekan mubolag'aga zo'r beradi, insonni hatto, tabiatni ham o'ziga bo'ysundiruvchi kuch sifatida ta'rif etadi. Albatta, bu fikrlar turg'unlik davrining oqibatidir. Negaki, «Sirdaryoning jilovlanishi» bugungi kunda xalqimizga qimmatga tushmoqda. Bir so'z bilan aytganda, tabiat insonlarning boshboshdoqlik xatti-harakatlari uchun shafqatsiz o'ch olmoqda. Bundan bu asar mutlaqo keraksiz yoki zararli asar ekan, degan xulosaga kelmaslik zarur. Asar kitobxonlarni mehnatsevarlikka, yaratuvchilikka, tabiat bilan inson munosabatida muhabbat tuyg'ulari bo'lishi lozimligiga undaydi. Bu fikrini ifoda etishda shoir yangi usul — tog' va o'tloqlarni jonlantirishdan foydalanadi:

*— Hoy, mard o'rtoq, mard o'rtoq...
Qara qancha keng o'tloq
Suvsizlikdan dili dog',
Uning ohin o'chirib,
Chamanzorga aylantir,
Mangulikka shodlantir.*

Dostonda shu tariqa xalqimizning azaliy orzusi — cho'l-biyobonlarni bog'-rog'larga aylantirish orzusi o'zining badiiy ifodasini topgan.

Zafar Diyor dostonning g'oyaviy-badiiy mukammalligi uchun qattiq ijodiy mehnat qilgan. Asarning kompozision tuzilishi xalq ertaklariga yaqinligi bilan xarakterlidir. Shoir asarning sehrli, romantik, ya'ni g'oyat ta'sirchan, o'qimishli bo'lishini ta'minlash uchun sodda, ajoyib badiiy-tasviriy vositalardan ustalik bilan foydalangan. Keng o'tloq, sahro, cho'llarning suvga tashnaligi va uning orzusi haqidagi «Bitta to'yib suv ichsak», «Suv ber, menga suv bergin», «Ko'ksimdan so'ng gul tergin»; sahro va uning shamoli to'g'risidagi «Eng g'azabli, eng o'chli, xarsang toshday qotaman, misdek qizib yotaman»; davr kishilarining kuch-qudratiga oid «Chinordek zo'r qomati, Go'ro'g'lidek savlati» kabi tasviriy vositalarga boy misralar fikrimizning dalilidir.

Bu asar yosh kitobxonlarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashi bilan muhimdir.

Zafar Diyorning ko'pgina asarlari mehnat mavzuiga bag'ishlangan. Ana shunday asarlaridan biri «Kichkina bog'bon haqida doston»dir. Dostonda bolalar va yoshlar dov-daraxtlarni ekish, parvarish qilishga chaqirilib, mehnat zavqi va ahamiyati kuylanadi. Bu g'oya Shotursun obrazi orqali

ifodalanadi. Kichik qahramon otasi bilan birgalashib mevali daraxtlarni parvarish qilishga, «Qo'lda kichik ketmon» bilan bog'larni yashnatishga mehr qo'yib, mehnatda o'zini ko'rsatadi.

Zafar Diyor o'zining «Amudaryo bo'yida» she'rida o'lka chegarachilarining lirik obrazini mahorat bilan chizgan. She'rida bolalarni chegara soqchilarining hayoti, ularning mas'uliyatli va faxrli burchi bilan tanishtiradi.

«Qutb qo'shig'i» she'rida esa shoir olam yaratilgandan buyon hech kim borib ko'rmagan qutbni egallagan bugungi kishilarning jasorat-u kuch-qudratini zo'r muhabbat bilan kuylaydi.

Zafar Diyor ko'p she'rlarida vatanparvarlik, vatanga muhabbat g'oyalarini ilgari suradi. Bolalarni vatanning munosib farzandlari bo'lib yetishishga undaydi. Buning uchun ularga bilim manbai bo'lgan kitobni sevib, fan asoslarini chuqur egallashlari zarurligini uqtiradi. Bu g'oyani «Kitob, mening do'stiman» she'rida shunday tasvirlaydi:

*Varaqlasam bir boshdan
Quv nab bahrim ochilur,
Oltin harf-so'zlardan
Totli ma'no sochilur.
Shuning uchun deymanki:
Kitob, mening do'stiman!*

Zafar Diyor kitobning mohiyatini bolalar ongiga oson singdirishda jonlantirish vositalaridan ustalik bilan foydalana olgan. Shoir kitobni bola tilidan shunday ta'riflaydi:

*Har sahifang men uchun
Bir hikoyat so'zlaydi,
— O'qib, odam bo'lgin, — deb
Yaxshi niyat ko'zlaydi.*

Shoir kitob bolaning eng yaqin, mehribon do'sti, g'amxo'r o'rtog'i deb ko'rsatgach, uni jon-dildan sevgan bolaning jonli qiyofasini chizadi:

*Seni jondan sevaman,
Meni tilga o'rgatding,
Hadya qilib ilm-fan,
Yorug' yo'llar ko'rsatding.*

Shoir kitobning mohiyatini bolalarga chuqurroq anglatishda, uni ta'sirchan qilib gavdalantirishda: «Baxtim kular kitobdan», «Quv nab baxtim ochilur», «Yosh o'ynoqi ko'zlarim shuur olar kitobdan» kabi istioralarni

ishlatib, she'ring badiiy ta'sirchanligini yanada oshirgan.

Zafar Diyor ikkinchi jahon urushi yillarida hozirgi «O'zbekiston ovozi» gazetasida adabiy xodim bo'lib ishladi. Ayni choqda, u tinmay, samarali ijod etdi. Shoirming «G'unchalar», «Serquyosh o'lka», «Ona qo'shig'i», «Bizning oila», «Qahramon», «Tankist», «Ulug' bayram», «Qurol bering menga ham», «Qahramonning kelishi», «Biz yashamoq istaymiz», «Qo'riqchilikda» singari jangovar she'rlari shu yillarda yaratilgan.

Zafar Diyor bahorni sevgan, go'zal ko'klam oshig'i bo'lgan shoir edi. U o'z ijodida bahor mavzuiga qayta-qayta murojaat qilgan va bu haqda rang-barang she'rlar yozgan shoirdir. Bu o'ynoqi, quvnoq she'rlarda u to'la ehtiros bilan bahorni quchar, quyosh nurini simirib ichar, bahor gullarini asalariday to'yib-to'yib hidlar va bol – ilhom yig'ar edi. Bahor haqidagi she'rlarining birgina ro'yxatiyoq uning bu mavzuga qanchalik oshiq bo'lganini yaqqol ko'rsatuvchi dalildir. «Bahor yaqin», «Navbahor», «Bahor keldi», «Bahor», «Bahor keldi, o'rtoqlar!», «Gunafsha» va hokazo...

Bu she'rlar tobora bir-birini to'ldirib, o'quvchisini bahor qo'yniga, qizg'in mehnat quchog'iga, quyosh bag'riga chorlaydi.

Shoir «Bahor yaqin» she'rida:

*O'tib ketdi
Qishning sovuq,
Ham bo'ronli kunlari.
Ortda goldi
Oy-yulduzsiz
Tim qorong'u tunlari ...
deb kuylasa, «Bahor keldi» she'rida:*

*Bahor keldi,
Gul ochildi,
Nur sochildi borliqqa;
Oh qandayin
O'yin-kulgi,
Yurak to'ldi shodlikka.*

Zafar Diyor bugungi o'zbek bolalar dramaturgiyasi taraqqiyotiga ham barakali hissa qo'shdi. U bolalar hayoti haqida «Baxtli yoshlik», «Yosh vatanparvarlar», «Omonat», «Uch og'ayni» kabi qator dramalar yozdi.

O'zbek bolalar nasrini rivojlantirishga ham Zafar Diyor o'z hissasini qo'shgan yozuvchilardan. Uning «Jo'natish», «Cho'pon qizi», «Nojo'yaliklar» kabi hikoyalari shular jumlasidandir.

Zafar Diyor bolalar adabiyotining hamma janrlarida qalam tebratdi.

U bolalarning talab-ehiyojlari hamda orzu-tilaklarini, turmushini, ruhiyatini puxta bilganligi uchun bolalarning yoshiga, ong-tushunchasiga moslab, g'oyaviy-badiiy jihatdan pishiq asarlar yaratdi.

Zafar Diyor turli yoshdagi bolalarning tilini yaxshi o'rganib, ular uchun sodda, ravon, shirali tilda, o'ynoqi vaznlarda ohangdor, ta'sirchan she'rlar yozdi.

Shoir o'zining qo'shiq va she'rlarida hamda boshqa asarlarida yosh kitobxonlarni ulug' yurtimizning behisob boyliklari bilan faxrlanishga, kelgusida yaxshi hayot bunyod etishlari uchun astoydil kurashuvchi, ongli, madaniyatli, vatanparvar kishilar bo'lib yetishishlari uchun a'lo baholar bilan o'qishga chaqiradi. U yosh avlodni mehnatga muhabbat bilan qarashga, rostgo'y va intizomli bo'lishga undadi, ularda vatanparvarlik, do'stlik tuyg'ularini o'stirishga katta e'tibor berdi. Uning asarlari davr bolalari va yoshlari uchun zavq bag'ishladi, ularni o'qish-o'rganish va kamol topish uchun kurashga ruhlantirdi.

O'zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga she'r, qo'shiq, doston va ertaklari bilan juda katta hissa qo'shgan Zafar Diyorning asarlarini bolalar hamon sevib o'qiydilar va yuksak qadrlaydilar.

QUDDUS MUHAMMADIY
(1907-1997)

Quddus Muhammadiy butun umrini, ijodini kichkintoylarning katta adabiyotiga bag'ishladi.

*She'r yo'lin o'rgatgan quyoshim, oyim,
Kunduzim, yulduzim, ilhomim, so'zim,
Shu Vatan, shu xalqim, shu o'g'il-qizim,
She'rimning asosiy mavzui sizlar.
Asarim ovozi — parvozi sizlar,
O'zingiz ilhomim oltin o'zagi,
O'zingiz she'rimning husn-bezagi,
Chunki siz men uchun, Men-chi siz uchun...*

Haqiqatdan ham shoir she'rlarining mavzui bepoyon Vatan, uning mehnatsevar xalqi, shirin «o'g'il-qizlari»dir asarlarining ovozi ham, «parvozi» ham, «ilhomim»ning «oltin o'zagi», she'rining «husn-bezagi» ham shulardir.

Shoir o'z asarlarida bolalarning yurak tuyg'ularini, orzu va intilishlarini, o'qishdagi yutuqlarini aks ettirish bilan birga, ulardagi kamchiliklarni qoralaydi, uni yo'qotish yo'llarini izlaydi, topadi, o'z o'quvchisiga talabchan o'rtoq, qattiqqo'l ustoz sifatida yo'l ko'rsatadi.

Shoirni bolalarning hamma tomoni qiziqtiradi. U bolarga nima xunigu nima chiroylik, nima yaxshi-yu nima yomon, juda go'zal nima-yu juda qiziq nima ekanligi haqida yozadi. U o'z she'rlari bilan bolalarda estetik didni o'stirishga, go'zallik haqida tassavur hosil qilishga harakat qiladi.

To'qson yillik umrini bolalarga she'r, qo'shiq, doston, doston— ertak yaratishga qaratgan Quddus Muhammadiy 1907 yilda Toshkent shahrida mehnatkash dehqon oilasida dunyoga keldi. Bo'lajak shoirning otasi Muhammad Alibek Abdurahmonbekov ancha savodli kishi edi. Shu sababli u dastlabki ma'lumotni otasidan oldi.

1925 yilda otasi vafot etgach, Quddus Muhammadiy avval amakisidikida, so'ngra esa maktab-internatda tarbiya oladi. Internatda Q. Muhammadiyning birinchi she'ri «Chuvalachi» maydonga keladi va bu yerda chiqadigan «Quyosh» nomli devoriy gazetada bosilib chiqadi.

Shu ilk mashqlaridayoq bo'lajak shoirning nafosat olamini kuzatish va badiiy idrok etish talanti hamda umumlashtirish mahorati yaqqol ko'rinadi.

U yetti yillik maktabni muvaffaqiyatli tamomlab, Toshkent qishloq xo'jalik texnikumiga o'qishga kiradi. Bu yerda u bolalar uchun she'rlar yoza boshlaydi. Uning «Tong o'yini», «Paranji», «Ahmad va asalari», «Seleksiya stansiyasi» nomli she'rlari vaqtli matbuotda bosilib chiqadi.

1931 yildan Q. Muhammadiy maktabda botanika o'qituvchisi bo'lib ishlaydi,

shu bilan birga O'rtasiy davlat universitetining biologiya fakultetida o'qiy boshladi.

Bolalar uyidagi va universitetdagi hayot, mehribon murabbiy va muallimlarning g'amxo'rliklari Q. Muhammadiy qalbida bir umr o'chmas iz qoldiradi. Bu yerdagi o'zaro do'stlik bo'lajak shoir qalbini tordek ko'tarib yuboradi.

Quddus Muhammadiy Oybek, H. Olimjon, G'. G'ulomlarni o'zi uchun ustoz deb bilgan, ulardan o'rgangan, ular bilan doimo ijodiy muloqotda bo'lgan. Ilk she'rlaridan biri «Tong o'yini» orqali ulkan adib Oybek bilan tanishadi. Oybek bu iste'dodli bolalar shoirini hamisha qo'llab-quvvatlab, ijodiga g'amxo'rlik qilib kelgan.

Bir kuni Yozuvchilar uyushmasida mushoira bo'ladi. Mushoiraga raislik qilayotgan Hamid Olimjon she'r o'qish navbatini Q. Muhammadiyga beradi. Q. Muhammadiy zavq bilan «Sa'va sayrarkan» she'rini o'qiydi. Q. Muhammadiyning ijodiy qobiliyatini payqagan H. Olimjon she'r tugashi bilan uni yoniga chaqirtiradi. Qachondan beri she'r yozishini, qayerda ishlashini surishtirib, she'r ma'qul tushganini aytadi. So'ng bolalar uchun she'rlarning kamligi haqida to'xtalib, mana shunday ajoyib she'rlarni ko'proq yozishni ta'kidlaydi.

Q. Muhammadiy ijodiga xos bo'lgan muhim xususiyatlardan biri hozirjavoblikdir. Shoir asarlarida ona-Vatanga muhabbat, a'lo o'qish, xulq-odobda boshqalarga namuna bo'lishga da'vat etish, fan va texnikani o'rganish muammolari asosiy mavzulardan hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Quddus Muhammadiy Islom shoirga adabiy kotiblik qiladi. Bu yerda u xalq og'zaki ijodi namunalari bilan yaqindan tanishadi. Islom shoirdan ko'p narsalarni o'rganadi.

Shoirming birinchi she'rlar to'plami 1946 yilda «O'quvchiga estalik» nomi bilan bosilib chiqadi. Shundan keyin uning 60 dan ziyodroq turli nom va tillardagi kitoblari bosilib chiqdi.

Quddus Muhammadiy doimo zarur mavzularda asarlar yaratib keldi. Har bir she'rni kundalik hayotimizdan olib yozdi. Yozganda ham qiziq yozdi, qizg'in yozdi, soz yozdi. Bolalarni o'qishga, hunar o'rganishga, odobli bo'lishga, mehnatga chaqirdi, qiziqitirdi, yordam berdi. Buni shoirming «O'quvchiga estalik» she'rida ko'rish mumkin. Asarda maktab o'quvchisining ma'naviy qiyofasi va vazifalariga mufassal to'xtalib, o'qish, bilim o'rganish zarurligini ta'kidlaydi:

*Bo'lay desang bog'bon,
Yo Vatanga posbon.
Yo osmonda uchuvchi,
Yo dengizda suzuvchi,
Nimani qilsang tilak,
Bariga o'qish kerak.*

San'atkorning qaysi turkumda yaratgan asarini olmang, barchasida hayotbaxsh ruh, da'vatkorlik, bolani nimagadir chorlash, yaxshilik, a'lo

o'qish, axloq-odobli bo'lishda boshqalarga o'rnak ko'rsatish, qushlar va jonivorlarga mehribon bo'lishdek ibratomuz ma'no va mazmun yotadi.

Shoir o'quvchi bolalar hayotining faqat eng muhim, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan masalalarinigina qalamga oldi va ularni badiiy jihatdan yorqin va ifodali qilib tasvirlashga urindi. Bu esa u tomonidan ishlatilgan tasvirlash vositalarining naqadar o'rinli va mazmundorligini tasdiqlaydi, obrazli ibora eng qisqa ifodali va mazmundor ibora ekanini isbotlaydi.

Quddus Muhammadiy sofdil, a'lochi o'quvchi bolalarni samimiy sevadi, o'z she'rlarida bunday bolalarni maqtaydi. «A'lochi Sodiq», «Sinov», «Mening orzum», «Bizning uyda», «Yasha, Omon!», «Besh», «Solijonning darsxonasi» va boshqa she'rlari a'lochi o'quvchilar haqida yaratilganligi bilan muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Shoir bu she'rlari orqali a'lo o'qish, tinmay mehnat qilish bilangina ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini bolalar qulog'iga quyadi.

Q. Muhammadiy ijodining yana bir muhim qirrasini satirik va yumoristik asarlari bilan bog'liq. «Nomsiz erkatoylar haqida», «Dum», «Ahmadjonga uyat», «Lapashang», «Ravshanjonning qo'li tilga kirdi» kabi ko'plab she'rlarida bolalar xarakteridagi yaramas odatlar ayovsiz tanqid qilinadi. Ayniqsa, shoirning «Dum» she'ri shu jihatdan xarakterlidir. Ulgurmovchi, uyga berilgan vazifani tayyorlamay «dum» bilan yuruvchi o'quvchilar haqida nasr va nazmda yozilgan ko'pgina asarlarni bilamiz. Ammo Q. Muhammadiy «dum»chilar ustidan kulish uchun mutlaqo yangi so'z va obraz topgan.

She'r quvnoq misralardan tashkil topgan bo'lib, bolalarning ruhiga, pedagogik-ruhiy xususiyatiga mos tushadi:

*Bir maktabda gap mishmish
Turg'unning dumi bormish.*

Dum bilan yurish inson sha'niga yarashmasligi, ikkichi, qoloq, ishyoqmas tursunlarning bunday yaramas dumdan qutulib ketishi zarurligi asarning mantiqiy xulosasidir.

Quddus Muhammadiy ko'pgina she'rlarida bolalarni hayvonot, qushlar, o'simliklar va buyumlar olamiga boshlab kiradi.

Qisqa, esda qoladigan she'rlarda shoir sodda, ammo jarangdor qofiyalarda toychoq, tuya, laylak, xo'roz, ipak qurti, gullar, parovoz va samolyot haqida hikoya qiladi.

Atrofdagi mavjudotlar haqida bolalarning dunyo qarashini kengaytirish, ularning so'z boyligi va bilimlarini boyitish Quddus Muhammadiy o'z oldiga qo'ygan vazifalardan biridir.

«Ahmadjonning kitobxonligi» she'rida Ahmadning ko'z oldidagi kitobga tushirilgan har bir hayvon va qushchaga qisqacha ta'rif beriladi:

*Ana mug'ombir tulki.
Pisib turishi kulgi.
Ana o'rdak bilan g'oz,
Ana maymun sho'x dorvoz.*

Bolalarga yaxshi tanish bo'lmagan ukki haqida juda sodda tushuncha berilgan:

*Hammadan qiziq ukki,
Tumshug'i egri-dukki?
Nechun yurmas kunduzi,
Nega yonadi ko'zi?*

Surat orasida Arslon yo'qligi Quddus Muhammadiyga xos yumor bilan tasvirlanar ekan, yo'lbarsning yurish-turishi tushuntiriladi:

*«Xo'roz qichqirar qu-qu!
Bunda yo'lbars, Sher yo'g'u...»
Shu bilan birga qolar kitob,
Go'yo o'qildi hisob.*

Shuningdek, Q.Muhammadiy ham boshqa shoirlar singari she'riy alifbe tuzgan; har bir harfga biron voqea yoki harfni oson o'zlashtirishda bolaga yordam beradigan narsa asos qilib olingan. Bu alifbening tuzilish tarixi qiziq. Q.Muhammadiy kichik maktab yoshidagi bolalarni to'plab, ularga harflar to'g'risida gapirib bergan va ularning har biri buni nima deb tushunishini, undan boshlangan qaysi so'zlarni bilishini so'ragan. Ertasiga Q.Muhammadiy bolalardan juda ko'p so'z yozib oldi. Ulardan eng yaxshi va ta'sirlisini tanlab, o'zining she'riy alifbesini tuzdi. Bu alifbe syujet asosida tuzilgan: maktab ta'tillari vaqtida o'qishdan bo'shagan harflar davra qurishib, har kim o'z joyini topish o'yinini boshlashadi.

She'riy topishmoq – o'zbek adabiyotida ko'pdan buyon hukm surib kelayotgan juda qadimiy janr.

Kichkintoylar bilan suhbatlashganda Q.Muhammadiy ham shu janrga murojaat qiladi. Masalan, uning «Bu nima?» she'rida kirpining obrazli tasviri bola uchun juda sodda qilib beriladi. Birinchi satrdanoq ma'lum obraz ko'zga tashlanadi:

*Dum-dumaloq jonivor,
Tikanak choponi bor...*

Shunisi xarakterliki, shoir kirpiga o'zbekcha milliy to'n kiydirib, she'rlarga mahalliy ma'no beradi, bolalarning tushunishini osonlashtiradi.

Shoir ijodiga nazar tashlasak, mehnatga muhabbat mavzui alohida o'rin tutishini aytish mumkin. «Bobomning mehnati», «GES qurilishi», «Mirob», «Bu binoni kim qurgan?», «Etik», «Madraim payvandchi», «Mamajon shofyor» va boshqa shu kabi she'rlarida mehnat simfoniyasi jaranglab turadi. Bu yerda shuni ham ta'kidlab o'tish zarurki, mehnat ahlini sevish, ularning bunyodkor faoliyatlarini qadrlash birinchi o'rinda tasvirlanadi.

«Etik» she'ri rining qahramoni Solijon degan bola. U hali kichkintoy bo'lishiga qaramasdan mushohadasi o'tkir, odobli. U «O'rdak burunli kavkazcha etigiga gard yuqtirmaydi». Shunga ko'ra uni olifta bola ekan, deb o'ylash ham mumkin.

Shoir Solijon bilan uning etigi orasidagi munozaraga o'quvchi diqqatni qaratadi. Etik o'zining chiroyliligini ko'z-ko'z qilmoqchi bo'ladi:

*Ko'p chiranma husningga,
Rahmat deb qo'y bir marta
Seni tikkan ustangga.*

Solijonning «o'rdak burunli kavkazcha» etigini «puf-puflab» kiyib yurishi — uning tikilishiga sarf qilingan mehnatni yaxshi bilishidan, e'zozlashidan. Bolalar tabiatan odam va olam sirlarini bilishga astoydil qiziqadilar. Shoirning «Dunyoda eng kuchli nima?» she'ri ana shu qiziqishning badiiy ifodasi sifatida e'tiborga loyiq. Shoir filni «tog'ni ortsang ko'taradi», sherni «filni ham tikka yeydigan», suvni «daryo, soy, irmoqlari, buloqlari ko'p», sovuqni «daryolarni tosh qotirgan», issiqni «qish sovuqni qochirgan», tog'larni «tog'u toshni qulatar», quyoshni «qarimaydi, uchmaydi» deb har xil mavjudot va hodisalarga xos xarakterli xususiyatlarni g'oyat jonli, qiziqarli ifodalab, ularni bolalarning suhbatlari orqali poetik ravishda gavdalantiradi. Buni o'qigan bola hodisalarning sababini, ularning hayotdagi o'rmini tushunib oladi. Bu bolaning fikrini, qobiliyatini, ongini, dunyo haqidagi tushunchasini oshiradi. Ayniqsa yosh kitobxon dunyoda kuch-qudrat, aql-zakovatda insonga teng keladigan hech narsa yo'q ekanligini bilib oladi:

*O'sha kuchli o'zimiz,
Borliqning egasimiz...
Xotiringiz bo'lsin jam,
Dunyoda kuchli odam!*

Maktab o'quvchilari har yili necha ming tonnalab temir-tersaklar yig'ib topshiradilar. Bu hol an'anaga aylanib ketgan. Maktab o'quvchilari bu ishga astoydil kirishib «kim ko'p to'plashga» o'ynaydilar. Natijada,

musobaqalar qizib ketadi. Shoir temir-tersak yig'ish chog'idagi o'quvchilarning qizg'in mehnatini, temir-tersaklarning xalq xo'jaligidagi o'rnini, ulardan nimalar tayyorlanishini «Temirlar o'yini» she'rida ifodalaydi.

Temirlar o'yinini ifodalashda shoir bolalarbop vosita, ohang topgan. She'rni o'qir ekansiz, temir-tersaklarni jonlantirish asosida ularning har biriga o'ziga xos tasvir topishi va g'oyani obrazli ifodalay olishini kuzatish mumkin:

*Temirlar jarang-juring,
O'ynashib diring-diring,
Deyishar: «Yuring-yuring»
Tushdilar qiziq – tansa,
Sakrashar assa-assa.*

«Temirlar o'yini»dagi «siniq pero», «buzuq ruchka», «eski chelak», «cho'loq ketmon», «zang bosgan mix», «keraksiz kalit», «uzuq zanjir» larning o'z holiga achinishi, bolalar mehnati, tashabbusi tufayli ular ham xalq xo'jaligini rivojlantirishda yaroqli bo'lishidan xushnudligi yanada aniq, jonli, lo'nda ifodalanadi: endi ular keraksiz bo'lib har yerda sochilib yotmaydi. Zavodlarda eritilib qayta quyilganidan so'ng mehnat qurollariga aylanishadi, yana o'z o'rnini topishadi;

*Qurilishga boramiz,
O'z o'rnimiz olamiz.*

Shoir she'ring ikkinchi qismida maktab bolalariga o'zlari to'plagan temir-tersaklarni zavodga topshirsalar, ulardan nimalar yasalishini tushuntirishga o'tadi:

*...Elektr salqi simlar,
Trolleybus, dizellar,
Poezd, vagon, po'lat iz,
Daryoni shart to'sgan GES...
Hattoki qisqich, chelak,
Tegirmonda sim elak
Palovimiz kappiri,
Chovli, kastryul – bari.*

Xalq xo'jaligi va mehnatkashlar ehtiyojini ta'minlashda shunday katta ahamiyatli narsalar tayyorlanganligidan temir-tersaklarning:

*O'ynashib diring-diring,
Deyishar: «Yuring-yuring», –*

tarzidagi quvnoqlik ruhini ifodalash bilan shoir bolalarni bu ishga yanada ko'proq ruhlantiradi.

Quddus Muhammadiy she'rning qiziqarli, bolalarbop bo'lishi uchun katta xizmat qilgan. Jonlantirish usulidan ustalik bilan foydalanib, temir-tersaklar ahamiyatini ularning o'zlari tilidan so'zlatadi, har qaysisiga xos va mos sifatlarni topadi. Deyishar: «Yuring, yuring», «Biz qachon bo'lamiz ZIL?», «Traktorga vint bo'lib, Paxta maydonin ko'ray», «Qurilishga boramiz», «Temir mehnatkash do'stim» kabi jonlantirishlar she'rning g'oyaviy-badiiy tomondan yuksak bo'lishini ta'minlash bilan uning ta'sir kuchini oshirgan.

Shoir she'rning yengil vaznda, ravon va ohangdor bo'lishi uchun yorqin qofiyadosh so'zlarni topa olgan:

*Siniq pero dikillab,
Buzug ruchka likillab...
Temir ishin bilaman,
Qayda ko'rsam ilaman,
Maktabga topshiraman
Zavodga oshiraman,—*

kabi poetik tasvirlar she'rning g'oyaviy-badiiy mukammalligini ta'minlash bilan uning tarbiyaviy ahamiyatini ham oshirgan.

Tabiat go'zalligiga bo'lgan ulkan muhabbat shoirga hamisha hamrohdir. Maktabda muallimlik qilib yurgan paytida barg mavzusini o'tar ekan «Bargion» she'rini yozadi. Shu tariqa uning «Momaqaymoq, «Qoqi o't», «Bog'imizda bir nok bor», «Tut», «Tolim gullaydi-yu, nega meva tugmaydi», «Tok daraxti bir xil-u uzumi nega har xil», «Shaftoli doktor», «Asalari va Ahmadjon» kabi she'rlari paydo bo'ldi.

Shu jihatdan shoirning Hamza nomidagi Respublika davlat mukofotiga sazovor bo'lgan «Tabiat alifbosi» turkumiga kirgan beshta to'plami xarakterlidir. Shoir bu to'plamlarga kirgan she'rlarida tabiat hodisalari, narsa va buyumlar, koinot mo'jizalari haqida poetik xulosalar chiqargan. Bu xulosalar g'oyat bolalarbopdir. Chunonchi, zilzilani yerning gimnastika qilishi deb ta'riflasi, chuvalchangni «er traktori» deb ataydi, gilosning qizilligini kichkinaligidan uyalishidan degan xulosaga keladi. Xullas, tabiat mavzusidagi har bir she'rida shu tariqa bolalar xarakteri va tushunchasiga xos ibratli fikr ifoda etiladi.

Q. Muhammadiy yosh kitobxonlar qalbida tabiat va inson kuychisi sifatida e'zozli bo'lib qoldi.

ILYOS MUSLIM
(1909-1993)

Ma'lumki, bolalar adabiyoti bolalarni go'daklik chog'idan boshlab mehnatga mehr qo'yishga, u bilan zavqlanishga, uning qudratiga ishonch bilan qarashga o'rgatadi. Shoir Ilyos Muslim ham qalamkash do'stlari singari ozod mehnat gulshanini ehtiros bilan kuylaydi:

*Keng jahonda tinchlik tayanchi — Vatan,
Mehnatsevar xalqlar uchun jonu tan.
Tinchlik bayroqdori, ulug' mamlakat.
Senga hurmat, senga olqish, sharaf-shon!*
(«Vatan haqida qo'shiq»)

Bolalarga atab yozilgan asar ularning tushunchasini kengaytirishi, so'z boyliklarini orttirishi, tevarak-atrofnı o'rab olgan muhit bilan tanishtirishi lozim.

Jo'shqin kuychi Ilyos Muslimning she'rlarida o'rinli o'xshatishlar, jonli obrazlar ko'zga yaraq etib tashlanadi:

*Ishkomda yurib o'zim,
Ko'rdim ajoyib uzum.
Charos rangida ekan,
Olxo'riday kattakon.*
(«Kamoljonning orzusi».)

Yoki:

*Qor bo'rar... qattiq chilla,
Pisand qilmas Abdulla.
Har minut — unga tilla,
Qahraton qish unga yoz.*
(«Chirchiq esdaliklari».)

Bolalar adabiyoti kichkintoylarning vatanparvarlik his-tuyg'ularining shakllanishida katta rol o'ynaydi. Shu sababli ularning psixologiyasi, intilishi, orzu umidlarini ifodalovchi biron asar yozish va ma'qullash ancha murakkab ish. Ilyos Muslim ana shunday mas'uliyatli vazifani chuqur his etgani holda, bolalar adabiyoti bo'yicha umr bo'yi qunt va sabot bilan ijod qildi.

Ha, kichkintoylarning katta adabiyotini yaratib berish uchun bel bog'lagan. Ilyos Muslim 1909 yilning 2 avgustida Qirg'izistonning Bishkek shahrida cho'yan quyuvchi — hunarmand oilasida dunyoga keladi. U 1924 yilda shahardagi Narimonov nomli 1-boshlang'ich o'zbek maktabiga kiradi. Maktabda o'zbekcha, qirg'izcha va ruscha kitoblarni sevib o'qiydi, atrofda

bo'layotgan o'zgarishlarga sinchkovlik bilan qaraydi. Dastlabki maqola va she'rlarini maktab devoriy hamda respublika gazetalarida bostirib turadi.

1927 yilning kuzida Ilyos Muslim Toshkentga kelib, o'zbek erlar bilim yurtiga o'qishga kiradi. 1930 yilda u bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomlab, Qashqadaryoga boradi. Yakkabog' tumanidagi shaman, qirg'iz va Sherozi qishloqlarida o'qituvchilik qilib, yoshlarni ilm-fan nurlaridan bahramand etadi.

1931—1942 yillarda Ilyos Muslim O'zbekiston Davlat nashriyotida, badiiy adabiyot, yoshlar va bolalar adabiyoti nashriyotlarida muharrir, bosh muharrir, direktor o'rinbosari vazifalarida ishlaydi. Shoirning dastlabki she'rlari «Er yuzi», «O'zbek adabiyoti va san'ati», «Yosh kuch» kabi bir qator jurnallarda bosilib chiqadi. Shoirning birinchi she'rlar to'plami 1932 yilda «O'suv» nomi bilan kitobxonlar hukmiga havola etiladi. Shu yili «Zaharxandalar» degan ikkinchi to'plami, 1934 yilda «Miqti keldi» dostoni bosilib chiqadi. 1938 yilda esa «She'rlar» to'plami maydonga keladi.

Ilyos Muslim 30-yillarda yaratgan barcha asarlarida erk, ozodlik, yangi hayot, ozod mehnat, yangi davr, yoshlarning baxtivor turmushi, yurtning o'sishi, dehqon taqdiri va ona-Vatanga mehr kabi o'sha davr masalalari to'g'risida fikr yuritadi. Masalan:

*Vatan hamdam,
Hurmiz har dam.
Yoshlik g'uncha
O'sar har dam.
Mehnat toshdi
G'ayrat jo'shib.
Hayot qaynar
Zafar quchib.*

Ilyos Muslim o'zining «Miqti keldi» (1933) poemasi bilan 30-yillar o'zbek bolalar dostonchiligini boshlab berdi. Dostonda erkin, tinch va osuda hayotni bunyod etish uchun kurash Miqti va boshqa obrazlar misolida ochib beriladi.

Ilyos Muslim 1942—1947 yillarda harbiy xizmatda bo'ladi. Ikkinchi jahon urushida nemis-fashist bosqinchilariga qarshi kurash olib boradi. Birinchi Belorussiya frontida harbiy muxbir bo'lib ishlaydi. «Yovni tutday to'kamiz», «Adolat jangi», «Marshrut — Berlin!», «To'pchilarga», «Yashna, Vatan!» va boshqa o'nlab she'rlari shu davr ijodining mahsulidir.

1947 yilda harbiy xizmatdan bo'shagan Ilyos Muslim nashriyotga qaytib, ijodiy ishga beriladi. Uning «Turnalar», «Bizning maktab», «Sening sovg'ang», «Tilla qo'ng'iz», «Ishchan asarilar», «Oylar aytishuvi», «Oyhon va rayhon», «Ko'rik», «Birinchi sovg'a» kabi kitoblari hozirgi zamon o'zbek bolalar

adabiyotining rivojlanishiga barakali hissa bo'lib qo'shildi. Bu to'plamlar yosh kitobxonlarning aqliy, axloqiy, estetik tarbiyasida yetakchi rol o'ynab kelayotir.

Ilyos Muslimning qaysi asariga nazar tashlamang, unda davrimizning bolalar adabiyoti oldiga qo'ygan vazifalari, kichkintoylar oldida turgan muhim ishlar tasvir markaziga qo'yilganini ko'rish mumkin. Masalan, «Maktabim» asarini olib ko'raylik. Unda dunyoda maktabdan aziz, mo'tabar joy yo'q, go'yoki «ona kabi mehribon» bir makon, kishining savodini chiqaradigan, o'zini-o'ziga tanitadigan, ongi va aqliga aql qo'shadigan ulkan maskan, degan g'oya ilgari suriladi. Shuningdek, asarda bolaning maktabdan behad minnatdorligi, o'zining oldida turgan bir qator vazifalar, el-yurtga sodiq farzand bo'lish uchun avvalo maktabda yaxshi va namunali o'qish kerakligi sodda va ravon misralarda ifodalab berilgan:

*A'lo o'qishdir burchim,
Sarf etaman bor kuchim.
Ishlayman xalqim uchun,
Qadrdonim maktabim!*

Ilyos Muslim quyoshli O'zbekistonimizning go'zalligini, bolalarning baxtiyorligini kuylar ekan, ularning porloq kelajagiga nazar tashlaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda shoirning «Do'stlik» she'ri diqqatga sazovordir.

Shoir do'stlik va tinchlik tushunchasini kichik yoshdagi bola tasavvurida berib, ularni maktabgacha tarbiya yoshidanoq do'stlik ruhida tarbiyalashni asosiy vazifalardan deb biladi. Bu g'oyani tinchlik uchun kurash tuyg'usi bilan omuxta etib ifodalaydi.

Shoir tinchlikning mohiyatini tushuntirishda kichik yoshdagi bolalarning saviyasiga mos usullar qidirib topgan. Ya'ni bolalar tinchlikni shirin-shakar qand, shokoladlar, konfetlarning mo'l-ko'lligida deb tasavvur qiladi, degan xulosa chiqaradi. Tinchlikni shu yo'sinda tushuntirib, ularning fikrini tasdiqlaydi:

*Juda mo'l bo'lar shokoladlar ham,
Stolga to'lar marmeladlar ham.
Ko'payar yana shirin kulchanon,
Holva-yu, konfet obakidandon.*

Borlarda o'ynab-kulib yurgan, turli noz-ne'matlardan bahramand bo'lgan bolalar ham, jahon mehnatkashlari ham elning, yurtning tinch va obod bo'lishini, ota-onalarining tashvish tortmasligini xohlaydi. Shuning uchun ham shoirning kichik qahramonlari olamga jar solib, tinchlik bo'lsin, deydilar:

*Bog'larimizda yayraymiz har dam,
Bilim olamiz, kuylaymiz bardam.
Dunyoda xalqlar kun kechirsa tinch,
Ota-onalar tashvish tortmas hech.*

Bu murojaatda lirik qahramonning — bolalarning urushga qarshi nafrati, ozodlik bilan do'stlikning qudratiga zo'r ishonch o'z ifodasini topgan.

Ilyos Muslim «Sening sovg'ang» nomli she'rida o'z hunari bilan hammaning diqqatini tortgan chevar qizning lirik obrazini yaratadi. Shoir bu obrazda o'z hunari bilan faqat onasinigina emas, hammani o'ziga jalb qilgan jaji qizning fazilatini ko'rди va uni gavdalandirdi. Chevar qizdagi eng yaxshi fazilatlardan biri uning mehnatga mehr-dili bilan berilishidir. Buni shoir turli istioralar yordamida ifodalaydi:

*Chaq nab turgan quvnoq ko'zingni
Qo'lingdagi ishdan olmaysan,
Ishni har kun olib yoningga,
Zehn qo'yib kashta tikasan.*

Shoir chevar qiz o'zining butun mehr-muhabbati bilan tikkan kashtasini onasiga sovg'a qilishi — bolaning ota-onaga bo'lgan cheksiz muhabbatini davr yoshlariga xos xislatlarga ega ekanligini ulug'laydi.

Shoir «chaq nab, quv nab turgan ko'zlaring», «dildan toshib chiqqan so'zing», «jajigina barmoqlaring», «sen onangning kichik yo'ldoshi» kabi misralarda kashtachi qizning yoqimli xislatlarini ochib, uni o'quvchilarga namuna qilib ko'rsatadi.

Ilyos Muslim jismoniy mehnatni maktabgacha tarbiya yoshidan boshlashni afzal ko'radi. O'zining bu ezgu niyatini u «Oyxon bilan rayhon» deb nomlangan jajigina bir she'rida juda lo'nda qilib ta'riflaydi.

Oyxonning oddiy va soddaligi, tirishqoqligi va uddaburonligi hatto katta yoshdagi bolalarni ham qoyil qoldiradi. U har xil ko'chatlar ekadi. Gap shundaki, yerga ko'chat ekish boshqa, uni parvarish qilish boshqa. Oyxon ko'chatlarga mehr bilan qaraydi. Tagini chopadi, suv quyadi. «Jambil, sada, osh rayhon» ko'm-ko'k bo'lib voyaga yetadi. Ayniqsa, «Oyxonning sochi kabi quyuq o'sadi rayhonlari». Rayhondan iste'mol qilib ko'rganlar mehnatkash qizchaga rahmat aytib, minnatdorchilik bildiradilar:

*Bobolar nasihatini
Eslab sevinchga botdi.
Halol mehnat rohatini
Oyxon ham shu kun totди.*

Bugungi o'zbek bolalar adabiyotining atoqli vakili Ilyos Muslimning bunday jozibali she'rlari juda ko'p. Uning fazogirlarga bag'ishlab yaratgan «Raketamiz uchdi oyga», «To'rt botir», «Kichik Andriyan», «Haykal» va boshka she'rlarida dovyurak fazogirlar, fazo kemalarini bunyod etgan kishilar, fazoga parvoz etishga qiziqayotgan bolalar qalamga olinadi.

Shoirming «Eshmatvoyning qilig'i», «Yomon odat», «Befahm Eson», «Xolcha bilan olcha», «Mashmasha», «Grippdan kim qochadi?» singari yumoristik asarlarida ishyoqmas, dangasa, lapashang, o'z ustida ishlamaydigan bolalarning kamchiliklari, nuqsonlari ochib tashlanadi.

Shoirming qator she'rlarida davrimiz bolalari qanday bo'lishi kerak, degan masala ko'tariladi hamda har tomonlama yetuk, o'rnak bo'ladigan bolalarning obrazini chizib, namuna qilib qo'yadi. Shoir a'lochi, intizomli, mehnatsevar, halol, do'st, mehribon, ko'p hunarni egallagan, Vatani va xalqi uchun hayotini ayamaydigan yoshlarni yetuk odamlar deb hisoblaydi, bolalarni shunday bo'lishga chorlaydi. Shoir bu ezgu niyatini ikki yo'l bilan targ'ib qiladi: biri, o'shanday bolalarning obrazini chizish va ikkinchisi, qoloq, dangasa, befahm, odobsiz, erka bolalarni fosh qiluvchi she'rlar orqali yetuk inson to'g'risidagi o'z orzu-istaklari, idealini targ'ib etishdir. Shoirming «Ikki»chi mergan», «Ikki o'quvchi haqida», «Yomon do'st», «Bo'l ziyrak», «Xolcha bilan olcha», «Eshmatvoyning qilig'i», «Befahm Eson» kabi she'rlarida ana shunday yomon qiliqli bolalar keskin tanqid qilinadi.

Shoir o'z she'rlarida yoshlarning tuyg'u, kechinma, fikr-o'ylarini bevosita va haqqoniy ifodalaydi. Bolalar o'z dunyoqarashi, tushunchasi, xarakteri, ruhiy olamiga mos tarzda fikrlaydi. Shoir jimjimadorlik, murakkablik, soxtalikdan mutlaqo qochadi, g'oyatda ixcham, qisqa va quyma misralar yaratadi. Muhim mavzularni qalamga oladi, ularni jiddiy va chuqur yoritadi, mazmuni va g'oyasi boqiy she'rlar ijod qiladi.

ADHAM RAHMAT
(1909-1983)

Shoir va dramaturg, respublika matbuotining ilk zahmatkashlaridan biri, jangchi-yozuvchi Adham Rahmat bolalar va yoshlar adabiyotining taraqqiyoti uchun ham salmoqli hissa qo'shgan adiblardan biridir.

Adham Rahmat 1909 yilda Qo'qon shahrida xizmatchi oilasida dunyoga keldi. 1921 —1923 yillarda bolalar uyida tarbiyalandi. Toshkentdagi medisina texnikumini tugatib (1926—1928), o'qituvchilik qiladi. Adabiyotga, badiiy ijodga bo'lgan mehr-muhabbat uni «Yangi Farg'ona» gazetasiga, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Qo'qon bo'limida (1930—1935) ishlashga olib keldi. U ikkinchi jahon urushigacha O'zbekiston davlat nashriyotida, gazetalarda ishladi hamda O'zbekiston radioeshittirish davlat qo'mitasining bolalar adabiyoti bo'limida mehnat qildi.

Shoir ikkinchi jahon urushi davrida front gazetalarida, keyin «O'zbekiston ovozi» gazetasida adabiy xodim bo'lib ishladi, so'ngra O'zbekiston davlat badiiy adabiyot nashriyotida muharrirlik qildi.

Adham Rahmatning ijodi 1930 yilda «Yangi Farg'ona» ro'znomasida bosilgan «Oq oltin» haqida qo'shiq» nomli she'ri bilan boshlandi. Shundan so'ng yozuvchining «Baxtli yoshlik», «Dum», «Zavqli allalar», «She'rlar», «Bizning bog'chamiz», «Hayvonot bog'ida», «She'r va ertaklar», «Hur o'lka», «Tanlangan asarlar», «O'lmas qahramon», «Kurash yo'llari», «G'alabaga chorlagan maktub», «To'rtinchilar», «Shinelli qizlar», «Izlarni izlab» kabi qator kitoblari nashr etildi.

Shoir Adham Rahmat haqida gap ketadigan bo'lsa, u birinchi navbatda maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kuychisi sifatida e'zozlanadi. Adham Rahmatning jajjilarga bag'ishlab yozgan quvnoq she'rlari, qanotli qo'shiqlari, ajoyib-g'aroyib ertak-dostonlari har bir xonadonga, har bir bolalar bog'chasiga kirib borgan. Bunga uning qushlar, parrandalar hamda hayvonlar haqida yaratgan asarlarini misol qilib ko'rsatishimiz mumkin. «Keling, qushlar» asari o'ynoqi ohangi va fikrning ochiq-ravonligi bilan ajralib turadi. Bola tilidan hikoya qilingan bu asarda qushlar o'zga yurtlarda qishlab qaytib kelgunlariga qadar bizning ona o'lkamizda qanchadan-qancha ijobiy ishlar amalga oshirilganligi — kanallar qazilib, cho'l-biyobonlar o'zlashtirilib, bog'lar bunyod qilinganligi, ayniqsa, qushlarning erkin parvoz qilib, quvnaq sayrab yashashlari uchun beqiyos katta imkoniyatlar muhayyo etilganligi chiroyli ifodaga ega:

*Keling, qushlar,
Keling, qushlar,*

*Qanot yoyib
Zerikmayin*

<i>Kelinglar!</i>	<i>O'ynangiz.</i>
<i>Bizlar qurgan</i>	<i>Xo'p yoqimli</i>
<i>Kanallarni</i>	<i>Kuylarni siz</i>
<i>Ko'ringlar!</i>	<i>Kuylangiz.</i>
<i>Sizlar uchun</i>	<i>Keling, qushlar!</i>
<i>Yangi bog'lar</i>	<i>Keling, qushlar!</i>
<i>Qildik biz,</i>	<i>Kelinglar!</i>
<i>Mirzacho'iga</i>	<i>Shu guliston</i>
<i>Noyob gullar</i>	<i>Chamanda sayr</i>
<i>Ekdik biz.</i>	<i>Qilinglar!</i>

Hayotda hamma bolalar ham parranda va jonivorlarga muhabbat bilan munosabatda bo'lavermaydilar. Ayrim bolalar, ayniqsa, qushlarning qishloq xo'jaligida turli zararkunanda, qurt-qumursqalarni yeb, bobodehqonlarga katta madad berishlarini bilmaydilar. Adham Rahmat bunday holga beparvo qaramaydi, «Qushcha o'g'risi» she'rini yozadi. Qosim o'jarlik qilib na o'tkinchi cholning: «qushning bolasiga ozor berma, uvol bo'ladi, xudo bu ishing uchun seni jazolaydi», deyishiga, na ona qushning shoxdan-shoxga uchib chirillab yalinib-yolvorishiga qaramay polaponlarni olayotganida daraxtdan qulab, qo'li sinadi. Adham Rahmat o'jar Qosimga ortiqcha pand-nasihat qilmaydi. Aksincha, kimki o'jar, o'zboshimcha bo'lsa, o'zidan kattalarning gaplariga quloq solmaydigan bo'lsa, unday bolalarni hayotning o'zi jazolaydi, degan chiroyli xulosani to'rt misra she'rida berib qo'ya qoladi:

*Qushning azobin
Tortdi bir oylab,
Sindirib qo'lin
Yotdi voy-voylab.*

Adham Rahmatning «Qaldirg'och, ilon va beshiktervatar» asari juda zavqli. Yosh kitobxon asarni o'qiy boshlashi bilan sehrlanib, oxiri nima bilan yakunlanishini sabrsizlik bilan kutadi. Asar g'oyasi juda oddiy va hayotiy. Qushlarning bolasini ilon yaxshi ko'radi, deydi bobolar. Buni Adham Rahmat masalda juda chiroyli, hayajonli qilib bergan. Ona qaldirg'och ovqatga ketgan. Vaqtdan foydalanib, ilon xariga yopishib polaponlarning oldiga chiqadi: oh, «onasi kelmasa ish bo'ladi ko'p yomon!»

Ona qaldirg'och voqeadan xabar topib, do'sti beshiktervatarni zudlik bilan topib keladi. Beshiktervatar ilonning dodini beradi:

*Bolalarni yeyman deb
Rostlaganda o'zini*

*Tushdi yerga yumalab.
Bir teshikka kirdi u*

*Birdan beshiktervatar
O'yib oldi ko'zini.
Ilon ko'zdan ayribilib*

*O'zin zo'rg'a amallab
Shunday qilib qushchalar
Qutilishdi o'limdan.*

Masalda birovg'a choh qazisang, unga o'zing yiqilasan, degan fikr ilgari suriladi.

Jahon bolalar adabiyotining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Sergey Mixalkov Adham Rahmatning «Dum» asari haqida so'z yuritib: «Bu dumning uzilib tushmay, bolalarni kuldirish uchun haligacha qimirlab turgani yaxshi, albatta», deb ertak-dostonning tarbiyaviy ahamiyatiga yuksak baho bergan edi. Haqiqatan ham Adham Rahmatning (syujeti Vitaliy Biankidan olingan) bu ertak-dostoni kitobxonlar orasida katta shuhrat topdi va ularning sevimli asarlaridan biriga aylanib qoldi.

Bu asar bolalarning tushunchasini kengaytirishda va so'z boyluklarini oshirishda katta rol o'ynaydi, ularni aqlli, fahm-farosatli bo'lishga da'vat etadi, haddan ziyod o'y-xayolga berilmaslikka chaqiradi.

Fahm-farosatsiz pashsha hayvon, jonivor va hasharotlardagi o'zlariga yarashiq dumlarni ko'rib, o'zida ham ana shunday chiroyli dum bo'lishini orzu qilib qoladi. U o'zining bu orzu-niyatini amalga oshirish maqsadida turli narsalardan dum so'raydi, farosatsizligi tufayli o'zini o'zi sharmanda qiladi. Mana kiyikning pashshaga javobi:

*— O'zing qanday maxluqsan,
Dumni berib bo'lmaydi.
Agar dumim bo'lmasa
Bolalarim ko'rmaydi.
Quvib qolsa bo'rilar
Bekinaman o'rmonga,
Bolalarim yugurar
Men bekingan tomonga.
Men bekingan joyimdan
Chiqarmayman unimni,
Ko'rsataman ularga
Faqat oppoq dumimni.
Dumni ko'rgan bolalar
Meni topib oladi.
Dushmanlarim topolmay
Og'zin ochib qoladi.*

Surbet pashsha barchadan dakki eshitishiga qaramay, dum so'rashda davom etadi. Oxiri sigirga murojaat qiladi.

Sigir oq ko'ngillilik bilan uning iltijosini rad etadi. Lekin surbet pashsha undan uzr so'rab, nari ketish o'rniga sigirning ustiga qo'nib, uni chaqa boshlaydi. Shoir ham:

*Jahli chiqdi sigirning
Indamayin tik turdi.
Pashsha yana chaqqanda
Dumi bilan bir urdi.
Dum zarbidan pashshaning
Nafaslari tiqildi.
Til tortmasdan shum pashsha
Shunda yerga yiqildi,—
deya asarga yakun yasaydi.*

Shoir qurt, balik, qizilishton, tulki, sigir obrazlari orqali bolalarga hayvonlar, turli jonivorlarning tuzilishlarini, ularning hayotlarini hikoya qilib berish vositasida pashshaning iflos, zararkunanda ekanligini ochib tashlaydi.

Adham Rahmatning «Botir bola» ertak-dostonini kichik bolalar sevib tinglaydilar. Xalq ertagi asosida yozilgan bu ertak-dostonda kambag'al-qashshok ovchi yigit haqida gap boradi. Ovchi kunlardan bir kuni turna-podshoni tutib oladi. Turna yigitdan meni qo'yib yubor deb iltijo qiladi. Ovchi ishonuvchan. Bu kambag'al yigit hayotda hammaga ishonadi, hatto turnaga ham. Yigit ko'lidan ozod bo'lgan turna:

*— Rahm qilding menga sen
Yaxshi bola ekansan.
Ko'p tortiqlar berurman
Agar borsang senga men, —*

deb unga va'da beradi.

Kambag'al bola yaxshi niyat, katta umidlar bilan turna-podshonikiga boradi. Turna va'dasida turib, bola talab qilgan «Ochil dasturxon»ni beradi. Bu dasturxon oddiy emas, sehrli ekan:

*Sevingandan bolajon
Debdi: — Ochil, dasturxon,
Keng ochilib ketibdi,
Birdan shunda dasturxon.
Turli-tuman ovqatlar
Dasturxonga to'libdi,
Ona-bola yeyishib,
To'yib xursand bo'libdi.*

Kambag'alni tuyaning ustida it qopibdi, deganlaridek, dasturxonning ta'rifini shu yerning podshosi eshitib qolib, uni boladan tortib oladi.

Oddiy ovchi bola endi podshodan qanday bo'lsin qasd olish, o'zi kabi ezilgan, beva-bechoralar uchun jangga kirish o'y-xayoli bilan yonadi. Bu yo'lda unga do'sti turna-podsho yordam qo'lini cho'zishi — qovoqni berishi va bolaning dovyuraklik bilan jangga g'olib chiqishi tinglovchida yaxshi taassurot qoldiradi:

*Podsho qarab turarmish,
Bola qo'yib qovog'in
Debdi — Qani, chiqinglar!
Chuqurlarga tiqinglar!
Shunda qovoq ichidan
Behad askar chiqibdi.
Ular zolim podshoning
Askarlarin yiqibdi.
Bola yengib podshoni
Xursand bo'lib ketibdi.
El-yurti bolani
Quchib. tabrik etibdi.*

Bugina emas, Adham Rahmat «Bizning bog'chamiz», «Pilla qurti boqamiz», «Oilamiz», «Yoz oylari» kabi asarlarida ham kichik bolalarni kattalarning mehnatlari bilan tanishtiradi, bolalar ham mehnat jarayonida ota-onalariga bevosita ko'mak beradilar.

Adham Rahmat «Abdulla Nabiev», «Do'stlik» pesalari bilan ham katta-kichik bolalar o'rtasida yaxshi tanilgan.

Adham Rahmat urushdan so'ng harbiy vatanparvarlik ruhi bilan sug'orilgan bir necha kitoblar yozdi.

Adham Rahmat o'z asarlari bilan Zafar Diyor, Majid Fayziy, Dorjiya Oppoqova, Ilyos Muslim, Shukur Sa'dulla, Sulton Jo'ra, Quddus Muhammadiy, Hakim Nazir kabi yozuvchilar qatoridan munosib o'rin olgan so'z san'atkoridir.

SULTON JO'RA (1910-1943)

Sulton Jo'ra 1910 yilning 15 yanvarida Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidagi Qag'altom qishlog'ida kambag'al dehqon oilasida tug'ildi. yetti yoshida ota-onasidan yetim qolgan Sulton har kimlarning eshigida xizmat qildi. U dastlab boshlang'ich maktabda o'qib, 1924 yilda Buxoroga keldi va bu yerda erlar pedagogika bilim yurtiga o'qishga kirdi, uni 1930 yilda bitirdi.

Sulton Jo'ra 1931 —1938 yillarda Buxoro pedagogika institutining ishchi fakultetida o'qiydi. 1938—1941 yillarda Andijondagi o'qituvchilar instituti va pedagogika bilim yurtida til va adabiyotdan dars berdi.

1942 yilda Sulton Jo'ra harbiy xizmatga chaqiriladi. U dushmanga qarshi ham qurol, ham qalam bilan jang olib bordi. 1943 yilning 14 noyabrida Belorussiya tuprog'ida nemis-fashist bosqinchilariga qarshi janglarning birida jangchi-shoir qahramonlarcha halok bo'ldi.

Sulton Jo'raning dastlabki she'rlari 1933 yilda Buxoro yosh shoirlarining «She'rlar» to'plamida nashr etildi. Uning 1939 yilda «Fidokor», 1941 yilda «Moskva» she'riy to'plamlari, 1942 yilda «Iroda» nomli pesasi nashr etildi. Shoir vafotidan so'ng 1951 yilda rus va o'zbek tillarida «Tanlangan asarlar», tinch qurilish yillari davrida iste'dodli shoirning «Havo rang gilam», «Zangori gilam», «Bruno», «Parvoz», «Qaldirroch», «Tanlangan asarlar» kitoblari bosilib chiqdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida yaratgan asarlarida fashist gazandalarining butun yovuzliklari ochib tashlanadi, ularda yovga qarshi la'nat va nafrat tuyg'ulari davr kishilarining yuksak vatanparvarlik ruhi bilan hamohang yangradi. «To'pchi Muhammad», «Pulemyotchi ovozi», «Chavandoz», «Uch og'ayni botirlar», «Nayzamiz» (1941), «Qahramon Qo'chqor» (1942), «Jahon seni olqishlar», «Berlin aptekasida» (1943) she'rlari shular jumlasidandir.

Sulton Jo'ra kattalar uchun jo'shqin lirik she'rlar, yirik dostonlar yaratish bilan birga, bolalarga atab ham ajoyib asarlar yozdi.

Shoir-pedagog Sulton Jo'ra bolalar uchun yozgan asarlarida baxtli bolalik, Vatanga muhabbat va dushmanga nafrat, mehnat ahllariga e'tiqod tuyg'ularini ifodaladi. Ayni choqda, u yaxshi va a'lo baholarda o'qish uchun kurash, rostgo'y va intizomli bo'lish, madaniy va pokiza kiyinish, savodxon va chiroyli yozuv malakasini egallash kabi ta'lim-tarbiyaviy masalalarni ham badiiy vositalarda talqin etdi. Bunday g'oyalar shoirning «Yozgi yomg'irdan so'ng» (1936), «Qizlar», «A'lo» va «Yaxshi» ning maqtovi», «Zangori gilam» (1939), «Lola», «Oy nechta?», «Tinish belgilarining majlisi», «Cho'ntak», «Sirkda» (1940), «Qarzdor», «Qaldirg'och», «Yolgonchi», «Dengiz tagida» (1941), «Sog'inib» (1942), «Sog'inchli salom»,

«Salom xat» (1943) kabi asarlarida oʻz ifodasini topdi.

U oʻz asarlarida bolalar va maktab hayotini, ularning oʻqishi, koʻcha va oilada oʻzini tutishini haqqoniy aks ettirdi. Shoir yosh kitobxonning diqqatini oʻziga tortuvchi asarlar ijodkori sifatida tanildi.

Bolalar ilmiy-ommaviy mavzularda yozilgan sanʼat asarlarini ham sevib oʻqiydilar. Sulton Joʻra bunday mavzuda ham ancha asarlar yozdi. Shunday asarlaridan biri «Oy nechta?»dir. Bunda shoir kichkintoylarning orzu-umidlarini xarakterli parcha — ona va bolalarning dialogi orqali ifoda etadi:

Ona dedi:

— *Yotinglar endi,
Faqat bitta osmonning oyi!
Katta boʻlgach, aylanaylarim,
Oyning oʻzin minib koʻrarsiz.
— Oʻshanda-chi, oyijon, bizga
Katta toti olib berarsiz.*

«Mamatning kechirmishi» sheʼrida shoir Mamatning ichki-ruhiy kechinmalari, ishyoqmasligi, yalqovligi, toʻngligi orqasida darslardan qoloq boʻlib, iztirob chekishini ishonarli aks ettirgan. Mana, hamma uxlagan, ammo tanho Mamat uygʻoq. Shoir uning ana shu daqiqalardagi qalb iztirobini, ruhan qiynalayotganligini, notinch ruhiy holatini sodda, ravon tasvirlaydi.

Shoir qoloqlik sabablarini birovdan emas, balki qahramonining oʻzidan qidirtiradi va buni Mamatning oʻzini gapirtirish orqali ochadi.

Darsdan qoloqligi orqasida ruhan azob chekib, qiynalib yurgan Mamat oʻjarligi, oʻzboshimchaligini tan olib, doʻstlari yordamida oyoqqa turib, endilikda astoydil oʻqishga ahd qiladi:

— *Boʻldi... Men bas qildim yalqovlikni
Doʻstlarimday olay bilimni.
Achchiq tajribamning oʻzi saboq,
Ol darsxonam ishq dilimni!
Bor kuchimni berayki, bu «yomon»
Yondoshmasin menga ertadan.
Nomim Mamat boʻlmay ketsin agar
Vaʼda qilgan boʻlsam joʻrttaga!*

Sulton Joʻra qissadan hissa chiqarib, aʼlo oʻqish katta ahamiyatga ega ekanligini bolalar qulogʻiga quyadi:

*A'lo o'qish o'zi yuksak shuhrat,
Har shuhrating tillarda doston.*

She'rd a barcha tasviriy vositalar g'oyaviy, badiiy niyatni yorqin amalga oshirishga qaratilgan. Shoir tabiat lavhalari, go'zal hayotiy tasvirlar vositasida qahramonning ichki holatini ochadi va ta'sirchanlikka erishadi: Barcha uxlar...

*Kumush ariqchanning
Eshitilar shildir-shildiri,
Yaproqlar ham «alla» deb tebratar
Sirtlariga qo'ngan oy nurin.*

«Mamatning kechirmishi»da yalqovlikni tashlab, a'lo o'qishga mahkam bel bog'lagan bolaning ijobiy namunasida o'z kuchiga ishonish, nuqsonlarga tanqidiy qaray bilish g'oyat katta kuch degan ta'lim-tarbiyaviy, pedagogik o'git ilgari suriladi.

Ta'lim-tarbiya sohasida yozma nutq san'atini egallash eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ba'zi o'quvchilar grammatik mashqlar bilan jiddiy shug'ullanmasligi, badiiy adabiyotni kam o'qishi natijasida yozma ishlardan oqsaydilar. Chiroyli yozuv qoidalarini buzib xunuk xat yozishdan tashqari, turli xatolarga yo'l qo'yadilar. Pedagog-shoir Sulton Jo'ra ta'lim-tarbiya ishidagi bunday nuqsonlarni tugatishda o'quvchilarga yordam berish maqsadida «Kimning xati chiroyli», «Tinish belgilarining majlisi», «Harflar paradi» she'rlarini yozdi.

«Kimning xati chiroyli»da bolaning sog'lom, baquvvat bo'lib kamol topishida, yozuvining go'zal bo'lishida partada to'g'ri o'tirish qoidasiga qat'iy rioya qilish katta ahamiyatga ega ekanligini ham uqitirib o'tadi:

*O'tirishim to'g'ri, soz,
Qoidaga juda mos.
Ko'kragimni men sira
O'tirganim yo'q tirab!
Chiroyli yoz, yozsang xat!
Chunki bu ham zo'r san'at...*

Shoir ijodiy faoliyatida «Tinish belgilarining majlisi» katta ahamiyatga ega. She'rd a o'zbek tilining eng muhim qoidalari — tinish belgilarining vazifalari bolalarga mos ravishda jonlantirish kabi badiiy tasvir vositasi orqali ifoda etiladi. Unda har bir tinish belgisi jonlantirilib, qo'llanishiga mos tarzda gapirtiriladi va o'ziga xos joyiga qo'yiladi. Bu hol kitobxonda aniq tasavvur hosil qiladi. Bu esa shoirming pedagogik va badiiy mahoratini egizak holda namoyish qiladi.

Shoir she'rd a o'xshatishdan ham ustalik bilan foydalanib, undov belgisini mirzaterakka, nuqtani koptokka; so'roq belgisini o'roqqa, zirak taqqan quloqqa, vergulni kichik to'qmoqqa, qo'shtirnoqni qiziqchilarga, tireni gugurtga o'xshatib, shoirona tasvirlaydi. Gapda esa nuqta «fikrlarning stansiyasiga», vergul «fikrlarning raz'ezdi»ga o'xshatiladi. Bunday o'xshatishlar tinish belgilari qoidasini oson o'zlashtirishga yordam beradi.

So'roq belgisi:

Uqdingizmi? yetadimi? Bormi savol?

Yoki o'zim so'rayinmi sizdan savol?

Vergul:

Gar undalma gapda kelsa qoq o'rtada,

Uning ikki yonboshida men jo'rtaga,

«Qani endi undalmaxon, qochib boqchi» –

Deb bo'lurman yubormayin unga soqchi,

Gar undalma gap so'ngida kelsa, u choq,

Undan oldin qo'yilarman, tushun o'rtoq!

Qo'shtirmoklar:

Mana rais: – «Vaqt tamom, to'xtangiz!»

Deb qoldiku, mayli, endi yo'q gapimiz.

Tire:

Biroq shartim – so'z qolmasin o'lda-jo'lda.

Ko'rinib turibdiki, shoir tinish belgilarining xususiyatlarini tasvirlabgina qolmay, unga muvofiq misollarni ham she'riy yo'l bilan ko'rsatgan. Shuning uchun bu she'rni ko'rgazmali she'r deyish va darslarda ijodiy foydalanish mumkin.

«Yolg'onchi» dostonida bolalarni rostgo'y bo'lishga, yaxshi va a'lo o'qishga chaqiradi. Doston qahramoni No''mon maktabda ta'lim-tarbiya qoidasini buzuvchi, o'qituvchi va ota-onasiga nisbatan hurmatsizlik qiluvchi bola sifatida gavgaldanadi. Shoir No''mon qoniqarsiz o'qishiga qaramay, o'zini tuzatish o'rniga o'qituvchiga zarda qilishi, yolg'on gapirishi, o'jarligi, dars tayyorlamasligini va ishyoqmasligini turli hayotiy parchalarda juda ishonarli ochadi. Chunonchi, No''mon o'qituvchi yozib bergan xatni yirtib tashlab, «2» baholarini yashirib, o'zini a'lochi qilib ko'rsatib, beodobligini fosh etadi.

No''mon o'qituvchi va ota-onasi ta'sirida butun kamchiliklarini anglab yetadi, yaxshi o'qishga va'da beradi va va'dasining ustidan chiqadi. Doston o'z kamchiliklarini anglab, o'qishga astoydil berilgan No''monning ijobiy xatti-harakatini ulug'lash bilan tamomlanadi.

Sulton Jo'ra bu ertakning maktab yoshidagi bolalar saviyasiga mos, tushunarli bo'lishi uchun ancha kuch sarflagan, bunda u tojik xalq og'zaki poetik ijodidan samarali foydalangan.

Sulton Jo'ra «Sog'inchli salom» she'rida Vatanga muhabbat, dushmanga nafrat hislarini va g'alabaning muqarrarligini tasvirlaydi. Shoir nemis bosqinchilarining yovuzliklari va vahshiyliklarini, insoniyat boshiga solgan azob-uqubatlarini, jabr-zulmini «guli g'unchalari», «oltin yulduzchalari», «girgitton qizchalari»ga sog'inchli salom yozar ekan, ularga fashistlar vayron qilgan joylardagi xalqning og'ir ahvoli, yosh bolalarning ayanchli taqdiri haqida hikoya qilib beradi. Shoir urush va uning dahshatlarini, xalqning azob-uqubatlarini o'z ko'zi bilan ko'rib, boshidan kechirgan bir kampir tilidan so'zlab voqeaning ta'sirchanligini, bolalar ongiga tez, oson yetib borishini ta'minlaydi. Kampirning qalbi dardga to'la. G'am, alam, qasd uning butun vujudini egallab olgan. Uning so'zlaridan fashistlar tomonidan otib o'ldirilgan qizi va nevarasining fojiasigina emas, umuman dushmanning yovuzligi, rahm-shafqatsizligi ro'y-rost ochib berilgan:

*Ko'zim ochsam ne ko'ray:
— Voy! «Qo'rqinchli manzara»
Ko'krigidan qon oqib,
Erda yotar Varvara...
Fashist jallod nayzasin
Sanchibdi ko'krigidan,
Bolaning hali yoshi
Ketmagan kibrigidan,
Bir tomonda onasi,
Bir tomonda bolasi,
Qon ichida yotibdi.
E — voh, har ikkalasi!..*

Urush dahshatlarining kichik bir parchasini yuqoridagiday tasvirlash bilan shoir bolalarning murg'ak dilida urush olovini yoquvchilarga nisbatan kuchli nafrat tuyg'ularini qo'zg'atadi. Ular qalbida tinchlik, do'stlik, baxtiyorlik haqidagi ulug' maqsad, buyuk orzu hislarini uyg'otadi.

Obod qishloqlarni vayron qilgan, begunoh kishilarning umrini xazon qilgan fashistlardan qasos olishga bel bog'lagan g'azabkor otaning hayqirig'i tubandagi misralarda zo'r mahorat bilan tasvirlangan:

*Ana shu Varvaraday
Qancha yosh bolalarni,
Bolalik bo'stonida
Ochilgan lolalarni
Halok etgan peslardan—
Shu jallod fashistlardan
Jon uchun jon olaman,*

*Qon uchun qon olaman.
Xullas, fashist yovlarni
Tor-mor etib batamom
So'ngra, jigarbandlarim,
Yoningizga qaytaman!.*

Shoir his-hayajonni oshirishda xalq og'zaki ijodidan o'rinli foydalangan:

*Hay, janubga uchgan qush,
Kel, yonimga bir pas tush!
Qizlarimga xat beray,
Andijonga qarab uch!*

Shoirning «Sog'inchli salom» she'ri bolalarni Vatanga, uni jon-dilidan sevuvchi va mehribon otaga muhabbat, dushmanga la'nat-nafrat ruhida tarbiyalashda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Pedagog-murabbiy va jangchi-shoir Sulton Jo'ra o'zbek bolalar adabiyotining xazinasiga o'zining ana shunday qimmatbaho asarlari bilan munosib hissa qo'shgan.

SHUKUR SA'DULLA (1912-1972)

Shukur Sa'dulla kichkintoylarga katta estetik shavq-zavq bag'ishlaydigan zabardast she'rlari, yosh kitobxonni yaxshilikka o'rgatuvchi ertak—dostonlari, a'lo o'qishga, davrimizga munosib kishilar bo'lib kamol topishga da'vat etuvchi badiiy pishiq hikoyalari, o'tmish hamda davrimiz bolalari hayotidan olib yozilgan pesalari, yosh qalbarni larzaga soluvchi qissalari bilan hamma yoshdagi bolalarning qadrdon va suyakli yozuvchisi bo'lib qoldi.

Shukur Sa'dulla 1912 yilning yanvarida Jizzax shahrida xizmatchi oilasida dunyoga keldi, boshlang'ich ma'lumotni ona shahridagi Narimonov nomli maktabda oldi. 1924 yilda Samarqand pedagogika bilim yurtida tahsil ko'rdi, so'ngra Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat universitetida o'qidi. Sh. Sa'dulla 1931 yildan to umrining oxirigacha turli nashriyotlarda muharrir, bo'lim boshlig'i, bosh muharrir o'rinbosari, bosh muharrir, direktor vazifalarida mehnat qilib, bolalar uchun adabiy-badiiy kitoblar nashr etishga o'zining barakali hissasini qo'shdi.

Sh. Sa'dullaning birinchi she'rlar to'plami 1932 yilda «Hayqiriq» nomi bilan bosilib chiqdi.

«Hayqiriq»ning maydonga kelishi shoir ijodida juda katta voqea bo'ldi. Adabiy jamoatchilikning bu kitob haqidagi fikr va mulohazalari yanada chidam, qunt bilan ijod qilishga, o'z ustida ko'proq ishlashga, izlanishga, eng muhimi hayotni o'rganishga va shu asosda ijod etishga chorladi. Sh. Sa'dulla butun umri davomida bunga amal qildi. Qirq yildan ortiqroq hayotini ijodga bag'ishlagan san'atkorning «Uch ayiq», «Ayyor chumchuq» (1935—1936), «Yoriltosh» (1939), «Ikki sandiq» (1942), «Sen nima qilding?» (1942), «Shohista» (1944), «Shirin kun» (1946), «She'rlar» (1955), «She'r va ertaklar» (1957), «Pesalar» (1959), «Dastyor qiz» (1960), «Sening alboming» (1962), «Ozoda» (1969), «Komandirning boshidan kechirganlari» (1962), «Kachal polvon» (1963, 1966, 1967, 1986), «Ism qo'yilmagan xat», «Sening bayraming», «Mening aziz bolalarim» va boshqa kitoblari bosilib chiqdi.

Dramaturg Shukur Sa'dullaning «Yoriltosh», «Gulxan», «Bizning bog'chamiz», «Dalada bayram», «Vatan ishq» (dramaturg 3. Fatxullin bilan hamkorlikda yozilgan), «Ikki bilakuzuk», «Zubayda», «Afsona yaratgan qiz» pesalarini tomoshabinlar yaxshi bilishadi.

Quvnoq va jo'shqin asarlar kuychisi bo'lgan Shukur Sa'dulla o'zining juda ko'p she'r, qo'shiq, ertak, ertak-doston, pesalarini kichik maktab yoshidagi bolalarga bag'ishlagan.

Shukur Sa'dulla tabiat kuychisi sifatida e'zozlanadi. Shoir so'lim bahorni ko'pgina she'rlarida qalamga olib, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarni hayot bilan tanishtiradi, ularda olamni tushunish qobiliyatlarini o'stiradi.

Odatda, boychechak juda erta ochiladi. U qor erib-erimasidanoq ko'zga tashlanadi. Buni ko'rgan odamlar «Ha, bahor yaqinlashib qolibdi», deydilar. Shoir «Boychechak» asarida xuddi shu fikrni lo'nda qilib chizib beradi:

*Ochildimi boychechak,
Endi har yon gul demak,
Chunki bahor elchisi –
Shu mitti gul – boychechak.*

Albatta, boychechak paydo bo'lganidan keyin bahor boshlanadi, yomg'ir ustiga yomg'ir yog'adi. Yomg'ir tabiat husniga husn qo'shadi, odamlar ruhini ko'taradi. Shukur Sa'dulla «Yomg'ir yog'aloq» she'rida bahor yomg'iriga muhabbat bilan munosabatda bo'ladi. Bu yomg'ir onatibiatni gulga burkashi bilan birga ekin-tikinlar uchun ham koni foyda ekanligini yosh kitobxon qalbiga yetib boradigan darajada quvnoq va sho'x misralarda yaratadi:

*Yomg'ir yog'aloq,
Yam-yashil o'loq,
Endi ekinlar
Chiqarar quloq...
Yomg'ir tinganda,
Chiqar kamalak,
Yomg'irdan foyda
Maysaga, donga
Yurt serob bo'lar,
Oq bug'doy, donga.*

Shukur Sa'dulla «To'rt fasl» she'rida yil fasllarining o'ziga xos xususiyatlarini xarakterli detallar yordamida yoritadi. Ularning jozibasi, tabiatga alohida ko'rk bag'ishlashi, insonlar qalbiga ta'siri xususida bolalarbop xulosalar chiqaradi.

She'rda bahor fasli shunday tasvirlanadi:

*Milt etib chiqdi quyosh,
Dedi: – Do'stlar, qish odosh.
Ko'rsak yo'q qora bulut,
Er yuzi ko'k gilam – o't.*

Shukur Sa'dulla bahorni yaratuvchi, insonlarga estetik zavq va mehnat in'om etgan fasl deb ta'rifi qilgach, ko'rkam yoz fasli bilan bolalarni tanishtirishga o'tadi. Yoz kelishi bilan xursand bo'lgan bolalarning sevinchini shoir shunday ifoda etadi:

*Keldi ko'klam kabi soz,
Bizlar sevgan issiq yoz.*

Shoir Vatanimizning boyligiga boylik qo'shgan, mehnatkashlar dasturxonini bezovchi noz-ne'matlarni vujudga keltirgan, «to'qson xil mevalarni pishirib», «yangi dunyolar ochgan» kishilarni zo'r muhabbat bilan ajoyib misralarda ulug'laydi:

*Ekin o'sdi yerlarda,
Bug'doy pishdi qirlarda...
Poliz to'la bodring,
Bog'bon, tez uzib bering!
— Sabr qiling siz andek,
So'yib beray handalak.*

Shukur Sa'dulla yoz faslini ulug'lash bilan kuzning ham o'ziga xos fazilatlarga to'laligini tabiatning oltin davri deb ta'riflaydi, kuz faslining o'ziga xosligini obrazli tasvirlar orqali ochadi:

*Quyosh tushar taptidan,
Qo'rqib qishning aftidan.
Sarg'ayadi ko'katlar,
Barg to'kadi daraxtlar.
Hosil yig'ib olinar,
Qishga zamin solinar.*

Shoir qish faslining ham o'ziga xos chiroyli gashti borligini, kishilarda zavq-shavq uyg'otishini lirik bo'yoqlarda ko'rsatadi:

*Dala-tishda tindi ish,
Keldi mehmon bo'lib qish.
Qish emas, u — qorbobo,
Sovg'alari bor bobo...
Xuddi yozday, bahorday —
Iliq, kuzgi nahorday.
Qor yog'ar, kecha-kunduz,
Suv sovqotib kiygan muz.*

Shukur Sa'dulla ikkinchi jahon urushi davrida yanada barakali ijod etdi. «Sen nima qilding?», «Ona va bola», «Shohista» to'plamlarini nashr ettirdi. Bu davr shoir she'riyatida bolalar kutgan voqealar o'z aksini topganligini ko'ramiz. Mavzu rang-barangligi shoirning fikrlash doirasi kengligidan, bolalarni jon-

dilidan sevishidan, ona-Vatanga cheksiz mehr-muhabbatidan dalolat berib turibdi. Buni «Sen nima qilding?», «Bizning qahramon», «Otliqlar», «Mehmon qiz», «Uning hikoyasi», «Yetim emassan», «Razvedkachi Kolya Kulikov», «Shohista» kabi asarlari misolida ochiq-oydin ko‘rishimiz mumkin.

Bu she‘rlar ichida «Shohista» asari alohida ajralib turadi:

*Ko‘k chirog‘i oy so‘ndi,
Barglarga shabnam qo‘ndi.
Tong oqarar ohista,
Turar sakrab Shohista, —*

misralarida shoir Shohista ismli jajji qizchani mehnatga muhabbati, g‘ayrati, bog‘idagi uzumlarni qanchalik mehr qo‘yib parvarishlashi bilan binga, uning frontda odamxo‘r yovlarga qarshi kurash olib borayotgan otasiga bo‘lgan mehr-muhabbatini badiiy bo‘yoqlar bilan ifodalab beradi. Shohista asaldek tovlanib pishgan uzumidan dadasiga sovg‘a hozirlaydi:

*So‘ngra pochtaga bordi,
Dadasiga yubordi.
Dadasi botir jangchi,
Shohistaning quvonchi.*

Shukur Sa‘dulla «Egizak», «Sen menga do‘st, men senga do‘st», «Ulug‘ shahar» (turkum), «Hovlimizning bolalari» kabi qator she‘rlarida do‘stlik g‘oyalarni ilgari suradi.

Sh. Sa‘dulla «Turki va g‘ozlar», «Lola va mushuk», «Jo‘jalar», «Bola va Turg‘un», «Yomg‘ir yog‘aloq» kabi she‘rlarida bolalar hayotidan xarakterli voqealar asosida yosh kitobxonni parranda, hashorat va hayvonlar dunyosi bilan tanishtiradi. Shoir har bir narsa va predmetning o‘ziga xos xususiyatlarini bolalar uchun sodda va qiziqarli qilib tasvirlaydi. Bu jihatdan qaraydigan bo‘lsak «Ninachi» she‘ri, muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi:

*Bog‘da uchar ninachi,
Gulni quchar ninachi.
Shisha kabi ko‘zi bor,
Yum-yumaloq yuzi bor.
Yozganda ikki qanot
Xuddi ko‘kda samolyot.*

Shoir bolalar tarbiyasiga oid yana turli mavzularda she‘rlar yozgan. Bu she‘rlarda u bolalar tabiati ko‘tarmaydigan quruq nasihatgo‘ylikdan qochadi. Inson tabiatiga xos bo‘lgan chinakam his va axloq qoidalarini bola hayotidagi

oddiy voqealar asosida tashviq qiladi. «Kim yaxshi?» she'rida oilaning kenjatoyi Dildor oiladagi hamma kishilarga bir xilda munosabatda bo'ladi. Dadasini ham, ayasini ham, buvisini ham, akasini ham bir xilda yaxshi ko'radi. Birortasini birov yomonlasa yig'lab yuboradi. Bu she'ri bilan shoir boladagi oilaga bo'lgan ilk muhabbatni va bolada gumanistik hislarni tarbiyalaydi.

Shoir bolalar o'yinchoqlari va ularning bolalar tarbiyasidagi ahamiyatini ham to'g'ri tasavvur qiladi. Bolaning «o'zi yog'och, yoli qil» toychoqqa minib zavqlanishi ham, qizchalarning «Bolalarga ovunchoq» quyon qo'g'irchoqqa bo'lgan mehrini ham, ularning «Boshchasida shoxi bor, dumchasida oqi bor» echki bola bilan inoqligi va u bilan o'ynashishini ham maroqli tasvirlaydi. Bu tasvirda bola xarakteri va xususiyati ochiladi. Shu bilan birga shoir bolalarni o'yinchoqlarga to'g'ri munosabatda bo'lishga, ularni sindirmasdan, buzmasdan asrashga chaqiradi. Bu tarbiyaviy chaqiriqning o'yinchoq tilidan bayon qilinishi esa she'rning ta'sir kuchini yana oshirgan.

*Buksangiz qayrilaman,
Oyoqdan ayrilaman.
Mayli, o'ynang erta-kech,
Lekin ozor bermang hech.*

Shukur Sa'dulla bolalarning o'yin mashg'ulotlari haqida ham ko'pgina chiroyli, ta'sirchan she'rlar yozgan. Bolalar o'yini bilan bog'langan asar bolalar uchun qimmatli asardir. Bu yerda shu narsani ham ta'kidlab aytish kerakki, o'yinlar bola uchun jiddiy ishdir. «Tulki va g'ozlar» she'rida birlari tulki, qolganlari g'oz bo'lib tulkiga tutqich bermay undan kulib qochsalar, «Mehmondorchilik» she'rida qizchalar «g'ivirlashib hovlida» tut terib shinni pishiradilar va qo'g'irchoqlarni ziyofat qiladilar. Qo'g'irchoqlar ziyofatga qaragancha tovuq va mushukni taklif qiladilar. Ular hamma yoqni to'zitib, to'kib ketadilar. Shu bilan «mehmondorchilik odosh» bo'ladi. Bu she'rlarda shoirming izlanishi, bolalarga ma'qul o'yinlar o'ylab topishi va uni bolaga moslab berishga intilishi ko'rinib turibdi. Shu bilan birga, bu she'rlarning yana bir muvaffaqiyati shundaki, umumiylikdan, quruq ritorikadan uzoq bo'lgan syujetli va voqeaband she'rlardir. Ma'lumki, voqeabandlik ayniqsa, bolalar asari uchun muhim ahamiyatga ega. Bunday she'r bolani zeriktirmaydi. U xuddi hikoya yoki ertak kabi bola ongiga, xotirasiga oson singadi.

O'zbek bolalar yozuvchilari ijodiga folklorning ta'sirini o'rganish xususida bolalar adabiyotining yirik vakili Shukur Sa'dulla ijodida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shukur Sa'dulla ijodining shakllanishi va takomillashivuda xalq badiiy ijodi muhim bo'ldi.

Shukur Sa'dulla boshqa shoirlarga taqlid qilmaydi. U har bir hayotiy faktga nisbatan ijodiy munosabatda bo'ladi, o'zbek folklorining an'alaridan

o‘z ijodida unumli foydalanadi. Shu boisdanmi, shoir xalq og‘zaki ijodining manbalari asosida yosh kitobxonlarning didiga mos keladigan original asarlar yarata olgan. Shoir asarlarining sodda, ravon, bola didiga mos usulda yozilganligi ularda xalq og‘zaki ijodining xilma-xil badiiy priyomlaridan unumli, ijodiy foydalanilganligidadir.

Folklor asarlaridagi boy bo‘yoqlar, yorqin obrazlar Shukur Sa’dulla she’rlariga alohida bir ko‘rkamlik bag‘ishladi va yosh o‘quvchilar qalbini maftun etdi. Buni biz shoirning «Uch ayiq», «Ayyor chumchuq», «Ari bilan qaldirg‘och», «Ikki donishmand», «Yalqov ayiqcha», «No‘xot polvon», «It o‘ziga qanday qilib do‘st topdi» kabi ertaklarida yaqqol ko‘ramiz. Bu asarlarda voqealar xalq ertaklari uslubida tasvirlanadi, predmetlar jonlantiriladi; tulki, bo‘ri, fil, echki, ot, bulbul, chumchuq, ayiq kabilar tilga kirib, odamlardek so‘zlashadi. Shoir jonivorlarni so‘zlatish orqali o‘z niyatini bolalarga yetkazadi. Asarlarda ayrim voqea va obrazlarning folklor asarlaridagi kabi mubolag‘ali tasvirlanishi uning realligini inkor etmaydi, aksincha, bolalarda hayvonlarga nisbatan bo‘lgan qiziqishini uyg‘otadi, ularning romantik tuyg‘usini jonlantiradi. Yosh kitobxonlar bunday ertaklarni sevib o‘qiydilar va uzoq vaqt yodda saqlaydilar.

Shoir asarlarining qimmatini uning zavq bilan o‘qilishidagina emas, balki asar mazmuniga muhim tarbiyaviy masalalarning singdirilganligidadir.

«Ayyor chumchuq» ertagida bir chumchuqning oyog‘iga tikan kiradi. U dod-faryod ko‘tarib beozorgini o‘tlab yurgan eshakning oldiga borib unga:

*Ko‘klamda o‘tlagan
Eshak, hoy eshak!
Tikanni oyog‘imdan
Olib ye, tentak!*

deb qo‘pol muomala qiladi.

*Chirqillama! – der eshak, -
Mening qornim to‘q.
Tikan menga ne kerak?
Qo‘y, ishtaham yo‘q.*

Shundan so‘ng chumchuqcha tinchgina yurgan bo‘ri, mergan, sichqon, ovchi, kampir va bolalarning tinchligini buzadi. Birining ustidan ikkinchisiga arz qiladi. Bu ertak xalq og‘zaki ijodidan foydalanib, bolalarbop xarakterda yozilgan she’riy ertak bo‘lib, uning kompozision tuzilishi qiziqarli, badiiy jihatdan pishiq, bolalarga xos tilda ifodalangan. Ertakning tarbiyaviy ahamiyati kattadir. Shoir ertak orqali bolalarni chaqimchi va qo‘pol bo‘lmaslikka, har doim to‘g‘ri so‘zli va odobli bo‘lishga, birovlariga ozor bermaslikka chaqiradi.

Chumchuq obrazi orqali shoir birovlar kuchidan foydalanuvchi yalqov, ishyoqmas kishilar obrazini ochib beradi.

Shoir ishyoqmaslik, shaxsiyatparastlik, jamoani mensimaslik yomon oqibatlariga olib kelishini «Yalqov ayiqcha»ning boshidan kechirgan sarguzashtlari orqali tasvirlaydi. Do'stlar yig'ilib uy qurishmoqchi bo'lishadi. Lekin yalqov ayiq quloq solmaydi, chittak uni o'rnidan turg'izolmaydi, u kunu tun dam olib uxlaydi. Do'stlar, «yangi, keng uy qurishga ish boshlaydilar».

*Mushuk, tulki – arrakash,
Boshqalar ham mehnatkash.
Yalqovdan chiqmas foyda.
Dam olar salqin joyda.*

Shu yo'sinda ish qizg'in davom etadi, kunlar, oylar o'tadi, nihoyat uy ham bitadi. Tayyorga-ayyor yalqov ayiqcha yalinib keladi. Lekin ishboshi ayiq uni haydab yuboradi, yalqov «ho'ng-ho'ng» yig'laydi, tavba qiladi. Uni o'rtaga olib tanbeh berishadi. Ayiqcha uy atrofini boqqa aylantiradi, kunlar, oylar o'tib, yoz kelgach, o'z do'stlarini bog'ida yetishtirgan olmalar bilan mehmon qiladi. Shoir yalqov ayiq tilidan she'rni:

*Baxtiyor qildi mehnat,
Mehnat ekan, – der, -rohat!*

deb yakunlaydi. Ertakning bosh qahramoni yalqov, kattalarning maslahatiga quloq solmaydigan, mehnat qilishni xohlamaydigan manman bolalarning umumlashgan tipik, allegorik obrazidir. Shoir bu obrazni yaratishdaertaklarga xos bo'rttirma tasvirlar, yumoristik va dramatik situasialardan keng foydalanadi. Ertak yosh avlodni jamoatchilik va mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi.

Shoir ijodiga nazar tashlasak, xalq og'zaki ijodi namunalarini, folklor sujeti va motivlarini olib, ularga ijodiy yondashgan holda yangi ijtimoiy mazmun bilan boyitib, qayta ishlab, xalqqa taqdim qilganligining guvohi bo'lamiz.

Shukur Sa'dulla asarlaridagi muhim xususiyat shuki, ularda majoziy obrazlar yordamida didaktik fikrlar ifodalangan. Bu esa asarning oson o'qilishini ta'minlaydi. Ular bolalarning psixologiyasiga moslab yozilganligi bilan ham xarakterlidir.

Shoir ijodida yumoristik she'rlar ham bir talay: «Shalabbo», «Anqov», «Injiq», «Ivirsiq», «Bizning oyi» kabi asarlarida shoir dangasa, o'z ustida ko'p ishlamaydigan, o'qish, izlanishni yoqtirmaydigan, injiq, ivirsiq bolalar ustidan qattiq kuladi:

*Daftari ochiq-sochiq,
Qolgan vazifa chala.
Soat yurar: chiq-chiq-chiq,
Yechilmagan masala.*

«Ivirsiq»da shoir o‘yinqaroq, kun bo‘yi ko‘ptok o‘ynab, uyga berilgan vazifani bajarish, o‘z vaqtida uyqudan turish o‘rniga qotib uxlab darsdan kech qolgan Siddiq ismli bolaning maktab o‘quvchilariga xos bo‘lmagan qiliqlarini fosh qiladi:

*Yana jaranglab soat,
To‘qqizga zang uradi.
«Ivirsiqjon» betoqat —
Endi shoshib turadi.*

Shukur Sa‘dulla xalq og‘zaki ijodini sevgan va undan ijodiy foydalangan shoirlardan biri edi. U «No‘xatpolvon», «Laqma it», «Ayyor chumchuq», «Chol bilan bo‘ri» kabi o‘nlab asarlarini ertaklar asosida yaratdi. Xalq ertaklarini jo‘ngina she‘rga solib qo‘ya qolmadi. Balki unga ijodiy yondashdi. Davrimizga, bolalarning istak-armonlariga moslashtirdi.

Shukur Sa‘dullaning «Komandirning boshidan kechirganlari», «Kachal polvon», «Aziz qishlog‘im», «Ism qo‘yilmagan xat» qissalari o‘zbek bolalar nasrining yaxshi namunalaridan hisoblanadi.

HAKIM NAZIR (1915 yilda tugʻilgan)

Hayotda har bir kishining, katta-kichikning oʻziga yarashliq burch va vazifalari, yumush va tashvishlari, umid va intilishlari boʻladi. Tarovatli qishloqlarimizdan birida yashovchi Karimning yagona ishi («Bir tup gʻoʻza») sigir boqishdan iborat edi. Lekin inson bolasi boshiga nima kelishini, qanday voqea roʻy berishini oldindan bilmaydi. Tasodif oyoq ostidan chiqadi. Karimning sigiri arqonini uzib ketib, bir necha gʻoʻza nihollarini payhon qilib tashlaydi. Bunga Karimning beparvoligi sabab boʻladi.

Boʻlib oʻtgan voqeaga Karim oldiniga parvo qilmaydi. Chunki bepayon zumrad dalalarda gʻoʻzaning son-sanogʻi yoʻq. Karimning sigiri payhon qilgan nihollar esa buning oldida dengizdan bir qatra-ku. Avvaliga Karim ham shunday deb oʻylaydi. Biroq, unga oʻzidan kattaroq bolalar bir tup gʻoʻzadan qancha tola, yogʻ, qanchadan-qancha moddalar borligini tushuntiradilar. Karim shundan keyingina sigirning qancha zarar keltirganligini payqab, achinadi, uyaladi. Chunki Karim bu ishda sigiri emas, oʻzi aybdorligini juda yaxshi bilardi.

Hakim Nazimning asarlaridan olib hikoya qilingan bu parchada qatrada quyosh aks etishi koʻrinib turibdi. Yozuvchining shunga oʻxshash oʻnlab hikoyalarida, biz oʻzimizga qadrdon olovli quyoshni, musaffo havoni, muqaddas ona yerni, bir soʻz bilan aytganda, bugungi goʻzal Oʻzbekistonni, osmonoʻpar «oq oltin» togʻlari bunyod etayotgan fidokor paxtakorlarni, ularning quvnoq, baxtiyor bolalarini koʻramiz. Ular Hakim Nazir asarlarining qahramonlaridir.

Bu hikoyaning ijobiy qahramonlari oʻrta va katta yoshdagi maktab bolalaridir. Bu yoshda bolalarni dunyodagi hamma narsa qiziqtiradi, bu yoshda ularning ona-Vatanga boʻlgan mehr-muhabbat, sadoqat, burch kabi olijanob tuygʻulari shakllanadi, goʻzal his-tuygʻulari, oliy insoniy munosabatlari uygʻonadi. Bu qahramonlar shunday yoshdagi, ularning oʻzaro munosabatida soddalik, shu bilan bir qatorda jiddiylik va qatʼiyat bor.

Shuning uchun yozuvchining «Boshogʻ» hikoyasining qahramonlari Azimjon va Toshtilla boshogʻda ishtirok etmasak, kattalar oldida uyatga qolamiz, mehnat intizomini buzgan boʻlamiz, degan fikrga keladilar. Bu bolalar maʼnaviy dunyosi boyligidandir. Hakim Nazir bu tuygʻular olamida mehnat romantikasiga katta eʼtibor berib, uning oʻziga xos nafosatini koʻrsatadi. Adib oʻzining bu tasvirlarida haq. Bu xususan uning oʻzbek milliy koloritini toʻgʻri va yorqin tasvirlashida, qishloq turmushidan olingan jonli va hayotiy voqea detallarni toʻgʻri topishida yaqqol koʻrinadi. Adib asarlarida bolalarning xalq mulkini koʻz qorachigʻidek asrash xususidagi olijanob tuygʻulari, jamoaning mehnatini qadrlash, eʼzozlashlari, mehnatning shon-sharaf ishi ekanligi haqidagi tushunchalari oʻzining jonli ifodasini topgan

Ana shunday bilimdon adib 1915 yilda Toshkent shahrida maxsido‘z-kosib oilasida dunyoga keldi. Onasi Malika otinning maktabida boshlang‘ich ma‘lumot olgandan keyin, poyabzal fabrikasiga kirib kasb egallash bilan birga kechki ishchilar dorilfununi (industriyal texnikum)da o‘qishni davom ettirdi.

Hakim Nazir bolaligidan kitobxonlikka juda berilgan, gazeta va jumallarda bosilgan materiallarni chanqoqlik bilan o‘qib chiqardi. Undagi o‘qish-yozishga bo‘lgan qiziqish uni hozirgi «Tong yulduzi» gazeta-tahririyatida ishlashga olib keldi. 1934—1935 yillarda dastlabki hikoya, ocherklari gazetada, «Yosh kuch» jurnalida bosilib chiqdi. Bular havaskorlik mashqlari edi. Adib jiddiyoq asar yozish uchun hayot taassurotlaridan tashqari chuqur nazariy ma‘lumot ham zarur ekanligini angladi. Kunduzi redaksiyalarda ishlagan holda kechki Toshkent davlat pedagogika institutida o‘qib, til-adabiyot fakultetini muvaffaqiyatli bitirib chiqdi. Bir oz vaqt o‘qituvchilik qildi. Adabiy ishga astoydil berildi. 1942 yildan boshlab o‘n bir yil davomida O‘zbekiston radio qo‘mitasida bo‘lim boshlig‘i, bosh muharrir bo‘lib ishladi. So‘ng Badiiy adabiyot nashriyotida bosh muharrir, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasida kotib, adabiy maslahatchi vazifalarini bajardi. Mazkur vazifalarni yozuvchi ijodiy ish bilan qo‘shib olib bordi.

Qunt, chidam bilan o‘z ustida ishlashi, tinimsiz ijodiy izlanishi tufayli Hakim Nazir bolalar yozuvchisi sifatida kitobxonlarga tanildi. 1940 yilda «Kenja» (yangi nomi «Quyosh qachon tutiladi?»), 1946 yilda «Salim ota» nomli hikoyalari respublika tanlovlarida sovrindor bo‘ldi. 1951 yilda esa Moskvada rus tilida chiqqan «Malchiki iz kishlaka» hikoyalar to‘plami sobiq ittifoq tanlovida mukofot oldi.

Sevimli yozuvchimizning ijod yo‘liga sinchiklab nazar tashlasak, uning dastlabki ijodiy izlanishlari hikoyachilikdan boshlanganini ko‘ramiz. Uning birinchi kitobi «Qishloqdagi jianlarim» ham hikoyalardan jamlangandir. Hikoya janri yozuvchi bilan yosh kitobxonlar olamini birlashtirishda barmisoli bir ko‘prik bo‘ldi. Bu ko‘prik orqali Hakim Nazir bolalarning boy, go‘zal, quvnoq, ajoyibotlarga to‘la dunyosiga kirib bordi. Bir-biridan ta‘sirli, bir-biridan o‘qimishli, bolalarcha jonli hikoyalari dunyo yuzini ko‘rdi. Bularda kichkintoylarning quvonchlarga to‘la turmushi, his-tuyg‘ulari, o‘qishi, xulq-odobi, kattalarga hurmati, mehnatga munosabati, milliy qadriyatlar o‘z badiiy ifodasini topdi. Hikoyalarda yozuvchining kichkintoylar yoshi, saviyasi va ruhiyatini ko‘rsatishga alohida e‘tibor bergani ko‘rinib turadi. «Qishloqdagi jianlarim» (1948), «Besh baho» (1955), «Cho‘l havosi» (1958), «Yaxshi ism» (1962), «Meni taniysizmi?» (1963), «Bolajonlarim» (1964) nomli hikoyalar to‘plamlari birin-ketin e‘lon etilib, bolalar va o‘smirlarning ma‘naviy mulkiga aylandi.

Hakim Nazirning ko‘pgina hikoyalari bog‘cha yoshdagi yoki endigina birinchi sinfga qadam qo‘ygan bolalar hayotini aks ettirishga bag‘ishlangan. Buni adibning «Bir og‘iz so‘z», «Rasmiy kitobcha», «Davronning qushchasi», «Qaysargina ukam», «Yaxshi ism», «Ikki o‘rtoq», «Bulbul», «Qanddon», «Igna», «Bir tup g‘o‘za» kabi hikoyalari misolida aytish mumkin.

Bunday hikoyalarda bolalar o'rtasidagi o'zaro do'stlik, axloq-odob, a'lo o'qish, jamoat ishlarida faollik ko'rsatish, kattalarning yumushlariga ko'maklashish, qushlar va jonivorlarga g'amxo'r bo'lish, orzu-umidlar qanotida yashash va boshqa masalalar aks etganini ko'ramiz.

Bolalarda orzu-umid, yaxshilik sari intilish kattalarga nisbatan kuchliroq bo'ladi. «Yaxshi ism» hikoyachasida adib xuddi shu to'g'rida so'z yuritadi. Shoira endigina birinchi sinfga qadam qo'ygan. U hali maktab qonun-qoidasini yaxshi bilmaydi. Shuning uchun qizcha maktab o'qituvchisi Zuhra yulduziga raketa uchirilganligi to'g'risidagi axborotni ro'znomadan o'qib berganida butun sinfni boshiga ko'tarib:

— Topdim! Topdim! Topdim!! — deya ovozining boricha baqirib yuboradi Shoira.

Ayon bo'lishicha kecha Shoiraning onasi unga singilcha tug'ib bergan bo'lib, chaqaloqqa nima deb ism qo'yish janjal bo'lib turgan ekan. Shoirada havas yaxshi, niyat kuchli. Unga raketa va ayniqsa, Zuhra yulduzi yoqib qoladi. Shu onda singilchasiga Zuhra deb ism berish fikri tug'iladi. Bu haqda u butun sinfga so'zlab beradi.

«Yaxshi ism»ning ahamiyati shundaki, bolaning Shoiraga, tanlagan ismga, qudratli texnikaga, shirinsuxan muallimiga va otaga bir umr havasi keladi.

Bolalarga har taraflama to'g'ri ta'lim-tarbiya berish, tushuntirish, o'rgatish, ularda ko'nikmalar hosil qilish kattalarga bog'liq. Kichkintoylarning otaxon adibi «Bulbul» hikoyasida bu masalaga katta e'tibor beradi. Ona tabiatga, qushlarga mehribonchilik qilish g'oyasi bu asarning asosini tashkil etadi.

Qobiljon qushlarni ehtiyot qilish, e'zozlash kerak ekanligini, ularni urish, ozor berish yomonligini tushunib yetmaydi. Shu sababli qo'shni hovliga kelib sayragan bulbulni urmoqchi bo'ladi.

Olim aka ishdan qaytganda Qobiljon qo'shnilarnikiga bulbul kelganidan xabar beradi.

— Dada, dada! — dedi u ko'zini katta-katta ochib, — nega bizning boqqa bulbul kelmaydiya?

— Qo'rqadi, — dedi dadasi.

— Nimadan qo'rqadi? — dedi u ajablanib.

— Sendan! — dedi dadasi.

— Iya, nega endi mendan qo'rqadi?

— Axir kesak otsang, mayib bo'ladi-da! Bu ishing yaramaydi deb aytib edim-ku. Qobiljon indamay, o'ylanib qoldi: endi nima bo'ladi? Rostdan ham bulbuljon uning bog'iga hech kelmasmikan-a?

— Kesak otmasam keladimi, dada? — dedi oxiri Qobiljon.

— Albatta, keladi, — deb ishontirdi dadasi.

— Bo'пти! — dedi Qobiljon va shu paytdan boshlab qushlarga kesak otmaydigan bo'ldi.

Adibning maktab yoshidagi bolalarga bag'ishlab yozgan juda ko'p hikoyalari kitobxonni ona yurtni sevishga, mehnatkash bo'lishga, mehnat ahlini, ota-onani e'zozlashga, kasb-hunar egasi bo'lishga chorlaydi.

«Bir tup g'o'za» hikoyasida yosh qahramonlarning xalq boyligiga bo'lgan munosabatlari g'oyat hayotiy detallar, jonli, qiziqarli voqealar asosida ifoda etiladi. Bolalarning o'yinqaroqligi tufayli yoshlarning xalq mulkiga bo'lgan munosabatlari o'zgaradi.

Muallif hikoyada qahramonlar karakterini individuallashtirishga alohida e'tibor beradi. Abdusamad cho'rtkesar bola. Goho ba'zi gaplarni shartta aytib yuboradi (sigirni qidirib yurganda Qoraboy akaga qilgan muomalasini esga oling). Karim soddadil, to'g'ri so'z bola. Shu bilan birga, serharakatligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Bu holni biz Karimning xatti-harakatlari, qiliq, odatlari, so'zlari, o'rtoqlari bilan munosabatlarida ko'ramiz.

Muallif «Qishloqdagi jivanlarim» to'plamidagi «Valijonning dadasi» hikoyasida bolalarning jangchilarga hurmat va muhabbatini tasvirlaydi. Buni ikkinchi jahon urushidan qahramon bo'lib qaytgan Valijonning dadasini butun qishloq ahli zo'r hurmat va katta tantana bilan kutib olganini ko'rsatish orqali ochadi.

«Jivanimning toychasi» hikoyasida kitobxonni qishloq bolalarining karakterlari va hayoti bilan tanishtiradi. Mahmudjon bilan Omonning otasi paxtadan mo'l hosil olish uchun kim o'zarga kirishadi. Bolalar o'z otalarining g'olib chiqishi uchun kuyib-pishib harakat qiladilar. Mahmudjon jonidan aziz ko'rgan toychasini aravaga qo'shib paxta tashishga kirishadi. Bu bilan yozuvchi qishloq bolalarining o'ziga xos karakterini yaratadi. Kichik bir parcha orqali katta bir voqeani — bolalarning ulug' ishlarga qo'i urganligini haqqoniy ko'rsatadi.

Hakim Nazirning aksariyat asarlari, yuqorida ko'rganimizday, umuminsoniy va milliy qadriyatlariga bag'ishlangan.

Muallifning birinchi qissasi «Ko'korol chiroqlari» urushdan keyingi qishloq hayotida yuz bergan qiyinchiliklarni yengishda ota-onalariga ko'mak ko'rsatgan bolalar haqida, ularning mehnatda karakterlarining chiniqishi, do'stliklarining toblanishi aks ettiriladi. Bu qissani muallif kitobxonlar talabi asosida keyinroq qayta ishlab, «So'nmas chaqmoqlar» nomi bilan bostirdi.

Hakim Nazirning «Yonar daryo» qissasi o'zbek bolalar adabiyotining keyingi yillardagi katta yutug'idir. «Gaz-qaynar» manzarasini yorqin bo'yoqlarda gavdalantirgan bu asarda o'sha davrda Qizilqum sahrosi kishilarining jasorati, romantik hayoti, qahramonligi hamda bir-biriga chin mehribonligi tasvirlanadi, shuningdek, oiladagi bola tarbiyasi, bunda ota-onaning tutgan roli ko'rsatiladi. Asarda voqea o'n ikki yoshli o'quvchi Damir tilidan hikoya qilinadi. Bundan ikki yil avval otasi vafot etib, singlisi Popuk ikkovi onasining qaramog'ida qolishgan. Ko'p vaqti ishda o'tadigan ona bolalar tarbiyasiga kam e'tibor bergan. Damir esa keksa buvisining o'ta mehribonligi, yumshoqligi orqasida o'yinqaroq, o'qishga kam xafsala, o'jar bo'lib qolgan. Natijada, u onasiga bo'yin egmaslikka xarakat qiladi.

Damirlarning uzoq qarindoshlari Sulton amaki ularning uylariga tez-tez kelib turadi, shuning uchun bolalar unga o'rganib qolishgan. Keyinchalik ota sifatida shu oilaga kirgan Sulton amaki Damir xarakterining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Damir xarakterida iz qoldirgan ikkinchi muhim voqea uning Qizilqumga safari bo'ladi. Bu uning ko'z o'ngida yangi olam ochadi, uni mehnat quchog'ida chiniqtiradi.

Gazchilarning «G'ildirab yuradigan posyolkasi», «Cho'pon boboning boshchiligida» ochilgan «Mo'jiza quduq», bemorligiga qaramay Sulton amaki ko'rsatgan fidokorlik, umuman, gazchilarning afsonaviy qahramonligi Damir ruhida keskin burilish yasaydi.

Yozuvchining «Kenjatoy» qissasida hunar maktabi hayoti qiziqarli va jozibador aks ettirilgan bo'lib, o'smirlarda ishchi kasbidan faxrlanish tuyg'usini tarbiyalashga xizmat etadi.

«Tohir-Zuhra qissasi»ni olsak, unda bosh muomma hayotga qadam qo'yayotgan balog'at pallasidagi o'spirin bilan qizaloqning yosh qalblarida tug'ilmish ilk sevgi kechinmalariga qaratilgan, ularning yoniq iztiroblari tasviriga keng o'rin berilgan.

«Dadamni topib beringlar» qissasida bir dehqon oilasi boshiga tushgan nohaqlik fojeasi kichiklar nazari orqali o'tkazilib, ularning ongi va ruhiyatiga yetkazilgan salbiy ta'siri badiiy tahlil etilganini ko'ramiz va yosh qahramonlar bilan birga iztirobga tushamiz.

Hakim Nazir so'nggi kitobini «Oq fotiha» deb atadi. Bu xotira-qissa bo'lib, bolalik sarguzashtlariga bag'ishlangan. Muallif bezovtalik, g'ulg'ulay-hayajonlarga to'la bolalik chog'lari ko'rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichiklikda ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun chuqur va samimiy minnatdorчилигинi izhor etadi.

Hakim Nazir 1973 yilda «Lochin qanotlari» romanini yaratdi. Bunda urushga ketgan ota-onalarning o'rmini bosgan O'ktam, Umri va boshqa yosh vatanparvarlar obrazlari gavdalantirildi. Romanni jamoatchilik iliq qabul etdi. Tadqiqotchilar: «Lochin qanotlari» romani o'zbek bolalar adabiyotida deyarli qo'l urilmagan mavzuni — urush yillari kichkintoylarning buyuk g'alabaga qo'shgan hissasini ko'rsatishga bag'ishlangan yirik asar sifatida qimmatlidir» deb yozdilar.

Yozuvchining «Chiranma g'oz — hunaring oz» nomli pesasi ko'p yil davomida yosh tomoshabinlar teatri sahnasida qo'yildi.

Muallifning 24 ta kitobi rus tilida, 12 ta kitobi qozoq, qirg'iz, turkman, gruzin, arman, ukrain, belorus, latish, litva, eston va boshqa tillarda tarjima bo'lib chiqqan. Qator hikoyalari nemis, fransuz, ispan, bulg'or, chex, mo'g'ul kabi tillarda e'lon etilgan.

O'zbekiston xalq yozuvchisi, Hamza nomidagi respublika Davlat mukofoti va X. K. Andersen nomli Xalqaro faxriy diplom sovrindori Hakim Nazir o'z ijodiy faoliyatini davom ettirmoqda.

O‘TKIR RASHID (1915-1990)

Pedagog-shoir O‘tkir Rashid 1915 yilda Qo‘qon shahrida tug‘ildi. Bolalikdan kitobga, adabiyotga qiziqqan bo‘lajak shoir ona shahrida o‘rta maktabni tamomlab, o‘sha yerda bosmaxonada harf teruvchi bo‘lib ishladi. Odatda harf teruvchi har bir yangilikdan boshqalardan ko‘ra oldinroq xabardor bo‘ladi. Harf teruvchi O‘tkir Rashid ham «Yangi Farg‘ona» gazetasida bosilayotgan har bir badiiy asarni eldan burun o‘qir, ilhomlanar va o‘zi ham she‘rlar yozishni mashq qilar edi. Havas va mashqlardan boshlangan she‘r yozishlar bora-bora kasbga aylana boshladi. Endilikda o‘qish, hayotni o‘rganish, izlanish kerak ekanligini sezgan O‘tkir Rashid Samarqand Davlat universitetiga o‘qishga kirdi.

Universitetdagi o‘qish, adabiyot shaydolari bilan do‘stlashish izlanishda bo‘lgan O‘tkir Rashidning ilhomiga ilhom qo‘shdi, uning she‘riy mashqlari devoriy gazeta va adabiy almanaxlarda ko‘rina boshladi.

O‘tkir Rashid o‘qishni tamomlab, Toshkentga keldi. Badiiy adabiyot nashriyotida muharrir, «Yorqin hayot», «Guliston» jurnallarida va hozirgi «O‘zbekiston ovozi» gazetasida adabiy xodim bo‘lib ishladi. Bu jarayonda ko‘plab qalamkashlarning kitoblari, asarlari uning qo‘lidan o‘tib, o‘quvchiga tegdi. Bu ishlarning hammasi O‘tkir Rashidning qalamkash shoir sifatida voyaga yetishida, toblanishida katta bir hayot maktabi bo‘ldi.

1937 yilda O‘tkir Rashidning «Yoshlik» nomi bilan birinchi kitobi bosildi. Shundan keyin «She‘rlar», «Mehnat tantanasi», «Yillar va odamlar» deb nomlangan hikoya va ocherklar to‘plamlari; «Umr qo‘shliqlari», «Qo‘shliqlar guldastasi», «Gulshan diyorim» kabi she‘r va qo‘shiq kitoblari nashr etildi. O‘tkir Rashid dramaturg sifatida «Katta hayot», «Qudalar», «Qudrat», «Farzand deb...» nomli sahna asarlari yaratdi.

Shoir O‘tkir Rashid bir necha yil O‘zbekiston fanlar akademiyasida ilmiy xodim bo‘lib ishladi. 1957 yilda «O‘zbek bolalar adabiyoti taraqqiyoti ocherki» mavzusida dissertasiya yoqlab, fan nomzodi bo‘ldi. U uzoq yillar hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetida talaba-yoshlarga adabiyot fanidan dars berdi. «Chashma» adabiy to‘garagiga rahbarlik qilib, o‘nlab ijodkor yoshlarning adabiyot olamiga kirib kelishiga yordam berdi.

O‘tkir Rashid bo‘lajak o‘qituvchilarga saboq berar ekan har doim:

— Inson umrining so‘lmas guli, manguligi — bolalarimiz. Biz butun hayotimizni bag‘ishlagan muqaddas ishni bolalar davom ettiradi. Shuning uchun biz ularning taqdirini doim o‘ylaymiz. Bu chuqur hayotiy muhim masaladir. Sevimli o‘g‘il-qizlarimiz bizga o‘rinbosar bo‘lishini bilishning o‘zigina kifoya qilmaydi. Bolalar sevimli o‘g‘il-qizlargina emas, balki, avvalo, kelgusining fuqarolari, ota-onalar boshlagan buyuk ishning qonuniy davomchilari. Shuning uchun ularni zamonamizning eng olijanob an‘analari ruhida, kurashchanlik

ruhida tarbiyalashimiz kerak, der edi va bunga o'zi qattiq amal qilib kichkintoylar uchun she'r, qo'shiq, doston, ertaklar ijod qilar edi.

Kelajagimiz guli bo'lgan bolalarni qattiq sevgan shoir ularga bag'ishlab «O'rtoqlar», «Ikki o'rtoq», «Kim aybdor?», «Eng o'zg'ir nima?», «Ravshanjon va ayiqcha», «Katta bo'lsam», «Bu — biz bo'lamiz», «Baxtiyor bolalik» kabi kitoblarni yozdi.

O'tkir Rashid bolalarga bag'ishlab she'r yozar ekan birinchi o'rinda ularni haqiqiy vatanparvar, chinakamiga el-yurt fidoyilari bo'lib o'sib-ulg'ayishlarini istaydi. «Vatanim», «Mard nasllar», «Dadam» she'rlari shu maqsadga qaratilgan. Vatanimizning go'zalligi, huzurbaxshligi, boyligi, yosh kitobxonning mehrini o'ziga tortadigan shu yurtga munosib inson bo'lib ulg'ayishga chorlaydigan darajada quvnoq tasvirga ega:

*Chaman-chaman gullarga,
Sayroqi bulbullarga,
Ko'kni quchgan uylarga,
Baxt keltirgan to'ylarga,
Quvnoq va sho'x kuylarga,
Joydir go'zal Vatanim,
Boydur go'zal Vatanim,*

Bunday yurtga farzand bo'lishning o'zi bo'lmaydi. Buning uchun nima qilish kerak? Sofdil, o'qimishli, mehnatkash, xulq-u odobda boshqalarga o'rnak bo'ladigan fazilatlariga ega bo'lish kerak. Bularning hammasi O'tkir Rashid she'rlarida o'z ifodasini topgan. Mana, maktab, o'qish, kasb-hunarni olib ko'raylik. «Maktab», «Kitob», «Sovg'a», «Katta bo'lsam», «Etmish hunar ekan kam?», «Kim aybdor?», «Aka-uka» she'rlari buning javobidir.

Maktab haqida ko'pgina she'rlar yozilgan. O'tkir Rashidning «Maktab» she'ri takroriy asarlardan emas. Bu asar alohida uslubga ega. Asar qahramoni endigina bog'chani tark etgan bola, maktabga birinchi qadam qo'yishi. Maktab qanday bo'lar ekan, deb ikkilanib borgan bolani gulzor, maktab, o'qituvchi alohida mehribonchilik bilan kutib olishi yosh qalbdagi maktabga, kitobga, o'qishga havasini orttiradi:

*Muallima opamiz
Kutib oldi turib tik.
Gap so'radi quchoqlab
Mehribon onamizdek.
Ozoda sinflaring
Meni bag'riga tortdi.
O'qishga-o'rganishga
Mehru havasim ortdi.*

O'tkir Rashid ishyoqmas, dangasa bolalar haqida anchagina she'rlar bitgan. «Qo'g'irchoq— o'rtoq» she'ri ayniqsa, ta'sirli chiqqan. Bolalar hayotda hech narsadan cho'chimay, qo'rqmay, yelka kerib yashashlari kerak. Buning uchun esa bolaning o'zi sog'lom, tetik bo'lmog'i darkor. Sog'lom tetiklik qaerdan keladi? Bu bolaning yurish-turishiga, harakatiga bog'liq. Agar bolamning o'zi harakatchan bo'lmasa, jismoniy ish, sportga havas qo'ymasa o'rtoqlaridan ortda qolib, bir jonsiz qo'g'irchoqqa aylanib qolishi hech gap emas. Quddus ajoyib fe'lli bolalardan. Yozning jazirama issig'ida ham to'n va telpak kiyib yuradi, do'stlariga qo'shilmaydi, ishyoqmaslik, dangasalik uning hamrohi bo'lib qolgan. She'rning xulosasi ham yaxshi:

*Demak Quddus soppa-sog',
Faqat juda erinchoq.
O'dati — dangasalik,
Dangasalik — kasallik.
Katta ochsin ko'zini,
Davolatsin o'zini.
Tag'in yotib qolmasin,
Loyga botib qolmasin?!*

O'tkir Rashid ayrim xulqi yomon bolalarni tabiatan uncha xush ko'rmaydi. «Taniysizmi Karimni?», «U nima derkin?», «Sobirning shu ishi to'g'rimi?», «G'ayrat va Omon», «O'sar-qaysar» singari asarlarida odob, axloqda boshqalardan orqada qolib ketgan bolalar ustidan kuladi. Bunday hajviy-yumoristik asarlar bolalarni o'zlari ustida o'ylashga, fahm-farosatli bo'lishga hamon da'vat etib kelmoqda.

O'tkir Rashid «Ish bilmas va ish qilmas bola haqida», «G'ozchamitti», «Sherali», «Eng o'zg'ir nima?», «Ravshanjon va ayiqcha» kabi bir nechta ertak-dostonlar ham yozdi.

Bu asarlarning deyarli hammasi kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlanganligi bilan e'tiborga loyiqdir. «G'ozchamitti»da o'rmon to'g'risida, qushlar, hayvonlar, yirtqichlar haqida gap boradi. Bu yoshdagi bolalar jonivorlarning turmush tarzlarini uncha yaxshi bilmaydilar. Ular «G'ozchamitti»ni tinglashib, jonivorlarning hayotlarini, yashash sharoitlarini birmuncha bilib oladilar. Ayniqsa, g'ozchaning xatti-harakati, dovyurakligi, ishbilarmon va tadbirkorligi kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi.

Shoirming mana bu misralariga e'tibor bering, unda o'rmonda yashaydigan ko'pgina jonivorlarning jam bo'lib yashashlari, ahil, do'stliklari kimni xursand qilmaydi deysiz:

*Kiyik, quyon, olmaxon,
Kurka, laylak, o'rdak, g'oz,
Ahil bo'lib, do'st bo'lib
Yasharkanlar qishu yoz.*

Hayotda — o'rmonda zo'raonlar ko'p. Yovvoyi to'ng'iz bulardan ancha kuchli — muttaham va surbet, zo'raonlik qilib, bularning qishda yeyish uchun g'amlab qo'ygan ovqatlarini yeb, har kuni nonushtasi uchun uchta g'oz berishlarini talab qiladi. Bu ochko'z battoldan qutulish yo'llarini qidirishadi. Mittining maslahati va uning yordami bilan ayiqpolvon bilan do'stlashishadi.

Ayiqpolvon bilan to'ng'iz o'rtasida jang boshlanadi. Bu jangda ayiqpolvon yolg'iz emas. Hamma jam bo'lib, birgalashib jang qiladilar:

*Bosdi ayiq to'ng'izni
Ustiga tashlab o'zin.
Mitti o'rdak, laylaklar
Cho'qib oldilar ko'zin.
Ayiqchalar to'ng'izning
Tishlab turdi oyog'in,
Ona ayiq o'ldirdi
G'ajib uning tomog'in.*

Ashaddiy dushman to'ng'iz o'ldi, bu bilan endi dushman yo'q, rohat-farog'atda yashaymiz, deyishga ham juda erta. Tadbirkor va ishbilarmon g'ozcha hammani bir uy qurib, yangi makonda yashashga chaqiradiki, bu ko'pchilikka ma'qul tushadi:

*Mitti der: hali yov bor,
Hushyor bo'lib turaylik,
Undan saqlanish uchun
Bir pana joy quraylik.
Ayiqpolvonga Mitti
Dedi: — Amaki, yashang!
Siz ustasiz bu ishga,
Uyni o'zingiz yasang!
Ayiqvoy usta bo'lib,
Ish boshladi shu kuni.
Kiyiklar daraxt kesdi,
Tashishdi do'stlar uni.
Shunday kilib yog'ochdan
Qurib oldilar bir uy.
Bezadilar bu uyni
Qilgandayin xuddi to'y.*

Do'stlar ahil bo'lib hayot kechira boshlaydilar. Ular bo'ri va qoplanni ham xuddi to'ng'izdek o'ldirishadi. Ahillikda, birlikda hikmat ko'p ekan, do'st orttirsas, ittifoq bo'lsa, uni hech qanday dushman yenga olmas ekan, deb shod-baxtli yashashlari yosh kitobxonning quvonchiga-quvonch ulashadi:

*Yashadilar do'st bo'lib,
Yo'qotildi dushman-g'ov:
Dedilar: birlik bo'lsa,
Engolmas ekan hech yov*

Shoirning yengil yumor bilan sug'orilgan «Sherali» dostonini o'qimagan, tinglamagan bola bo'lmasa kerak. Sherali go'yo ovqat uchun dunyoga kelgandek, kechasi-yu kunduzi ovqat yeydi. Harakat qilmagandan keyin semirib ketgan. «Xomsemiz» laqabini olgan bu bolaning jirkanch basharasini shoir:

*Oyoq-qo'li pilikday,
Shilviratib yuradi.
Bir tog'ora xo'rdani
Bitta o'zi uradi.
Faqat ovqat yeyishga
Polvon edi Sherali.
Lekin dadil, chopqillab
Yurolmasdi u hali, —*

kabi misralar bilan Sheralining aybini keskin ochib tashlaydi. Sherali odam, u inson. Insonda aql-zakovat bo'ladi, fahm-farosat bo'ladi. U shu jihatlari bilan ham hayvondan farq qiladi. Tanbal, latta, tepsa-tebranmas bu bola do'stlari, safdosh-u ustozlarining amaliy yordami bilan jismoniy ish, sport bilan shug'ullanadi. «Xomsemiz»likdan qutuladi:

*Menga sog'lik, kuch bergan
Mana shu mashqdir deya,*

*Sheralivoy hali ham
Qilar badantarbiya.*

«Ravshanjon bilan ayiqcha» asarining syujeti kichik maktab yoshidagi bolalarga juda mos. Ravshanjonlarning uylari tog' bag'rida. U tasodifan bir g'ordan ayiq bolasini topib oladi, uyiga olib keladi, unga Qoravoy deb nom qo'yadi. Qoravoy Ravshanjon-u uydagilarga yoqib qoladi. Bola unga turli qiliqlarni, yumish bajarishni o'rgatadi. Natijada ayiq oilaning dastyorlaridan biri bo'lib qoladi. U kerak bo'lsa tovuqlarga don sochadi. Begona odamni uyga kiritmaydi, belanchakda yotgan chaqaloqni tebratadi, bolalar to'p o'ynashsa, darvozabonlik qiladi.

Bolalarni chinakam sevib, ardoqlaydigan shoirlargina ularga mana shunday munosib she'rlar, dostonlar to'qiy oladi. Shoir va pedagog O'tkir Rashid umrining oxirigacha sevimli kitobxonlari bo'lmish kichkintoylarni ulug'lash, ardoqlash nafasi bilan yashadi.

PO‘LAT MO‘MIN (1922 – 2005)

Bolalarning suyuqli shoiri Po‘lat Mo‘min yoshligidanoq adabiyotga havas qo‘ydi. U Toshkent pedagogika bilim yurtida o‘qib yurgan vaqtida adabiyot to‘garagiga faol qatnashadi. Adabiyotni qunt bilan o‘qidi, o‘rgandi. O‘rta ma‘lumot olgach, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining o‘zbek tili va adabiyoti fakultetiga o‘qishga kirib, uni muvaffaqiyatli tamomlagach, aspiranturada o‘qidi, maktablarda o‘qituvchilik qildi. So‘ngra O‘zbekiston davlat nashriyotida ishladi. P. Mo‘min qaerda ishlamasin, doimo adabiyotga muhabbat bilan qaradi, uni qunt bilan mutolaa qildi, o‘rgandi. Kichik-kichik she‘rlar yoza boshladi. 1944 yilda «Bahorga sayohat» nomli birinchi she‘ri bosilib chiqdi. Birinchi she‘rlar to‘plami esa 1949 yilda «Sayrang, qushlar» nomi bilan nashr etildi. Kitob adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi. To‘plamdan munosib o‘rin olgan «Haykal», «Alla va Jalla» (ertak) singari asarlari mazmundorligi, qiziqarliligi bilan kitobxonlarning e‘tiborini o‘ziga jalb etdi.

Bolalarga atab ijod etish, bu sohada muvaffaqiyat qozonishi uchun esa qobiliyat va istakning o‘zigina yetmaydi. Belinskiy ta‘rifi bilan aytganda, bolalar yozuvchisi bo‘lib tug‘ilish kerak. Bu bolalar yozuvchisi mohir pedagoglarday bola qalbining bilimdoni bo‘lsin, nozik ta‘b egasi, go‘dak tabiati va psixologiyasining bilimdoni, mehribon va bolajon, kamtarin va samimiy, bolalaracha soddadil ham dono bo‘lsin, degan mazmunni taqozo etadi, albatta. Biz Po‘lat Mo‘min ijodida ana shunday olijanob xususiyatlar mujassamligini his etamiz.

Shoirning tinimsiz ijodiy mehnati tufayli «Hunardan unar», «To‘g‘ri o‘sgan gul bo‘lar», «Aql qaerda bo‘lar», «O‘rinbosarlar», «Oltin nay», «Bir yarim Karim», «Endi adashmaydi», «Barcha bola do‘st bo‘lsa», «Rahmatga rahmat», «Gazpovon ertak aytar», «Chang yutar botir», «Do‘sting qancha ko‘p bo‘lsa», «Oftob va odob», «Yaxshilarga o‘xshasam», «Bu juda soz», «Eson va Omon», «Oltmish olti oltin qo‘l», «Ustozlar izidan», «Bolalarning baxti kulgan», «Bir yuz bir oltin qo‘l» she‘riy to‘plamlari; «Chanoqvoy bilan Qovoqvoy», «Bahodirning botirligi», «Oq fil yo‘qoldi», «Suqatoy-konfetvoy», «Ona bolam deydi» kabi ertaklari, pesalari yuzaga keldi. Bu kitoblarga kirgan eng yaxshi she‘r va qo‘shiq-lari, doston va ertaklari bolalar adabiyoti xazinasiga munosib hissa bo‘lib qo‘shildi, uni boyitdi. Bu asarlardan bir qanchasi jahon xalqlari tillariga tarjima qilinganki, bu faqat shoirning emas, balki o‘zbek bolalar adabiyotining ham yutug‘i, obro‘si hisoblanadi.

Kimda-kim a‘lo va yaxshi baholarga o‘qish uchun astoydil intilsa, harakat qilsa, zahmat cheksa, shubhasiz, u maqsadiga erishadi, samarali bilim oladi. Agar bu intilish jismoniy mehnat bilan qo‘shib olib borilsa,

yanada muvaffaqiyatli bo'ladi. Po'lat Mo'min ta'lim va jismoniy mehnatga bag'ishlangan she'rlarida mehnat va mehnatsevar bolalar haqida fikr yuritadi. Ba'zan ishyoqmas, dangasa, yalqov o'quvchilarni tanqid qiladi, ularning kamchiliklarini ochib tashlaydi. Masalan, «Besh oldim, besh!» degan she'rini olaylik. Asar qahramoni uzoq vaqt past bahoga o'qib yurardi, fanlarni ko'ngildagidek o'zlashtira olmaganidan do'stlari, ota-onasi va o'qituvchilar oldida gunohkordek his qilardi o'zini. O'quvchi bunday qiyin ahvoldan faqat ko'proq dars tayyorlashi, kitob o'qishi bilan qutulib ketishi mumkinligiga ham ishonmaydi. Nima bo'ladi-yu bir kuni u uyga berilgan topshiriqni qayta-qayta o'qiydi, dars va kitobdan boshqa hech narsani o'ylamaslikka harakat qiladi. Natijada ertasi kuni «besh» baho oladi. Shu bola kitobni sevib qoladi. Qunt qilish, berilgan topshiriq ustida ko'p mehnat qilish lozimligini tushunib yetadi. O'zidagi bunday ijobiy o'zgarishdan xursand bo'ladi. Boladagi bu quvonch va hayajonni shoir yosh kitobxon ruhiyatiga mos ravishda chizib beradi:

*Shunday qilib do'stlarim,
Aytam yurak so'zlarim,
Yurishib qoldi ishim
Ko'payib ketdi «besh»im.*

Bolalar shoirining «Tuganmas kon», «O'qituvchi baho qo'yganda», «Ko'chalarni to'ldirib», «Sizga nima bo'ldi, o'g'il bolalar?», «Yuqumli «2»lar», «Bilsa bo'lar ekanku!», «Sentyabrdan kim sevinar?» kabi she'rlarida ham a'lo va yaxshi o'qish uchun intilayotgan, harakat qilayotgan bolalar to'g'risida yozilganidir.

Ba'zan o'quvchi-yoshlar orasida mug'ambir, pismiq bolalar ham topilib qoladi. Shoiring «Qo'l ko'tarib qo'lga tushdi» degan asari ana shunday bolalarga bag'ishlangan. Asar qahramoni aslida dangasa, ishyoqmas, qoloq o'quvchi. U buni o'qituvchisiga sezdirmaslik uchun har kuni dars paytida «Men aytaman, deb ko'taradi qo'l». O'qituvchi esa bolaning bunday mug'ombirligini sezmaydi, u darsni yaxshi o'zlashtiribdi, deb undan so'ramaydi. Oxiri bir kuni «Mayli, ayta qol» deydi. Shunda haligi bola savolga javob bera olmay, o'qituvchi va o'quvchi do'stlari oldida izza bo'ladi:

*Darvozasiga
Urilganday gol
Qo'lga tushgandi
U ko'tarib qo'l.*

Shoir she'rlarida kichikintoylarning jismoniy ishga intilishlari ham yaxshi ochib beriladi. Uning «Oftob chiqdi olamga», «Er chopildi — javob topildi»

she'rlari fikrimizning dalilidir. «Oftob chiqdi olamga» asarida u xalq og'zaki ijodidan unumli foydalangan. She'rda bolalarning harakati, urinishi, kattalar ishiga ko'maklashishi nihoyatda ta'sirli va shirali ifodalangan.

Po'lat Mo'min haqiqatan ham oftob — bu olam-olam quvonch, shodlik, mehnat, yashash, yasharish ramzi ekanligini kichkintoy do'stlari qulog'iga quyishga, buni bola obrazi orqali yanada yorqinroq, ta'sirliroq aks ettirishga harakat qiladi:

*Oftob chiqdi olamga,
Chopib bordim dadamga.
Dadam ko'chat ekardi,
Salom berdim dadamga.*

P. Mo'minning «Er chopildi — javob topildi» asarida mehnatdan zavqlanish tuyg'usi yorqin ifodalangan. Asar qahramoni dastlab uyga berilgan topshiriq — misollarni ishlay olmaydi. Shunda u jismoniy mehnat qilishga kirishadi — yer chopadi. Terlab-pishadi. Natijada ko'ngli yorishadi, fikri oydinlashadi. Uyga berilgan misollarni ham yechadi, yerni ham chopadi. Barcha savolga javob topildi. Shu bahonada yer ham chopildi.

Po'lat Mo'minning «5» baho qo'shig'i», «Xursandmisiz?», «Xursandmiz», «Sentyabrim», «Uch baho — puch baho» singari qo'shiqlari o'qish, ilmi bo'lish mavzuiga bag'ishlangan. O'z ustida ko'p ishlash, kitob o'qish, dars qoldirmaslik «a'lo» o'qishning mustahkam garovi ekanligini shoir «Uch baho — puch baho» qo'shig'ida ancha tanqid qilib o'tadi. Onalarni, keksalarni hurmat qilish, e'zozlash («Achom-achom buvijon», «Mehribonim, oyijon!»); o'zaro hurmat, do'stlikni joyiga qo'yish («Bir jahon bolalarimiz»); har bir shodiyona, bayramlarni zo'r tayyorgarlik bilan kutib olish, chevarlik kasbini bolalikdan bilib borish («Ko'ylagim») mavzulariga bag'ishlab shoir o'nlab qo'shiqlar yaratganki, bunday qo'shiqlar bolalarning jon-dili hisoblanadi.

Po'lat Mo'min axloq va odob kuychisi hisoblanadi. Bu masala ko'proq uning «Birovlar», «Bir odamning afsusi», «So'zi shunaqa — o'zi shunaqa», «Behzodni bilasizmi?», «Ulg'aydimi aqlingiz?», «Qo'ling oltin — yo'ling oltin», «Birinchi bo'l, birinchi» kabi she'r va qo'shiqlarida ochib beriladi.

Po'lat Mo'min «Alla bilan Jalla», «Zyrak fil va ziqna boqqol», «Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga», «Unutgan o'g'il», «Oltin nay», «Dono bola», «Bilganni qari — bilmaydi pari» singari ertak-dostonlarida xalq og'zaki ijodi namunalaridan unumli foydalangani ko'rinib turadi.

Po'lat Mo'min dostonchi-shoir sifatida ham juda qadrlidir. Uning «Oltin nokli bor», «Ko'cha — ko'pchilik uchun», «Eh, rosa shirin ekan», «Xolning jiyron velosipedi», «Ko'ngil istar yaxshilik» degan poemalari allaqachon kichkintoylarning sevimli asarlariga aylanib ketgan. Shoirning dostonlarida

bolalalar o'rtasidagi do'stlik, birodarlik, o'qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik kabi masalalar ilgari surilgan. Bolalar hayotida sodir bo'ladigan yutuq va kamchiliklar badiiy bo'yoqlarda, qiziqarli epizodlarda chizib berilgan. Bir so'z bilan aytganda, maktab o'quvchilarining hayoti zavq-shavq bilan tasvirlangan.

Po'lat Mo'min o'zining ertak-pesalari bilan ham yosh kitobxonlar o'rtasida shuhrat qozondi. Uning «Qovoqvoy bilan Chanoqvoy», «Suqatoy-konfetvoy», «Ona bolam deydi, bola onam deydi» nomli fantastik ertak-pesalari uzoq vaqtlardan beri bolalarning quvonchiga quvonch qo'shib kelayotir.

Qovoqvoyning dangasaligi, lapashangligi, erkaligi, tantiqligini o'tkir kulgi ostiga oluvchi va Chanoqvoyning bilimdonligi, donoligi va mehribon do'stligini ulug'lovchi «Qovoqvoy bilan Chanoqvoy» bolalarni yaxshilikka da'vat etadi.

Bu asardagi yaxshi fazilatlar dramaturgning boshqa bir ertak-pesasi «Suqatoy-konfetvoy»da ham ko'ringan. Tematikasi va g'oyaviy yo'nalishi, uslubi jihatidan bu ikki asar bir-biriga yaqin. Unda ham ilm, odob, halollik va mehnatsevarlik ulug'lanadi. Voqea Bilim xola, Janjal xola, Qurt o'rtasidagi kurash asosida rivojlanadi.

Po'lat Mo'minning butun e'tibori, ijodining mohiyati bolalarga hayot yo'lini ko'rsatib berishga intilishdan iborat. Shu pesadagi Aqljon bilan Odobjon aytganidek:

*Aql, Odob, Fan yo'li,
Yo'llarning eng ma'quli,
Kimki yursa uch yo'ldan
Ishi keladi o'ngdan,
Yo'llar eltar maktabga,
Etkazadi maqsadga.*

Bugina emas, bolalar Po'lat Mo'minning o'nlab topishmoqlarini ham sevib o'qib, o'rganadilar va zehnlari charhlaydilar.

Muallifning «Qovoqvoy bilan chanoqvoy» asarining ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati juda katta. Undagi ertaklarga xos shartli, allegorik obrazlar tomomila aniq va hayotiy zaminga asoslanlgan.

Pesaning bosh qahramonlaridan biri Qovoqvoydir. Uning timsolida muallif dangasalik va beg'amlik oqibatida darslarni o'zlashtira olmay, sinfda qoluvchi lapashang va po'k bolaning tadrjiiy takomilini mujassamlashtirgan. Do'stlari ta'sirida Qovoqvoyning asta-sekin tuzala borishi, ilg'orlar qatoriga kirib, mehnatsevarlik va epchillik darajasiga ko'tarilishi bilan bog'liq voqealar, bu yo'ldagi kishilar o'rtasidagi munosabat, tortishuv va kurashlar pesaning asosini tashkil etadi.

P.Mo'min ertak syujetini harakatga keltirishda bosh va yordamchi konfliktlardan foydalanadi. Qishloq xo'jalik ekinlarining ashaddiy dushmanlari chigirtka va kapalaklar o'z urug'larini paxtakorlarga tarqatmoqchi bo'ladilar-u,

Tarvuz, Qovun, Chanoqvoy, Paxtaoy, G'ujumoy, Lavlagi hamda Sholg'om kabi kuchlar ta'qibidan qo'rqadilar. Qovoqvoyning befahm, landavur, beg'am hamda qo'rqoqligi zararkunandalarga ish beradi. Ular paxtazorlarga sochishni buyurib, tuxumlari solingan xaltachani Qovoqvoyga zo'rlab tutqazadilar. Hashorotlar undan o'z maqsadlari yo'lida foydalanish uchun harakat qilsa, ijobiy qahramonlar Qovoqvoyni tarbiyalamoqchi. Mana shu o'rtadagi kurash asar konfliktining boshqa yetakchi tomonini tashkil etadi.

Mehnatga bo'yni yor bermay, darslarni o'zlashtira olmaganidan tashqari, Qovoqvoy tanbal, yalqov, fahm-farosati kam, bo'shang, ayni vaqtda u, haddan ziyoda chiranchiq. Uning xarakteridagi bu sifatlar asardagi ijobiy kuchlar bilan bo'lgan ziddiyat va to'qnashuvlarda ochib tashlanadi, Qovoqvoy asta-sekin tuzalish tomon yo'naltiriladi. Bir-birini o'rtoqlarcha samimiy tanqid qilishga asoslangan ijobiy kuchlar o'rtasidagi shu ziddiyatlar dramatik konfliktning yordamchi chizig'ini yuzaga keltiradi.

Konfliktning yordamchi liniyasi esa yaxshi ishlangan va qahramonlar xarakterini chizib berishda, asarning muvaffaqiyatini ta'minlashda katta xizmat qilgan. Po'lat Mo'min Qovoqvoyning maqtanchoqligini fosh etib, uni izza qilishda to'g'ridan-to'g'ri zalga – tomoshabinlarning o'ziga murojaat etish bilan o'ziga xos yutuqqa erishgan Qovoqvoyning «Mendan karra jadvalni so'rang, suv qilib ichib yubordim» degan mazmunda kerilib savol-javob o'ynashi zalni faollashtiradi, maqtanchoqning miyasi g'ovlab, o'sal bo'lishi qalblarga samimiy kulgi shavqini soladi.

Chiranchiq Qovoqvoyning jismoniy zaif va po'kligi kamtarin Tarvuz bilan yuz bergan tortishuv va to'qnashuvlarda, boks musobaqalarida bililib, sharmanda bo'ladi. Qovoqvoy Tarvuzdan yengilib zil ketsa, ikkinchi tomondan qadam-baqadam g'ayratga kira boradi, badan tarbiya mashqlari foydasini, mehnatsevarlik manfaat keltirishini anglaydi.

Qovoqvoyning qayta tarbiyalanishida ayniqsa Chanoqvoy hal qiluvchi rol o'ynaydi. Boshda Chanoqvoyning odilona, samimiy, do'stona maslahatlariga mensimay qarab, quloq solmagan Qovoqvoy «Sehrgar» gaplarini jon dili bilan tinglaydi, uning ko'rsatmalariga amal qilib, karrani o'rgana boradi, g'ayratga kiradi, faollashadi, zararkunanda hashoratlarga qarshi kurashish, ularni tutishda faollik ko'rsatish darajasiga ko'tariladi. Biroq uning xarakteridagi zaif tomonlari tezda uzil-kesil yo'qolmaydi. U endi do'stlariga «Sehrgar»ni uchratganligi bilan maqtanadi. Muhimi shundaki, do'stlar uni qayta tarbiyalashga, o'z saflariga qaytarishga muvoffaq bo'ladilar.

Asarda Chanoqvoy xarakteriga mos va yetarli material berilgan. Xususan, muallif uning tilini individuallashtirish alohida e'tibor bergan. Pesaning she'riy kuchi, yumoristik va satirik fazilatlar ham Chanoqvoy, Qovoqvoy, Tarvuzvoy nutqida, ularning dialog va monologlarida yaxshi ko'rinadi.

QUDRAT HIKMAT

(1925-1968)

Quadrat Hikmat asarlarida ona-Vatanning ko'rkli, istiqboli – bolalar bilan, o'qish, bilish va halol mehnat qilish bilan bog'liq ekanligi mutassil talqin qilib boriladi. Shoir o'z asarlari bilan bolalarda kichiklikdan Vatanga, mehnatga muhabbat his-tuyg'usini, fuqoralik mas'uliyati va faxrini tarbiyalay boshlaydi. Bu Quadrat Hikmat ijodidagi bosh va muhim mavzudir.

Mehnat – go'zal hayot manbai, halol mehnat bilan kamol topish, hurmat-e'tibor orttirish mumkin degan g'oya Quadrat Hikmat she'rlarida bola tushunchasiga xos sharhlanadi. Masalan, «Bobo va nabira» she'rini olib ko'ring: munkillab qolgan chol yaxshi niyat bilan ko'chatlar o'tqazadi. Shu vaqt nabirasi uning yoniga kelib, bolalarga xos shoshqaloqlik, sabrsizlik bilan bu nihollar o'zini tutib katta bo'lguncha necha-necha vaqt o'tadi, qo'ying, bu ish zarur emas, damingizni oling, deydi. Shunda:

*Bog'bon bobo unga der:
– Eshitgin ey, jon bolam!
Ko'chat ekan to'kib ter
Mening ham marhum bobom.
O'sha nihol quchoqqa
Sig'mas endi, mana ko'r*

*Qarab to'ymaysan boqqa,
Mevalari to'kin-mo'l.
Sendek o'g'il-qizlarni
Ko'rib ko'nglim bo'lar shod.
Ekaman to'k, behilar,
Mendan qolsin yaxshi ot.*

Chol tilidan aytilgan bunday o'g'it-nasihat bolani yaxshi, xayrli ishga da'vat etmay qolmaydi. Shoirning «Buvimning deganlari», «Maktabga ketaturib...», «Jo'jam, yurma laqillab» kabi qator she'rlarida bolaning mehnatga, foydali ishga bel bog'lashi zarurligi uqtirilsa, «Bog'chadagi bog'cham» kabi bir turkum she'rlarida kichikintoylarda mehnat zavqi to'lib-toshganini shunday lavhalarda tasvirlaydi:

*Hovuzchadan zing'illab,
Suvni tashib bog'chamga.
Quydim bultur o'tqazgan
Qandak o'rik, olchamga.
Undan keyin oq, luchchak*

*Shaftoliga quydim suv,
Tupini sal silkitsang,
Pishganlari tushar duv.
Har ko'ksulton zoldirdek.
Rang keltirib yetilar.
Shoxlar otib hammasi*

Bola psixikasi, ruhiga monand tugal voqeiy badia formasida yozilgan bu kichik she'r yugurib-elib ishlagan kichik bog'bonning mehnat samarasini ham ko'rsatadi-qo'yadi. Bunday tugal, ravon misralardan kichik kitobxon murod hosil qiladi.

Ana shunday zabardast kuychi Quدرات Hikmat 1925 yilda Toshkent shahrida kambag'al dehqon oilasida tug'ildi. Bo'lajak shoir Quddus Muhammadiy rahbarlik qilgan adabiyot to'garagida faol ishtirok etdi. Bu to'garak uning she'riyat sirlarini egallashida katta rol o'ynadi.

Q. Hikmatning ijodiy o'sishida Oybek, Abdulla Qahhor, Uyg'un, Mirtemir, Quddus Muhammadiylarning murabbiylik roli katta bo'ldi.

Q. Hikmat bolalar uchun 1945 yildan boshlab she'rlar yoza boshlaydi. Uning dastlabki she'rlari bolalar va yoshlar gazetalarida hamda jurnallarida bosila boshlaydi.

Q. Hikmat bir qancha vaqt Chirchiq shahar gazetasida ishladi. Shu bilan birga mehnatdan ajralmagan holda hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetida o'qidi. 1957 yildan umrining oxirigacha turli nashriyotlarda redaktor, bo'lim boshlig'i sifatida yosh avlodga kitoblar chop etishda fidoyilik qildi.

Quدرات Hikmatning «Mening Vatanim» (1950), «Baxtli bolalar» (1951–1952), «Obodlik» (1953), «Do'stlik» (1954), «Rodnoy Uzbekistan» (1955) kabi qator to'plamlari nashr etildi. Keyinchalik «Ilon shoh va uning amaldori ari haqida ertak» (1963), «Soatjonning soati» (1964), «Toshbaqalar hujumi» (1965), «Daydi bola», «O'g'lim bilan suhbat» (1970) singari kitoblari bilan o'zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga samarali hissa qo'shdi.

Shoir asarlarining mavzu doirasi keng va rang-barang. Turli yoshdagi kitobxonlar Quدرات Hikmat asarlarini sevib o'qiydilar, ulardan estetik zavq oladilar. Shoir o'z asarlarida bolalarni qiziqtirgan, ularning bilgisi, eshitgisi kelgan narsa va voqealarni ixcham, o'ynoqi vazn va qofiyalari pishiq ishlangan misralarda ifodalaydi.

Quدرات Hikmat ijodining yana bir muhim tomoni shundaki, u bolalar tilini yaxshi o'zlashtirgan, o'rgangan. Shuning uchun ham uning she'rlari go'zal va yoqimli, sodda va ravon.

Quدرات Hikmat o'zining ilk she'rlaridan biri «Mening Vatanim»da mehribon ona-Vatanning ulug'vorligini ko'tarinki ruh bilan kuylasa, «Bog'cha» she'rida bolalarni shu ulkan Vatanning quchog'iga yetaklab kiradi. Vatan degan shu aziz so'zni, uning tom ma'nosini bolalarning soya-salqin, ozoda, orombaxsh bog'chasiga ko'chiradi. Shu yer, kichkintoylarning yurgan-turgan joyi ulug' Vatan ekanini uqtiradi:

*O'rtog'jon Turg'un,
Men bilan yurgin.
Bizning bog'chani
Bir borib ko'rgin.
Turli o'yinchoq,
Arg'imchoq bizda.
Kemamiz suzar
Dengizchamizda.*

*Miltig'imning
O'qlari olmos,
Chegaramizga
Dushman yo'lolmas.*

Shoir «Baxtli bolalar» she'rida bolalarni ozod, erkin, baxtiyorligi va ularning ona-Vatanga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbatlarini zo'r ko'tarinki ruh bilan kuylaydi. Quдрat Hikmat bu she'rida ham o'z uslubiga sodiq o'laroq misralarni eng kichik vaznda ifodalaydi:

*Quyosh yo'liday
Yorug' yo'limiz.
Qayga uzatsak,
Etar qo'limiz...
Gullasin doim
Jonajon Vatan!
Xalqimiz uchun
Fido jon va tan.*

Quдрat Hikmat kichik yoshdagi bolalarni maktabga qiziqtirishni, ularning ilm-fanga nisbatan bo'lgan havasini uyg'otishni o'zining shoirlik vazifasi deb bildi. Masalan, uning «Kitob — do'stim» she'rini olib ko'raylik. She'rida boshdan oyoq kitob ta'rifi yotganligini ko'ramiz. Shoirning ta'kidlashicha, kimki kitobga mehr qo'ysa, astoydil o'qisa, aqli-zehni rivojlanishini juda o'ynoqi misralarda yozadi:

*Kitob — keng dunyo.
So'zi nur — ziyo.
Qo'ysang mehringni,
Ochar zehningni*

Shoir kitobning mohiyatini chuqurroq ochishga intilib, «Keng dunyo», «So'zi nur—ziyo» kabi istioralarni qo'llab o'z oldiga qo'yan maqsadiga erishadi.

«Salom, maktab» she'rida shoir maktabning mohiyati va ulug'vorligini bir butunligicha kitobxon ko'z o'ngida gavdalantira olgan. San'atkor jozibali misralar tuzib, bolalar e'tiqodini maktabga tortadi, ularni ilm-fan asoslarini mukammal egallashga undaydi:

*Ilmu fan bori.
Hayot bulog'i.
Aziz umrning
Suyangan tog'i.*

She'rdan nazarda tutilgan eng muhim masalalardan biri shundaki, maktabdan olgan ilmni xalq uchun, Vatan uchun sarf qilish har bir bolaning muqaddas burchi ekanligi alohida ta'kidlanadi:

*Sendan olib dars,
O'sdik har nafas.
Vatan xizmatin —
O'tash bizning qarz.*

Qudrat Hikmat ijodida «Tinchlik haqida qo'shiq» she'ri alohida ahamiyatga egadir. Shoir tinchlikning mohiyatini butun borligicha she'rga soladi:

*Tinchlik juda soz,
To'kin-sochin yoz.
O'q tovushi chiqmas,
Yangrar qo'shiq-soz, —*

deb bolaning tinchlik haqidagi tasavvurini hayotiy parchalar orqali kengaytiradi. Shoir tinchlik so'zini yanada chuqurroq ochish uchun urushning yomon oqibatlarini bolalar ongiga mos ravishda ko'rsatadi:

*Bo'lsa-chi urush,
O't tushar har yon.
Tinch, shirin turmush,
Bo'ladi vayron...
Go'zal shaharlar,
Yonib kul bo'lar.
Na giyoh qolar,
Na daryo, ko'llar.
Bu sira bo'lmas,
Xalqlar yo'l qo'ymas,
Tinchlik — obodlik,
Hech qachon so'nmas.*

Shoir hamma, har bir oila, jumladan, shavkatlarning oilasi ham tinchlik bo'lsin deb astoydil xizmat qilayotganini tasvirlab, tinchlik urushni yengishi muqarrarligini tasdiqlaydi. Shoir bu bilan bolada jahon ilg'or xalqlarining, ayniqsa, tinchliksevar xalqlarning kuch-qudratiga zo'r ishonch tug'diradi, bolaga tinchliksevarlik ruhini singdiradi.

Qudrat Hikmat halol mehnatni go'zal hayot manbai, u bilan kishi hurmat topadi, e'tibor orttiradi deb ifodalaydi. Shuning uchun u o'zining kichik kitobxonlarida yoshligidanoq mehnat ko'nikmalarini tarbiyalashni

asosiy vazifa deb biladi. «Buvimning deganlari» she'rida o'z mehnat samarasidan xursand bo'lgan kichkintoylar obrazini yaratadi. Buni shoir Sanobar obrazida gavdalantiradi. Muallif o'zining kichkina qahramonidagi intilishni sezib, uni ulug' ishlarga boshlaydi. Sanobar buvisi bilan pilla qurti tutadi va bu ishdan benihoya xursand bo'ladi. Buning uchun uning sevinchi, buvisiga bo'lgan muhabbati cheksizdir. Sanobardagi bu holni:

*Sanobarning vaqti chog',
Barg keltirdi bir quchoq, —*

deb tasvirlaydi.

Buvi ham Sanobarning ishidan xursand bo'ladi, endi uning katta ishlarni ham uddalay olishiga ishonadi:

*Endi senga shu so'zim —
Qurtlar kirdi dahaga, —
O'rnak bo'lib hammaga
Dastaga harakat qil,
O'z ishingning ko'zin bil!*

Shoir Sanobarning buvisidan o'rgangan ishining katta ijtimoiy mohiyatga ega ekanini sodda misralarda chuqur ochishga erishadi:

*Bu yil bizlar uch marta
Qurt tutib, mamlakatga —
Topshiramiz pillani,
Pilla emas, tillani.*

Bu she'rning har bir misrasi o'ynoqi, tez yodda qoladigan asarlardan biridir. Buning uchun yuqoridagi parchaga, ayniqsa, «Pilla emas, tillani» iborasiga qayta nigoh tashlash kifoya.

Shoir bu she'rida bolalarni mehnatsevarlikka, Vatan va xalq oldidagi burchini muqaddas deb bilishga undaydi.

Qudrat Hikmat ijodida bolalarning ona-Vatanga nisbatan bo'lgan muhabbatlari «Mening Vatanim», «Men tug'ilgan kun» kabi she'rlarida yaqqol o'z ifodasini topgan. Jumladan, «Mening Vatanim» she'rida jonajon O'zbekistonimizning go'zalligi, yurtimizdagi barcha xalq aka-ukaday do'st bo'lib, ittifoq bo'lib hayot kechirayotganligi o'ynoqi misralarda aks ettirilgan:

*Ko'kday bepayon
Boylıklarga kon,
Keng paxta maydon
Mening Vatanim.*

Quadrat Hikmatning «Chovkar», «Toshbaqalar hujumi», «Qum ostida qovunlar», «Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak», «Chirchiq farzandi» kabi poema va ertak-dostonlarini bolalar huzur qilib o'qiydilar va katta estetik zavq oladilar.

Quadrat Hikmatning «Bobodehqon hangomasi», «Qum ostida qovunlar», «Toshbaqalar hujumi» poemalarida bolalarning kattalar mehnatiga qiziqishlari, ulardan o'rnak olishga intilishlari yoritiladi.

Bolalar shoirning «Ko'milgan oltin, vaysaqi xotin va tadbirkor ovchi qissasi», «Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak» singari ertak-dostonlarini ham yaxshi biladilar.

Oz va mazmunli umr ko'rgan Quadrat Hikmat bolalarga bag'ishlab yigirmadan ziyod kitob yozdi. U tamomila yosh kitobxon ishonchini oqlab, kishilar hurmatini qozondi. Buning evaziga u munosib taqdirlanib, el nazariga tushdi.

XUDOYBERDI TO‘XTABOEV

(1932 yilda tug‘ilgan)

...Novcha niholcha hamon ajal bilan olishib yotibdi, jang bobokalonlar aytishganidek, beomon, shafqatsiz edi. Birin-ketin yashil bargchalari qovjirab taslim bo‘lishdi, shoxchalaridagi hayot so‘ndi. «Tanam tirik hali, — entikib dedi novcha niholcha, — men yashashim kerak, albatta yashayman...» U kimdandir yordam kutgandek jovdirab atrofga qaray boshladi. Meni bu yerga ekib, ketmonini asfaltida daranglatib sudrab ketgan bolalar kelib qolmasmikan, deb yana bir bora ko‘cha boshiga ko‘z tashladi, yomg‘ir tomchilaridan umidvor bo‘lib, bulut bo‘lmasa ham ko‘kka tikilib, uzoq qotib turdi... Keyin to‘satdan sersuv adirlarda birga o‘sgan ukalarining o‘ligiga ko‘zi tushib qoldi.. Qiziq, hammalari tik turgancha jon berishibdi... O‘tgan yili xuddi shu kechakunduzlarda hammalari tirik, yayrab-yashnab barq urib o‘shishayotgan edi... Endi bo‘lsa... «yo‘q, men yashashim kerak...».

— Suv! Suv! Suv!

Qaddi-qomati kelishgan novcha niholcha asta-sekin o‘zidan ketib, allaqanday sehrli xayolot nash‘asi bilan mast bo‘la boshladi, keyin o‘sha kun — haddan tashqari qizdirib yuborgan 19 iyun kuni kunduz soat oltalarda jon berdi.

Tik turgancha qotib qoldi u...

Bu atoqli adib Xudoyberdi To‘xtaboyevning shox asarlaridan biri — «Nihollar nolasi»dan parcha. Bu asarni bolalar behad sevib o‘qiydilar, o‘zlariga xulosalar chiqaradilar. Haqiqatan ham nihol — daraxtning xuddi inson kabi joni borligi, ozuqa — suvga ehtiyoji; parvarish qilinmasa yosh kitobxon qalbini achitib, tug‘yonga solib halok bo‘lishi asarning asosini tashkil etadi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev katta-yu kichik bolalarning sevimli adibi. U hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotida sarguzasht va fantastika janrlarining rivojlanishiga katta hissa qo‘shib kelayotgan talantli adib sifatida kitobxonga ma‘lum va mashhurdir.

Xudoyberdi To‘xtaboyev 1932 yilning 17 dekabrda Farg‘ona viloyatining O‘zbekiston tumaniga qarashli Kattatagob qishlog‘ida dehqon oilasida dunyoga keldi. Boshqa bolalar qatori Xudoyberdi ham poda boqdi, yer chopdi, paxta terdi, xullas, qishloqda bo‘ladigan hamma mehnatlarda hol-qudrat ishtirok etdi, hayot nimadan iborat ekanligini yoshligidanoq bila boshladi.

Bo‘lajak adib ikkinchi jahon urushi yillarida o‘qishni yig‘ishtirib, dalada ketmon chopdi, hisobchilik qildi, mashaqqatli mehnat bilan suyagi qotdi.

Qo‘qon pedagogika bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomlagan X. To‘xtaboyev ona qishlog‘ida muallimlik qilar ekan, unda ilmga cheksiz ishtiyoq uyg‘onadi. Shuning uchun ham u o‘qituvchilikni tashlab, Toshkent davlat dorilfununiga o‘qishga kirdi. Bu yerda Alisher Navoiy, Bobur, G‘. G‘ulom, Oybek, H. Olimjon, A. Qahhor asarlarini sevib o‘qidi, o‘rgandi.

Universitetni tugatib, Bog‘dod tumanida o‘qituvchilik qildi. Ilmiy bo‘lim

mudiri, direktorlik lavozimlarida ishlab, yoshlarni ilm-fan nurlaridan bahramand etish ishlarida faoliyat ko'rsatdi. She'riy mashqlari vaqtli matbuot sahifalarida e'lon qilina boshladi. Bu esa bo'lajak adibni markazga — Toshkentga ijodiy ish bilan jiddiy shug'ullanishga chorlar edi. Shunday ham bo'ldi. U 1958 yilda Toshkentga ko'chib keldi. «Toshkent haqiqati» gazetasiga ishga kirdi.

X. To'xtaboyev bolalikdan to'g'ri so'z, halol, pok va mehnatevar bo'lib o'sdi. Gazetada ishlar ekan, ba'zi nopok odamlarni ko'rib, ularning qilmishlarini hazm qila olmadi. Bunday kishilarning sir-asrorlarini fosh etishga, el-yurt o'rtasida munofiqlarning yaramas tomonlarini ochib tashlashga qaror qildi. Bu borada unga feleton janri qo'l keldi. 1962 yilda respublikamizning otaxon gazetasi — «O'zbekiston ovozi» ga feletonchi bo'lib ishga o'tdi. Bu yerda 300 dan ziyod feleton yozdi.

«Hadik», «Tilxat», «Ona», «Xarakteristika», «Barvaqt aytilgan azon», «Domlaning uyiga o't ketdi», «Maxsus topshiriq», «Jonginam, shartingni ayt» kabi kattalar uchun qissa va hikoyalar yozgan X. To'xtaboyev bolalar uchun ham hikoyalar yarata boshladi. Uning «Birinchi daraxtim», «Qochoqlar», «Qizg'anchiq», «Dadajon, yozmang», «Kelvordim, dada», «Vali bilan Salim», «Shoshqaloq», «Yaxshi-yaxshi» singari o'nlab hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg'otdi.

«Kichkina rais» hikoyasining qahramoni kichkintoy o'quvchi bola. Lekin Foziljonning xatti-harakati, intilishi, paxta dalalarini sergaklik bilan kuzatishi, fikr yuritishi raislarga xos.

Foziljonning ona zaminga, odamlarga nisbatan qiziqishi ta'sirli chizilgan. Kimsasiz, g'irt yetim bola o'z qishlog'i, atrofidagi odamlar bilan sevinib, quvonib yashaydi. O'zini ularning bag'rida erkin his etadi.

Xudoyberdi To'xtaboevda yozuvchilikka ishtiyoq uyg'otgan, qobiliyatining shakllanishida muhim rol o'ynagan, asarlariga qaytarilmas rang va jilo bergan narsa hayot, vaqtli matbuot, redaksiyalardagi qaynoq ijodiy muhit va qunt, chidam bilan o'qish, o'rganish, o'z ustida ishlash bo'ldi.

Hayotda turli xarakterdagi odamlar ko'p bo'ladi. Birov yaxshilik qilaman deb yomonlik qilib qo'yanini o'zi ham sezmay qoladi. Birov o'zini jamoat uchun g'oyat foydali odamman deb o'ylaydi, aslida esa zararkunanda bo'lib chiqadi. Yana birov bilar-bilmas har narsaga aralashaveradi, o'rtaga tushadi, so'z beradi, lekin baribir men haqman, shunday qilishim kerak deb biladi. Ana shunday kishilarga bag'ishlangan «Jonginam, shartingni ayt» qissasi Xudoyberdi To'xtaboevni hajvchi adib sifatida keng kitobxonlar ommasiga tanishtirdi.

Xudoyberdi To'xtaboyev uzoq yillar feletonchi bo'lib ishlab, kishilarning yurak dardini, hasratini qunt bilan o'rgandi. Bunday shikoyatlarga sabab bo'layotgan shaxslarning xatti-harakatlarini mufassal bilib olishga intildi. Davrdan orqada qolgan, sarqit deb atalgan illatlar botqog'iga botgan, molu dunyoga hirs qo'yan shaxslar haqida birtalay feletonlar yozdi. «Sariq devni minib», «Sariq devning o'limi» nomli asarlari ana shu faktlarni

umumlashtirish asosida yuzaga keldi, desak to'g'ri bo'ladi.

Ma'lumki, hajviy qissalarimiz barmoq bilan sanarli edi. «Kalvak maxsum», «Toshpo'lat tajang», «Tirilgan murda», «Shum bola»dan keyin ancha vaqt bu janrda aytarli asar yaratilmadi. Keyingi yillarda Abdulla Qodiriy va G'afur G'ulomning an'analarini Xudoyberdi To'xtaboyev davom ettirib, bu «bo'shliq»ni to'ldirishga harakat qildi.

Xudoyberdi To'xtaboyev bolalar uchun asar yozayotgan paytda, albatta, o'z o'quvchisini ko'z oldiga keltirib yozadi. «Olti yoshli bolaga aytayotgan gapingiz o'n to'rt yoshli o'smirlarga aytadigan gapingizdan albatta, farq qilishi kerak», deb ta'kidlaydi u. Yozuvchining bolalar va o'smirlarga atab yozgan asarlarining qiziqarli, o'qimishli, jozibali bo'lishining asosiy sabablaridan biri ham shu. Shuning uchun ham Xudoyberdi To'xtaboyevning birinchi yumoristik-sarguzasht qissasi, bolalar hayotidan olingan «Sehrli qalpoqcha» tez orada bolalar hurmatiga sazovor bo'ldi va uni jamoatchilik juda yaxshi kutib oldi.

Yozuvchining yumorga moyilligi, oddiy vaziyatlardan ham kulgi chiqara olish iste'dodi ilgari asarlariga nisbatan bu asarida yana ham chuqurroq sezildi. «Sariq devni minib» asarini qiziqarli syujet asosiga quradi, asarning hikoyachisi — bayonchisi qilib undagi barcha voqealarning ishtirokchisi, guvohi bo'lmish Hoshimjonni qo'yadi, tilga olinadigan voqealar uning tilidan hikoya qilinadi. Yozuvchi Hoshimjonning hikoyasi orqali uning hayot yo'li sarguzashtlarini, o'ziga xos xarakteri va psixologiyasini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, Hoshimjon xarakterida Xo'ja Nasriddinning va xalq ertaklaridagi «tegirmonga tushsa butun chiqadigan» zukko bolalarning fazilatlarini yaqqol mujassamlashganligini ko'ramiz.

«Sariq devni minib» da o'qish, ilm cho'qqilarini egallash uchun va insonning o'z orzusi, ezgu niyatiga erishish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib bergan zamonamizda yashashga qaramay, dangasalik, yalqovlik qilgan, hayotda yengil-elpi yashashga yo'l axtargan va adashgan bolalar — hoshimjonlar kulgi ostiga olinadi:

Hoshimjon dehqon oilasidan chiqqan, sho'xligi olamni buzadigan bir bola. U hayotdagi ko'p narsaga mehnatsiz, qiyinchiliklarsiz oson yo'l bilan erishgisi keladi. Mehnatsiz va ilmsiz ham kishi istagan narsaga erisha olishi, katta obro' o'ttirishi mumkin, deb o'ylaydi. O'z fikrida qat'iy turgan Hoshimjon muddaosini amalga oshirish uchun buvisi aytib bergan ertakdagi sehrli qalpoqchani izlashga tushadi, uzoq izlanishlardan keyin istagan ishini hech qanday mashaqqatsiz bajarishga yordam beradigan sehrli qalpoqchani tashlandiq molxonadan topib oladi. Endi u o'zini orzulariga batamom erishadiganday his etadi, «Ortiqcha» fanlarni dars jadvalidan chiqarishni rad etgan direktor, har xil vazifalar berib «miyasini qotiradigan» o'qituvchilariga o'qimasdan ham har qanday kasb egasi, mashhur odam bo'la olish, ko'krak to'la nishonlar bilan shon-shuhratlar, katta obro'ga ega bo'lish mumkinligini ko'rsatib qo'ymoqchi bo'ladi va shu maqsadda sehrli qalpoqcha bilan safarga chiqadi.

Shunday qilib uning sarguzashtlari boshlanadi.

Ming afsuski, sehrli qalpoqcha bu borada Hoshimjonga ko'mak berolmaydi. Sehrli qalpoqcha muhayyo etgan imkoniyatlar har safar kutilmagan ko'ngilsiz oqibatlariga olib kelaveradi. Hoshimjonning baxti endi kulay deb turganda ishning pachavasi chiqib qolaveradi. U davlat xo'jaligida agronom bo'lib ham, «shoirlik qilib» ham, qurilishda muhandislik qilib ham, qo'g'irchoq teartida artistlik qilib ham ko'radi, mashhur sayohatchi sifatida butun dunyoni kezmochi ham bo'ladi. Lekin hamma yerda ilmining, tajribasining yo'qligi ishning pachavasini chiqaraveradi. Hoshimjon qaerga bormasin, qanday ish qilmasin pirovardida sharmanda-yu sharmisor bo'ladi. Uning agronomlik va muhandislik «faoliyati» jinoyatga olib keladi, qamalishiga sal qoladi, shoir bo'laman deb rasvo bo'ladi, «ulug' artist» teatrdan quviladi.

Oissada Hoshimjon o'z sayohati davomida qanchadan-qancha ajoyibotlarning guvohi bo'lib, qiziq, kulgili sarguzashtlarni boshidan kechiradi. U o'qimay, mehnat qilmay, o'z ustida ishlamay juda ko'p narsalarga erishmochi bo'ladi, lekin u hech narsaga erisha olmaydi. Chunki unga ilmsizligi pand beradi.

Yozuvchi Hoshimjon obrazini butun qirralari bilan ochishga uringan. Bolalarga xos o'yinqaroqlik ham, soddaligu beg'uborlik ham, g'ururlilik, to'g'ri so'zlik, shumlik bir oz maqtanchoqlik, hatto o'rnida yolg'onni ham do'ndirib yuboradigan, o'zini boshqalardan ajratib ko'rsatishga intilish odatlari, bolalarga taqlidchilik, dovyurak, epchil va ruhiy tetiklik, xafachilik va ruhiy tushkunlikdan yiroqlik ham Hoshimjon xarakteriga xos xususiyatdir.

Xudoyberdi To'xtaboyevning «Sariq devning o'limi» sarguzasht romani uch qism («O'rtoq polkovnik», «Sariq devni quvib», «Sariq devning o'limi yoki olam guliston bo'lgani»)dan iborat. Bu roman asosida ham Hoshimjon sarguzashtlari yotadi. Kitobni o'qib uning yangi sarguzashtlaridan xabardor bo'lasiz, sehrli qalpoqcha yana madadga keladi, ajoyib-g'aroyib karomatlar ko'rsatadi. U Hoshimjonga jiddiy masalalarda — o'g'ri, muttaham, tekinxo'rlarni fosh etishda yordam beradi.

Endilikda Hoshimjon aynan avvalgi o'yinqaroq Hoshimjon emas, balki to'qqiz yillik maktabni bitirib, ulg'ayib, birmuncha quyulib, esi kirib, oq-qorani tanib qolgan yigitcha. Endi u o'z hayoti, taqdiri, jamiyatga foyda yetkazadigan odam bo'lib yetishi haqida jiddiy o'ylaydi, biror kasb egallash haqida bosh qotiradi. Boshida sartarosh bo'ladi. «Bilasizku, bir ishga ahd qilsam, uni oxiriga yetkazmaguncha qo'ymaydigan odatim bor. Jonimni qiynab bo'lsa ham maqsadimga erishaman», deb shu kasb orqali odamlarga xizmat qilishga bel bog'laydi. Keyin milisiya maktabiga kirib o'qib, uni bitirgandan so'ng milisionerlikka ishga o'tadi. Kitobdagi barcha voqea-hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu milisionerlik nuqtasidan boshlanadi, hamma gap-so'zlar qahramonning shu kasb-kori bilan bog'liq holda davom etadi.

Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida milisiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol

gavdalanadi.

Ular o'rtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor, u Salimjon boshiga juda ko'p og'ir savdolar solgan, uyiga o't qo'ygan, uning yakka-yu yolg'iz farzandining qo'liga to'pponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan.

Asar pirovardida butun umri davomida xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shug'ullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy mag'lubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik g'olib chiqadi.

Xudoyberdi To'xtaboyev o'z romanida yulg'ichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday bo'lib birlashsa, bu ishni butunlay o'z qo'liga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni o'rtaga tashlaydi.

«Sariq devni minib» qissasi, «Sariq devning o'limi» romanining eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va o'ynoqligidadir. Muallif bosh qahramon Hoshimjonning tilini alohida e'tibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirimlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Qahramonning xarakteri uning so'zlaridan shundoqqina bilinib turadi.

Fantastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, ularni o'qishga, o'rganishga, izlanishga o'rgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

«Qasoskorning oltin boshi» romani markazida bosh qahramon — tarixiy shaxs, xalq qasoskori Namoz taqdiri yotadi. «Qasoskorning oltin boshi» tarixiy-biografik roman emas, shuning uchun ham muallif Namozning hayotini batafsil yoritib berishni maqsad qilib olgan emas. Lekin adib o'rni-o'rni bilan uning hayotiga doir ma'lumotlar berib borgan. Bu ma'lumotlar uning xarakterini tushunib olishda kitobxonga yordam beradi.

Namoz faqat jismonan emas, aqlan ham yetuk. U haqiqat uchun qasoskor, qo'rqmas, tadbirkor, ochiq ko'ngil qahramon sifatida gavdalantirilgan. U atrofiga o'zi kabi dovyurak yigitlarni to'plab, zulmkorlarga qarshi kurashga undaydi.

Halolligi, mardligi, adolatliligi, yetimparvarligi uchun xalq Namozni yaxshi ko'radi va uni Go'ro'g'liga qiyos qiladi. «Go'ro'g'libek Namozboy qiyofasida paydo bo'lgan emish. Afsun o'qisa ko'zdan g'oyib bo'lib qolarmish. Undan o'q o'tmas emish, qilich chopmas emish...»

Namozning mardligi, jasorati xalq qalbida mangu yashab kelayotganligi «Qasoskorning oltin boshi» da yaxshi chizib berilgan.

Talantli bolalar adibi Xudoyberdi To'xtaboyevning «Sir ochildi», «Aka-uka Omonboy bilan Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida jajji qissa», «Besh bolali yigitcha», «Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarlar jangi», «Mungli ko'zlar», «Jannati odamlar» kabi yirik asarlarining yuzaga kelishi o'zbek bolalar adabiyotining yutug'i hisoblanadi. U bolalar uchun yanada o'qimishli asarlar yaratish maqsadida tinimsiz izlanmoqda.

FARHOD MUSAJON (1933 yilda tugʻilgan)

Oʻzining qisqa hajmli va hayajonli hikoyalari, mazmundor qissalari, kichkintoylarni toʻlqinlantiradigan pesalari bilan bolalarning quvonchlariga quvonch ulashib kelayotgan qalamkashlardan biri Farhod Musajon 1933 yilda Toshkent shahrida tugʻilgan. 1956 yilda ToshMUNing Sharq fakultetini tamomlaydi. Bir necha yil Oʻzbekiston radiosida, «Oʻzbekiston madaniyati» gazetasida, «Gʻuncha» jurnalida mehnat qiladi. 1966 yildan esa «Oʻzbekfilm»da muharrir, bosh muharrir vazifalarida ishlab kelmoqda.

Farhod Musajonning ilk asari 1955 yilda eʼlon qilingan. Shundan soʻng «Daradagi qishloqda» (1960), «Turdi, qizil bogʻich va men» (1970), «Oftobni quvlab» (1970), «Chin doʻstlik» (1976), «Chevar qiz» (1982), «Buloq suvi» (1982), «Turdi, velosiped vamen» (1983), «Glotokrodnikovoy vodi», «Tekin tomosha» (1989) kabi kitoblarining maydonga kelishi bolalar uchun katta bayram boʻldi.

1997 yilda adib oʻzining bolalarga atab yozgan barcha hikoyalarini jamlab, yigirma ikki taboqdan iborat katta kitobini qayta ishlagan va toʻldirilgan holda chop ettirdi. Bu kitobini ham ilgarisiga oʻxshab «Tekin tomosha» deb atadi. Oldingisidan farqli oʻlaroq bu kitob uch qismdan iborat: kichkintoylar, oʻrtanchalar va oʻsmirlarga.

Farhod Musajon ijodining oʻziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, uning aksar hikoyalari quvnoq yumor hissi bilan sugʻorilgan. Adibning barcha hikoyalarida begʻubor va zavqli bolalik davri ruhiyati saqlangan. Shuning uchun uning hikoyalari oson oʻqiladi, oson hazm boʻladi. Natijada taʼsir kuchi ham ortadi.

Adib ijodining yana bir jihati u oʻz personajlarini yomon yoki yaxshi, adabiy atamalar qoʻllab aytadigan boʻlsak, salbiy yoki ijobiyga ajratmaydi. Ularga baho berar ekan, feʼli-atvori qandayligini tasvirlar ekan hech qachon kuchli iboralarni, «ablah, iblis, yaramas, gazanda» va hokazo haqoratimiz, qattiq-quruq, soʻzlarni ishlatmaydi. Zero, inson sifatida endi shakllanayotgan bolalarga nisbatan bunday oʻtkir soʻzlarni ishlatish insofdan va adolatdan emasligini tushunadi. U oʻz qahramonlarini qandayligidan qatʼi nazar — oʻyinqaroqmi, lapashangmi, ayyormi, dangasami, maqtanchoqmi — hammasini birday sevadi va sevib tasvirlaydi. Uning uchun mutlaqo yomon bola umuman yoʻq, kamchiligi boʻlishi mumkin, deylik yolgʻonchiroq, xasisroq, xudbinroq, lekin nokas bola yoʻq, har qanday bolani ham toʻgʻri yoʻlga solib yuborish mumkinligiga ishonadi. Va shu muborak maqsad yoʻlida ijod qiladi.

Farhod Musajonning oʻziga xos uslubi bor. Uning asarlaridan bir parchagina oʻqigan odam muallifning kimligini aniqlab olishi mumkin. U aniq, sodda, tushunarli va ixcham yozadi. Shu sababli katta mahorat evaziga

yillar davomida paydo bo'ladigan va shakllanadigan badiiy soddalik tufayli uning asarlari o'qimishli chiqadi. Bolalar tili bilan aytsak, hikoyalari «rostakam bo'lgan voqeaga o'xshaydi». Darhaqiqat, adib voqealarni xuddi hayotdagidek ishonarli va qiziqarli qilib so'zlab beradi. Bu juda muhim. Negaki bolalar hikoya voqealariga ishonmasalar, asarning ta'sir kuchi yo'qqa chiqadi. Mana shu omil — ishontira olisn mahorati F. Musajon ijodining eng muhim xususiyatidir.

Farhod Musajon barcha yoshdagi bolalar uchun yozadi. Uning kitoblari orasida maktabgacha tarbiya yoshidagi, maktab yoshidagi, kichik hamda o'rta va katta yoshdagi bolalarga va o'smirlarga bag'ishlangan asarlarni ham uchratish mumkin.

Ayonki, maktabgacha tarbiya bolalar kitobxonligi ota-onalar, tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Bolalar o'zlari tinglagan asarlari yordamida atrof-muhit bilan tanisha boradilar. Ona-yurtga, tabiatga muhabbat xislatlari; mehnat qilish va mehnat ahlini hurmat qilish kabi fazilatlar shu yoshdan shakllana boshlaydi. Turmushda qizg'anchiq bo'lmaslik, kasb-hunar egallashga intilish, kattalarni hurmat qilish kabi ijobiy fazilatlar ham shular jumlasiga kiradi.

Bolalarning pedagogik-psixologik xususiyatlarini yaxshi o'rgangan Farhod Musajon kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlab «Eng yaxshi bobo», «Shodiyona kun», «Shiqildoq», «Pahlavon va nimjon», «Sovg'a», «Ajoyib buzoqcha», «Yaxshilik», «To'lab ber», «Varrak», «Dor» kabi o'nlab hikoyalar yaratgan.

Adibning «Varrak» asari mazmuni oddiygina varrak yasash voqeasi asosiga qurilgan. Asarda kichik oylarni bolalikdan boshlab mustaqil harakat qilishga chaqiriladi.

Ana shunday jozibali asarlaridan yana biri «Eng yaxshi chana» dir. Bu hikoyada qo'li ochiq, sahovatli, bag'ri butun bo'lishlik, xasis, ziqna bo'lmaslik kabi g'oyalar kichik toylar ongiga yetkaziladi: Latifjonga dadasi chana olib kelib beradi. Quvonchdan bolaning boshi ko'kka yetay deydi.

Latifjon boshda ancha qizg'anchiq bo'ladi. Shuning uchun chanada bitta o'zi uchadi. Boshqalarni chanaga yaqin keltirmaydi, unga birovning qo'li tegib ketsa, chanani ko'tarib uyiga chopadi.

Latifjonning dadasi o'g'lidagi bunday qizg'anchilikni payqaydi, lekin unga pand-nasihat qilib o'tirmaydi. Aksincha, quyidagi ibratli hikoyatni keltiradi:

— Bilasanmi, — dedi dadasi o'g'liga, — men bu ajoyib chanani qaerdan oldim? Bunaqasi magazinda sotilmaydi, bu buyurtma bilan qo'lda yasalgan chana. Yoshi oltmishda. Ha, oltmish yil burun bitta og'aynimning dadasi olib bergan ekan. Og'aynim o'sha paytda sendek ekan. Chananing chiroyliligini ko'rib uchishga uning ham ko'zi qiymabdi. Kattaroq bo'lganimda ucharman, hozir bolalar tortib olib eskitib qo'yishadi, deb asrab yuraveribdi.

Oradan yillar o'tibdi, bir kuni qarasa bolaligi tugab chol bo'lib qolibdi. Endi unga chana kerak emas ekan, chunki chol odam uyalmasdan chana uchadimi?! Og'aynim chanani menga sovg'a qilar ekan, beg'ubor bolalik chog'imda maza qilib ucholmadim, ishqilib sening o'g'lingga yaxshi xizmat qilsin dedi. Shunaqa, o'g'lim, qizg'anchiq odam zavqdan mahrum bo'ladi!

Latifjon avval dadasining bu gaplariga tushuna qolmaydi. Yuraginging allaqaeri jaz etgandek bo'ladi. Nihoyat u dadasiga yuzlanib:

—Ertadan boshlab ayamadan uchaman, — dedi.

Adibning «Sovg'a» hikoyasi bolalarni mehnatkash bo'lishga da'vat etadi. Oqiljonning gul ekishi, uni mehr bilan parvarish qilishi kichik kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

«Turdi, qizil bog'ich va men» hikoyasi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarning sevimli asarlaridan biri sifatida e'zozlanib kelinadi.

Hikoyada ozodalik, shahar tozaligi uchun kurashish bosh masala qilib qo'yiladi. Turdi va G'iyos kabilarning shahar tozaligida faol qatnashmaganliklari, dangasaliklari fosh qilinadi.

Xullas, Farhod Musajon o'zining maktabgacha va maktab yoshidagi kichik bolalarga bag'ishlab yozgan hikoyalarida salmoqdor fikrlarni sodda, bolalarbop shaklda aytadi. Adib nasihat qilish yo'lidan bormaydi, aksincha, bolalar hayotida ko'p uchrab turadigan oddiy voqealarni tasvirlaydi va aytmoqchi bo'lgan muhim gaplarni ana shu voqealar mag'ziga singdirib yuboradi.

Farhod Musajonning «Orzuga ayb yo'q», «Bo'sh kelma, Aliqulov», «Buloq suvi» kabi boshqa qissalari o'zbek bolalar adabiyotida muhim o'rinda turadi.

Farhod Musajon dramaturg sifatida ham yoshlarning mehrini qozongan. «Xayolparastlar», «Oq kabutar», «Sabil qoldi», «O'g'limni qaytarib beringlar» pesalari shular jumlasiga kiradi.

Bular orasida ayniqsa, «O'g'limni qaytarib beringlar» asari mashhur bo'ldi.

Dramaturg uning nomini o'zgartirib «Najot istab» deb qaytadan ishladi. U Hamza nomidagi Akademik drama teatrida muvaffaqiyat bilan qo'yildi. Dushanbe, Olmaota shaharlarida, Tataristonda sahna yuzini ko'rdi.

Pesada asosan bola tarbiyasida ota-onaning o'ynaydigan beqiyos katta roli haqida gap boradi.

Farhod Musajon kattalarga bag'ishlab «Bahor nafasi», «Bu ko'zlarga ishonsa bo'ladi», «Xotin kishining ra'yi», «Ko'r shofyor», «Zo'raki kashanda», «Nozik masala», «Kallapocha», «Himmat», «Bog' ko'cha» kabi kitoblar yozgan.

LATIF MAHMUDOV
(1935 yilda tugʻilgan)

Hozirgi zamon oʻzbek bolalar adabiyotida hikoya, qissa, pesalari bilan mashhur boʻlgan qalamkashlardan biri Latif Mahmudovdir. U 1935 yilda Toshkent shahrida dunyoga keldi. Toshkent davlat dorilfununini tamomlagan. Uzoq yillar Respublika radiosida, bir qator nashriyotlarda ishlagan.

Latif Mahmudov oʻzining dastlabki hikoyalaridan biri «Chinor» bilan yosh kitobxonlar olqishiga muyassar boʻldi.

Hikoya qahramoni Salim boboning har kuni ertalabdan kechgacha chinorning tagida oʻtirishi bolalarga juda boshqacha tuyuladi. Goʻyoki bu yerda — chinor ostida qandaydir bir yashirin sir bordek tuyuladi ularga.

Maʼlumki, bolalar har bir narsaga qiziquvchan boʻladilar. Ular oʻzlari uchun nomaʼlum boʻlgan olamning sir-asrorlarini tezroq bilib olishga, uning oxiriga yetishga intiladilar. Shokir ham, Vali ham ana shunday bolalar toifasidan. Shuning uchun ular chinor va uning ostidagi supaga juda qiziqib qoladilar. Salim otaning supada kecha-yu kunduz oʻtirishi ularni hayratga soladi.

Aslida chinorda ham, supada ham hech qanday sir-pir yoʻq edi. Boboning yakka-yolgʻiz oʻgʻli boʻlib, u shoirtabiat boʻlgan. Bir vaqtlar shu chinor oldida bir ayol anhorga qulab tushadi. Uni Salim otaning oʻgʻli qutqaradi. Ammo oʻzi anhordan chiqa olmay, suvga choʻkib halok boʻladi. Shu sababli chol chinor tagida, supa ustida uzoq oʻtirib, oʻgʻlidan qolgan yodgorlik — uning kitobini qayta-qayta oʻqiydi.

Bundan bexabar bolalar gʻor qazib, bu yerdagi sirni bilib olmoqchi boʻladilar. Kutilmaganda bolalarning gʻori oʻpirilib, supa qulab tushadi. Bu yerda hech qanday sir ham, tarix ham yoʻq ekanligini bilgan bolalar, ayniqsa, boboning supa oʻpirilib tushganidan keyingi holatini koʻrib, oʻzlarini oʻzlari kechira olmaydilar. Chol esa uyidan chiqib supa tomon yurar ekan: «... chinordan oʻn-oʻn besh qadam narida, anhor boʻyida oʻrani koʻrib toʻxtadi, engashdi, xassasiga tayanib xuddi surat oldirayotgandek qimir etmay turib qoldi. Anchadan keyin boshini koʻtarib, koʻz oldi jimirlashib ketdi, oynagini artmoqchi boʻlgandi, qalqib ketib, anhorga tushirib yubordi. Qaltirab anhor yoqasiga choʻkkaladi. yengini shimarib, oynagini qidira boshladi. Biroq chuqur, qoʻlini tortib xassasini suvga tiqib koʻrdi. U ham yetmadi. Oynak allaqachon oqib ketgan edi. Salim bobo suvga qarab ancha oʻtirdi. Keyin sekin oʻrnidan turdi. Chinorning tagiga bir qarab, qoqila-qoqila uyiga qarab ketdi».

Qariyaning bunday ayanchli ahvolidan va ayniqsa, bu voqeadan keyin uning kasal boʻlib qolishidan bolalar qattiq iztirob chekadilar. Bu ishda faqat oʻzlari aybdor ekanliklaridan uyaladilar. Qanday boʻlmasin, cholga taskin berishga, unga har tomonlama koʻmaklashishga, yordam berishga harakat qiladilar.

«Chinor» hamon sevib oʻqilmokda, bolalarni yaxshilikka, keksalarga koʻmak berishga, ajoyib inson boʻlib kamol topishga daʼvat etib kelmoqda.

Kimki jismoniy mehnatga berilsa, jismoniy tarbiya hamda sport bilan oshno bo'lsa, u hayotda sog'lom va tetik bo'ladi, oldiga qo'yan niyat-maqсадiga erishadi, tengqurlari o'rtasida obro'-e'tibor qozonadi. Yoki aksincha...

Yozuvchi Latif Mahmudovning «Darvozabon» hikoyasining qahramoni Orif yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ikkinchi toifadagi bolalarga kiradi.

Ko'pchilik bolalar turli dam olish maskanlarida yozgi ta'tilni ko'ngildagidek o'tkazib, sport bilan shug'ullanib, yangi kuch-quvvat to'playdilar, har tomonlama chiniqadilar.

Orifchi? U na jismoniy mehnat qiladi, na sport bilan shug'ullanadi, na badiiy kitob o'qiydi. Kechasi-yu kunduzi ovqat yeb, xomsemiz bo'lib qolganligini Latif Mahmudov bolalarga ta'sir qiladigan darajada tasvirlab beradi.

Hikoyani, ayniqsa, quyidagi parchani o'qigan har bir yosh kitobxon Orifning bu qiyofasidan kuladi va o'zi ham shu kuyga tushib qolmaslik uchun harakat qiladi:

«...qo'shni ko'cha futbol komandasi bilan sayhonlikda uchrashuv bo'ldi. Orif darvozabon edi. O'yinga aralashmay qo'ya qol, desak ham «men bu uchrashuvga ataylab kuch yiqqanman» deb turib oldi. Noiloj ko'ndik.

Shu kuni raqiblarimiz darvozaga o'n to'rt to'p kiritishdi. Orif Nishonov koptok tutaman deb har gal koptokdan oldin o'zi dumalab darvozaga kirib ketar edi».

Latif Mahmudov hikoyalari mavzu jihatdan rang-barang. Ularning hammasida bolalarning qaynoq hayoti ufurib turadi. Adibning deyarli barcha hikoyalari bolalarni qizg'anchiq bo'lmaslikka, katta-kichikka mehribon, g'amxo'r bo'lishga chaqirish («Bir pud tosh»); ozoda bo'lish, maktab gigiena qonun-qoidalariga amal qilish («Qoyil qilishdi»); halol, pok, to'g'ri so'z bo'lish («Attang»); ko'chat ekish, bog'-rog'larni parvarishlash («Gilos»); ona tabiatni asrash, avaylash, unga fidoyilik ko'rsatish («Qirg'ay», «Musicha»); davrimizga munosib kasb-kor egasi bo'lish («Shokirning tog'asi») kabi bolalarni qiziqtiradigan, ularni hayajonga soladigan, to'liqlantiradigan masalalar yotadi.

Latif Mahmudov o'zbek adabiyotida qissa janrini rivojlantirishga ham katta hissa qo'shib kelayotgan talantli adiblardan biri hisoblanadi. Adibning «Eski dutorning sirlari», «Tog'dagi lolalar», «Tog'da otilgan o'q», «Ikki dangasaning sarguzashtlari» kabi qissalarini o'qimagan yosh kitobxon topilmasa kerak.

Adibning eng jozibali, bolalar qalbini o'ziga rom etadigan qissalaridan biri «Ikki dangasining sarguzashtlari»dir.

Qissa qahramonlari — Mirvali, Botirlar oddiy, boshqalardan farq qilmaydigan bolalar, ammo xatti-harakatlari, intilishlari bir jahon. Ikkalasi ham yomon o'quvchilardan emas. Xulq-odoblari ham boshqalarga manzur bo'ladigan bolalardan.

Hamma gap adabiyot muallimi Alijon Valievichning Botirning dadasiga maktub yozib berishidan boshlanadi.

Alijon Valievichning bolalar ma'qul ko'rmaydigan bir odati bor. Buni Mirvali tilidan berilishi yanada ishonchli chiqqan: «Siz Alijon Valievich juda badjahil odam ekan, deb o'ylamang. Alijon Valievich birovga qattiq gapirmaydi, urishmaydi, qovog'ini ham solmaydi. Hatto aybingizni ham aytmaydi. Gunohingiz og'ir bo'lsa ikki enlik xat yozib konvertga soladi, yaxshilab yelimlaydi, sizning oppoq oqarib ketayotganingizdan zavqlanib beparvolik bilan qo'lingizga tutadi.

«— Shuni dadangizga berib qo'ying».

Botir o'qituvchining qo'lidan maktubni olar ekan, dahshatga tushadi, nima gunoh ish qilib qo'rganini bilmay o'y-xayolga botadi.

Hamfikir, do'st, sirdosh, yursa-tursa birga bo'ladigan Mirvali bilan o'qishda, yurish-turishda yo'l qo'rgan xatolarini xo'p o'ylashadi. Ma'lum bo'lishicha, ular kunlardan bir kun chollarga salom bermay o'tishgan, qachonlardir tanaffusda bir marta o'qituvchilardan yashirib papiros chekishgan, dars tayyorlamay kelishganda sinfdoshlaridan uyga berilgan vazifani ko'chirishgan. Ammo bular xatga asosiy sabab bo'lmasligi mumkin deb o'ylashadi.

Bolalar ruhiyatini yaxshi biladigan Latif Mahmudov o'qituvchi ta'rifiga katta baho beradi. Alijon Valievich obrazini juda ishonchli qilib chizadi. Botir yursa-tursa o'qituvchi-ustozi uni kuzatib turgandek bo'laveradi:

«...Nazarimda ko'chada yursam yelkamdan, uyda kitob o'qib yotsam shi pdan qarab turganga o'xshaydi» deb bolani hayotga yanada mas'uliyat bilan qarashga o'rgatadi.

Latif Mahmudov qissada timurchilik harakatiga ham alohida munosabatda bo'ladi. O'qituvchining maktubini olgan bolalar o'zlari yo'l qo'rgan xatolarini qidira boshlashadi va gunohlarini yuvish maqsadida o'tkinchi bir cholning qopini ko'tarishib uning uyiga olib borishadi. Bu kabi lavhalar yosh kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

Ikki do'st nima bo'lganda ham o'qishni bo'shashtirmaslikka harakat qilishadi.

Keyinchalik maktubdagi:

«—Zavodingizga ekskursiya uyushtirmoqchimiz, paxta terish mashinasi haqida gapirib bersangiz, qachon borsak bo'ladi?» deb so'ralgan xat mazmunidan xabardor bo'lgan ikki do'st terilariga sig'may quvonishadi hamda o'z xato va kamchiliklarini tuzatib olganliklaridan behad shod bo'ladilar.

Shu narsa quvonarlik, qissada xatolarsiz yashash har bir bola uchun katta baxt ekanligi kitobxon ko'ziga yarq etib tashlanib turadi.

Latif Mahmudov o'zbek bolalar adabiyotida drama janrini rivojlantirishga katta hissa qo'shib kelayotgan san'atkor sifatida ham e'zozlanadi. Uning «E, attang!», «Muhim topshiriq», «Dangasaning sarguzashti», «Haqiqiy o'g'il bola», «Ali bilan Vali», «Burgut olib qochgan bola» kabi asarlari uzoq yillardan beri yosh tomoshabinlar qalbiga quvonch bag'ishlab kelmoqda.

MIRAZIZ A'ZAM

(1936 yilda tug'ilgan)

Hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatida shoir Miraziz A'zamning o'z o'rnini bor. Bu albatta, uning izlanishi, mehnatkashligi, bolalarni va ularning adabiyotini qattiq sevishidan. Ijodkor bolalar o'rtasidagi do'stlik, hamjihatlik, ona-Vatanga cheksiz muhabbat, odobli bo'lish, yaxshi o'qish uchun harakat qilish, kurashish kabi masalalarni ko'proq ochib berishga harakat qiladi.

Miraziz A'zam 1936 yilda Toshkent shahrida tug'ildi. Maktabda o'qib yurgan kezlari dayoq she'riyatga qiziqdi. She'riy mashqlarini Quddus Muhammadiy va keyinchalik Quddus Hikmat boshchilik qilgan adabiy to'garakda sinovdan o'tkazar, ijodiy izlanish, o'qish va o'rganishni qizg'in davom ettirar edi. Adabiyot va she'riyatga bo'lgan chanqoqlik uni ToshMUGa yetakladi. Adabiy mashqlari bolalar va o'quvchilar gazetalari, «Gulxan», «G'uncha» jurnallarida bosila boshladi.

Universitetni muvaffaqiyatli tamomlagan M. A'zam bir qator gazeta va jurnallarda ishladi. Shoirming «Metallurg», «Aqli bolalar», «Senga nima bo'ldi?», «G'alati tush», «Er aylanadi», «Erga dovuq solamiz», «Haqiqatning ko'zlari», «Sabot», «Tuyg'ular», «Bir cho'ntak yong'oq» kabi to'plamlari bolalar kitob javonlaridan mustahkam o'rin olgan.

Miraziz A'zamning juda ko'p she'r va qo'shiq, ertak, dostonlari katta-kichik bolalarga bag'ishlangan. U har bir asarida bolajonlar uchun, albatta, bir yangilik, bir yaxshi gap aytish ishtiyoqi bilan qaynab toshadi va buning uddasidan chiqadi. Masalan, «Er aylanadi» she'rini olib ko'raylik. Bunday olib qarasangiz, bu bir oddiy gap. Axir necha ming asrdan beri u aylanadi, yana aylanaveradi, bu haqda jozibali she'r bo'lishi mumkin emas, degan tushuncha xayolingizdan o'tadi. Lekin she'rni o'qiydigan bo'lsangiz sizning tasavvuringiz butunlay o'zgaradi. Murg'ak qalb u yoqda tursin biz kattalar ham yerning aylanishi, onlarning o'tishi, shamolning esib turishi bilan o'sib ulg'ayishimiz, kamol topishimiz, bunyodkorlik ishlarimiz ko'z o'ngimizdan o'tadi. Qilgan yaxshi-yomon ishlarimizni o'ylaymiz. «Er aylanadi» — xuddi shu haqda bahs yuritadi:

*Asta-asta shamol esadi,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta odam o'sadi,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta ulg'ayar aql,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta yetilar naql,
Asta-asta yer aylanadi...*

Kichkintoylar ko'pincha hayot murakkabligidan bexabar bo'ladilar. Ular kattalarning ko'magida, o'zlari tinglagan badiiy asarlari yordamida olam mo'jizalari, turmush bilan tanishib boradilar. Miraziz A'zamning «Bedananing buvisi» she'ri kichik yoshdagi bolalarga juda qo'l keladi. Bu she'r xalq og'zaki ijodi an'analari ta'sirida yaratilgan.

Yosh kitobxonlar she'rda bedanalarning turmush tarzlari bilan yaqindan tanishib oladilar. Xuddi insonlar kabi ularning ham qavm-qarindoshlari, keksa-yoshlari bo'lishini, kasal-sog' yurishlarini buvi bedana kechmishlari orqali tushunib yetadilar. Buvi dardga chalinib, og'ir kasal bo'lib qoladi, tomog'idan ovqat o'tmaydi. Hammaning tinchligi, oromi buziladi, har kim qo'ldan kelganча unga madadkor bo'lishga intiladi. Bu epizod chiroyli va ta'sirli chizilgan:

*Bedananing otasi bor ekan, nor ekan,
Onasiga oriyat yor ekan, yor ekan.
Dori-darmon, o't-o'lan keltirib, keltirib,
Qari qushga tutishib, ichirib, yedirib,
Aylanishib boshida turdilar.
Sog'ayishning chorasini ko'rdilar, ko'rdilar...
Va-vaq, va-vaq, Bit-bil-diq.
Va-vaq, va-vaq, Bit-bil-diq.*

Biz har doim bolalar adabiyotida o'y-o'ylash, xayol surish, o'zining uchqur xayollari bilan yashash haqida yozilgan asarlarni qizg'in qo'llab-quvvatlaymiz. Miraziz A'zamning ham «Xayol surish» she'rining qahramoni har bir narsani tezroq bilib olgisi, uning poyoniga yetgisi keladi. Lekin u qanchalik o'ylanmasin, xayol surmasin, aqliy tafakkuri hali to'la rivojlanmaganligi sababli ko'p narsalarni tushunmaydi, o'jizlik qiladi. Ota o'g'ilini unchalik o'ylamaslikka chaqiradi. Otaning nasihati bilan bola o'zini tinchita olmaydi:

*Kun qisqa
qanday qilib kun chiqadi,
deb o'ylayman,
Tun cho'zilsa,
nega tun cho'zildi,
deb o'ylayman.
Uni xayol qilaman,
Buni xayol qilaman
O'ylayman,
bari bir, o'ylayman.*

Miraziz A'zamning «Biz yengamiz bo'ronlarni» she'ri bugungi mustaqillikka juda qiyinchilik bilan, kurashlar bilan yetib kelganligimizni jarangdor misralar bilan chiroyli ifodalab beradi:

*Bizni bosdi dovullar, sellar –
Omon chiqdik bo'ronlardan,
Omon yashar botir ellar –
Qo'rqmas vahshiy hayvonlardan,
Qorli, muzli cho'qqilar ham
Qolib ketar poyimizda.
Jasur qo'shiq bizga hamdam
Har bir qo'ngan joyimizda.*

Shoir bu bilan chegaralanib qolmaydi. Hali oldinda qiladigan ishlarimiz, ulug' maqsadlarimiz borligini ta'kidlaydi, bolalarni yuksak axloq-odobli bo'lishga, kattalarning ishlarini davom ettirishga chorlaydi:

*Maqsadimiz tog'day ulug' –
Chambarchasdir tutash qo'llar.
Ozodlikning yo'li qutlug' –
Olg'a, do'stlar, og'aynilar!*

Miraziz A'zamning «Qirq bolaga qirq savol», «G'alati tush», «Nurxon bilan Burxon», «Ota bilan bola», «Bir cho'ntak yong'oq» (turkum), «Alla», «Bola va ona», «Yo'tal bobo» kabi she'r va qo'shiqlari bolalar adabiyotida katta o'rinda turadi.

«Asror», «Erk qushi», «Ona yurt osmonida», «Antiq» kabi doston, ertak-dostonlari ham bolalarda katta qiziqish uyg'otib kelmokda.

TO‘LAN NIZOM (1938 yilda tug‘ilgan)

To‘lan Nizomning o‘qish, odob va mehnatga bag‘ishlangan serjilo she‘rlari, bolalarning quvonchlariga quvonch ulashadigan qo‘shiq-lari, dillarni rom etuvchi ajoyib-g‘aroyib ertak-dostonlari uzoq yillardan beri yosh kitobxonni maftun etib kelmoqda.

To‘lan Nizom asli cho‘llik. Shuning uchun ham uning ijodiy ishlari cho‘l-biyobonlarni bog‘-rog‘larga aylantirishga, bu ishlarda bolalarning faolliklari masalalariga qaratilganligi bilan ham ajralib turadi. Demak, cho‘lquvar bolalar shoiri deb nom chiqargan To‘lan Nizom 1938 yilda Andijon viloyatining Bo‘z tumanida cho‘lquvar oilasida tavallud topdi.

To‘lan Nizomning sara she‘rlari ham mehnat, cho‘l, cho‘llarni bog‘-bo‘stonga aylantirayotgan cho‘lquvar va ularning farzandlariga atalganligi bilan ajralib turadi. «Cho‘pon bola», «Bo‘z», «Daryo va men», «Yoshligim, qaydasan?», «Do‘stimga», «Yo‘llar», «Bolalikka qaytish», «Qaldirg‘och» singari yuzlab she‘rlarida shu ruh bor. Mana «Cho‘pon bola» she‘rini olib ko‘raylik. To‘g‘ri, o‘zbek bolalar adabiyotida ham nazm, ham nasrda cho‘ponlarga yordam berayotgan, cho‘ponlik qilayotgan bolalar haqida o‘nlab asarlar yozilgan. Ammo To‘lan Nizomning bu she‘ri o‘zining o‘ynoqi misralari bilan qablarni larzaga soluvchi, shu kasbga kichkintoylarning mehrlarini jo‘sh urdiruvchi da‘vati bilan ajralib turadi. Qarang, mana bu mehnatkash, o‘z ishining fidoyisi, jonkuyari bo‘lgan cho‘pon bolaga berilgan ta’rif qaysi bolaga yoqmaydi deysiz:

*Cho‘pon bola,
Chaqqon bola,
Yaylovga xo‘p
Yoqqan bola.*

Qadimda Bo‘z yaydoq cho‘l bo‘lgan. U bugun odamlar mehnati tufayli vodiyning gulzor maskanlaridan biriga aylanib ketgan. «Bo‘z» she‘rida shoir bu maskanni go‘yo kelinchak kabi yasanib, go‘zallashib, katta-kichikning ishq-havasini keltirayotganligini bor ovozda kuylaydi:

*Andijonning hissasida,
Ho‘, Marg‘ilon jussasiday,
Otalarning qissasida –
Gul—chechak Bo‘z!
Kelinchak Bo‘z!
Sarijo‘ga qirg‘og‘ida,*

*Qumliklar-u toshlog'ida,
Asriy cho'lining quchog'ida –
Yastangan Bo'z!
Yasangan Bo'z!
Kel, opichlay, yelkamda qol,
Paxta misol o'lkamda qol,
Kitobimga bir qo'shiq sol –
Zar gilam Bo'z!
Zarginam Bo'z!*

Bolalar tabiat shaydosi bo'ladilar. Tabiatni sevisha, tabiat shaydosi bo'lib kamol topishga o'rgatuvchilar asosan kattalar hisoblanadilar. Bu borada badiiy adabiyotning ham roli katta. «Manzara», «Oftob ishq», «Ilk qor», «Shabboda», «Muz» she'rlari bilan To'lan Nizom bu masalaga yaqindan yondashganligini ko'ramiz. Tabiatni sevish, e'zozlash, ehtiyot qilish inson burchi, vazifasi. Tabiat bilan hazillashib, o'ynashib bo'lmaydi. «Manzara» asarida shoir xuddi shu g'oyani ilgari suradi. Bolalarni tabiatga qarshi bormaslikka chaqiradi, kimki tabiatga qarshi borsa uning qahr-g'azabiga duchor bo'lishi tabiiyilgini uqtiradi:

*Qora bulut bosib keladi,
Hayqiriq-la bo'ron yeladi.
Cho'g' irgitib momaqaldiroq,
Xovliqadi, qah-qah kuladi.*

*G'azab qilsa yer ham otadi
Borliq to'fon, loyga botadi.
Tabiatning jami farzandi –
Mavjudodi to'zib yotadi...*

«Oftob ishq» asarida bolalarga xos bo'lgan soddalik, tabiatdan unumli foydalanish istagi kichkintoylar o'y-xayollari bilan chambarchas qilib berilganligi yosh kitobxon uchun kutilmagan voqea bo'ladi:

*Kuz shamoli esadi,
Haroratni kesadi.
Qizim der: «qor yoqquncha,
Tomlar sadaf taqquncha,
Suvlarimiz muzlamay,
Pechka, ko'mir izlamay.
Qoplab olib quyoshdan,
Ishlataylik bir boshdan...»*

To'lan Nizom hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida ertak-doston ijodkori sifatida ham o'ziga xos ovozza ega.

«Boychibor» ertak-dostoni uzoq yillardan beri kitobxon bolalar olqishiga sazovor bo'lib kelmoqda. Bu asar bog'chalar uchun, maktab, oliy o'quv yurtlari uchun nashr etilayotgan ko'plab darslik, qo'llanma, majmualarda qayta-qayta chop etilmoqda.

Xalq ertak-dostonlaridagi uchqur, dovyurak, sohibining quvonchiga-quvonch, jasoratiga jasorat qo'shadigan otlarni yaxshi bilamiz. Bolalar yozma adabiyotida ham ko'plab she'rlar, dostonlar yaratilgan. «Kazbek» (3. Diyor), «Toychoq'im» (I. Muslim), «Toychoq», «Chovkar» (Q. Hikmat), «Duldul ot» (O. Hojiev), «Toychoq—o'yinchok» (3. Raimberdieva), «Sirli chavandoz» (A. Nosirov) kabi she'rlarda o'sha duldul ot-u g'irko'klar haqida gap boradi.

Hayotda ham, badiiy asarlarda ham otlarning uchqurligi, polvonligi, egasiga sadoqatligi to'g'risida ko'p gapiriladi. Quadrat Hikmatning «Chovkar» asarining qahramoni Muqon. Chovkar Muqonning suyukli oti. Qahramonning shu birgina otidan boshqa hech narsasi yo'q. Uning uyi ham, do'sti-oilasi ham shu bitta ot, xolos. Yurt zo'ravoni Muqonni qilich bilan chopib tashlab, uning otini minishi bilan egasining o'lganini sezgan ot yelkasidagi kallakesarni tog'ning cho'qqisiga olib chiqib, pastlikka sakraydi, zo'ravon otdan qulab tog'-toshlarga urilib halok bo'ladi. Ot esa sohibining oldiga qaytib kelib, ko'zlari to'la yosh bilan egasining yuzlaridan yalab turishi bayon etiladi. Xuddi shunga yaqin g'oya «Boychibor»da ham berilgan.

Sohib Boychibor bilan egasi urushga, eliga qirg'in olib kirgan dushmanga qarshi jang qilishga otlanadi. Vafodor ot — Boychiborni mingan kishining maqsad-murodiga yetishida tulporning xizmati beqiyos maqtovga loyiq. Bugun Boychiborni mingan sohib haqida ham eshitganlar bor. Ammo Boychibor ta'rifining o'zi bir olamcha bor:

*Bir ot bo'lgan — Boychibor,
O'zbek eli tomonda.
Uning dong'i ko'p yoqqa
Yoyilib ketgan ekan.
Otni mingan har yigit
Murodga yetgan ekan.*

Chavandoz ko'p jang qiladi, dushmanni ko'p qiradi. Uning shashti, kuchi, g'ayrati zo'r. Bularning hammasi Boychibor bilan, avvalo suyumliligi bilan, kuchi, jasorati bilan bog'liq holda beriladi:

*Bo'lib o'tar ne jang, suronlar
Dushman bosdi misli mo'r-malax,*

*Dod-faryodga to'lib yer, falak,
Daryo bo'lib oqardi qonlar.*

Qonli janglarning birida chavandoz mardlarcha halok bo'ladi. Bu ot uchun og'ir judolik bo'ladi. U qayg'u-g'amga botadi. Alamzada bo'lib yurgan otga dushman mingan zahoti Boychibor uni zarb bilan yelkasidan uloqtirib yuboradi:

*Sapchidi ko'kka tulpor,
Yov ustidan toyrildi.
Tepki yeb, bo'lib abgor,
U jonidan ayrildi.*

To'lan Nizom shu zaylda bedov otning egasiga sodiqligini, kerak bo'lsa sohibi uchun jon berishga ham tayyor ekanliginigina ko'rsatib qolmay, balki xalqdagi «ot aylanib qozig'ini topadi» maqolini ham asarga singdirib yuboradi.

Chovkar halok bo'lgan sohibining qoshiga kelib yig'lab yuz-ko'zidan hidlab tursa, egasidan judo bo'lgan, jangda uni yo'qotib qo'ygan Boychibor esa o'z makoniga — xo'jasining uyiga talpinadi. Butun el-yurt «erni titratib», «tepi-kishnab» kelgan Boychiborni ko'rib hayron va hayrat bilan yoqa ushlab qoladi:

*Ot keldi uyin tanib,
Hidladi ostonani.
Tulpor turar o'rtanib,
Yurti shu— sog'ingani.
Shundan vafodor tulpor—
Nomi sevib alqaldi.
U haqda takror-takror—
Kuylanib doston qoldi.*

«Boychibor» dostoni orqali shoir bolalarni ona-Vatanni sevishga, kerak bo'lsa uning har bir qarich yeri uchun qon to'kishga, hayvonlarni, ayniqsa, otlarni sevishga, ularni ehtiyotlab parvarish qilishga o'rgatadi.

«Olmaxon» ertak-dostonida Sobir ismli bolakayning o'jarligi, qo'pol-qo'rsligi, olmaxonga nisbatan noo'rin xatti-harakati tanqid qilinadi.

To'lan Nizom marhum shoir Cho'lpon to'g'risida «Cho'lpon», o'zbek mumtoz adabiyotining otashin kuychilaridan biri Boborahim Mashrab haqida «Ruhi ravonim», Qamchiq devoni to'g'risida «Devon» kabi dostonlar ijodkori hamdir.

Cho'lponning ona shahri Andijonda To'lan Nizom qalamiga mansub «Cho'lpon» spektakli bir necha yillardan beri namoyish qilib kelinadi.

TURSUNBOY ADASHBOEV¹

(1939 yilda tugʻilgan)

Sheʼr haqida soʻzlab berish, aslida nochorlikning ishi. Yaxshi sheʼrni oʻqiganga, undagi voqea yoki mantiqni shoir qalbiga yaqinlashib his qilganga nima yetsin! Aslida, sheʼr shuning uchun yoziladi. Bu bizning – shoirlikka ixlosmand odamning nuqtai nazarimiz.

Bolalar ham xuddi shunday. Sheʼr haqidagi chuqur ilmiy mulohazalar, bahslar, jimjimador fikrlar-u, balandparvoz ovozalari ular uchun mutlaqo ahamiyatsiz. Dunyoni tanib kelayotgan yosh qalb atrofidagi hamma narsa, hodisa, munosabatlarga qalb koʻzlarini katta-katta ochib qaragani, talpingani kabi, hayotning jonli parchalariga aylangan sheʼrga ham doʻst tutinadi. Bolalar sheʼriyatining masʼuliyati, oʻziga xosligi ham bolalarning mana shu hislatlaridan kelib chiqadi. Qisqasi, bolalarga sodda, samimiy, qiziq, tabiiy, chiroyli, zavqli sheʼrlar kerak. Xuddi mana bu sheʼr kabi:

Murod bilan	Urolmadim
Birga biz	Bitta ham
Borgan edik	Chetga qochar
«Tir» ga biz	Muttaham.
Otib koʻrsam	Oʻnlab oʻtar
Tulkiga.	Chizigʻin
Tegmay,	Avji oʻyin
Qoldim	Qizigʻi
Kulgiga.	Tugab qoldi
Moʻljal olsam	Tangamiz.
Mushukka,	Bergan edi
Oʻq sanchildi	Yangamiz,
Eshikka,	Sovun bilan
Doirada	Gʻaltakka.
Joʻn raqam	Qolar boʻldik.
Etti, sakkiz,	Kaltakka.
Oʻn raqam,	

Kelajakka intilamiz. Vatan, ona, qadrdon shahar yoki qishloq, sahovatli tabiat, koʻngli daryo odamlarga mehru muhabbatimiz rishtalarini bogʻlagan oʻtgan kunlarimizni sogʻinamiz. Shu sogʻinchning ildizlari qalbmizda qanchalar chuqur boʻlsa, demak, taqdir bizni siylabdi. Tursunboy Adashboyev sheʼrlarida hammadan oldin Vatanning muqaddas ostonasi boʻlgan ona qishloqqa juda yoshligidan oʻychan termulgan, undagi har bir mavjudlikni ixlos bilan ardoqlagan; sodda-yu toʻpori, qismati mehnat va yana mehnat boʻlgan, odamlarni yoshiga nisbatan ulugʻroq nigoh bilan kuzatgan qalb manzaralari koʻzga tashlanadi.

¹ Boʻlim shoira. Muhtarama Ulugʻ bilan hamkorlikda yozilgan.

To'rg'ay yotar tuxum bosib,
Shuvoq bilan sirlashib.
Qora qo'ng'iz soqqa yasab,
Do'ngga tortar tirmashib.
Yumronqoziq serhadik
Ish bitirar yugurib.

Sug'ur archa ostida
Turar tasbeh o'chirib.
Chigirtkalar qamishdan
Nay yasaydi — kertadi.
Ko'kandagi biyaga
So'na dutor chertadi...

Tursunboy Adashboyev o'zi tug'ilib o'sgan qardosh Qirg'iziston Respublikasi O'sh viloyati tabiatini shu qadar mehr, samimiyat bilan tasvirlaydiki, ko'z oldingizda marjon-marjon manzaralar xushbo'yini sochib tizilaveradi:

Asqar tog'dan suv tushar
Qoyalarda yanchilib.
Deysan, nahot qarag'ay
Ko'kda qolgan sanchilib.
Kelar chanqoq bosgani
Kiyik, qulon ohista,

Arxar shohi ilinib
To'kilar xandon pista.
Qorli cho'qqi eslatar
Qirg'iz og'am tumog'in.
Tog' asalning hididan
Bitib qolar dimog'ing.

(«Sarichelek»)

Bolalarda bir xususiyat bor — o'yinga, mashg'ulotga shu qadar beriladilarki, uning o'yinligini ham unutadilar. Yosh qalbdagi hali rostu yolg'on, soxta-yu haqiqiy degan tushunchalar o'rtasida aniq chiziqlar tortilmagan. Ular hamma narsaga ishonadilar, tabiiy deb qabul qiladilar. Hattoki, o'zlari o'yin uchun yaratgan narsalarni ham tirik mavjudlik kabi yaxshi ko'rib qoladilar:

«Suvga oqib ketmasaydi
Yo'lda qolgan rasmlar» deb,
Dilshod tunda uxlay olmay
Tashvishlanib chiqdi hadeb,

Eh hayriyat, yomg'ir bu gal
Suratlarni o'chiribdi.
Mashinalar, kaptarlarni
Cho'chitmabdi, uchirmabdi.

(«Asfaltdagi rasmlar»)

Taraqquyot sari intilish — zamonlar uchun qonuniyat. Lekin taraqqiyot munis o't-o'lanlar o'sgan jaydari yerlarni bosib-yanchib o'tmasligi, bir-biriga oqibatli mehnatkash chumolilarning uyini buzmasligi kerak. Fan-texnika nechog'li taraqqiy etmasin, inson bolasi, o'zini eng avvalo ona tabiat bag'rida to'laqonli his etadi. Katta zamonaviy shaharlarda tug'ilib o'sgan bolalar qishloqqa borib qolsa, mitti qo'ng'izcha bilan kun-tun o'ynab zerikmasligida hikmat ko'p. Tursunboy Adashboyev she'rlarini o'qirgan, yaxshi shoir bo'lmoq uchun, albatta, tabiatga yoshlikdan sirdosh, do'st bo'lish kerakligi takror-takror dilingdan o'tadi. Misralardan bola qalbining quvonchi, hayratlari, beg'uborliklari ufurib turadi:

Chaqmoq ko'kda yong'oq chaqdi,
Qizg'aldoqlar selda oqdi,
Quyosh yana kulib boqdi.

So'ng qovurib yedik yog'da
Bahor kelgach.
Yalang'oyoq qirda chopdik,

Bahor kelgach.
Qo'ziqorin terdik tog'da,
Odil bormay qoldi dog'da,

Savat-savat jag'-jag' topdik,
Ikki tandir somsa yopdik
Bahor kelgach.

(«Bahor kelgach»)

Tursunboy Adashboyev she'rlarining qahramonlari «Loyni bir oz tindirib suv zahrini sindirib» g'isht quyayotgan, «Sapchib oqqan suv bilan kim o'zarga yugurgan», xolasiga yordam uchun «... nonni botirib, qotirib qaymoq yegan», «Tog'dan ko'tarilgan quyoshni onasi yopgan patirga» o'xshatgan, buvisining ajinlariga qarab «Dazmol bosib olsangiz, tekis bo'lib ketardi», deb maslahat beradigan, kun bo'yi bog'dagi sirpanchiqda «vagon» bo'lib uchishgach, «Oqshom uyga... Shimning orti suzilib» qaytadigan quvnoq, topqir, xayolkash, mehnatkash, zavqi-yu ishtahasi tobida bo'lgan bolalar.

Ayrim she'rlardagi voqelik, tuyg'ular kechinmasidan shoir bu she'rni o'z boshidan kechirganlari ta'siridanmi yoki kuzatganlari asosida yozganmi – bilinib turadi. Lekin Tursunboy Adashboyev she'rlarida bunday chegara yo'q – oddiy chizgilardan salmoqli voqealargacha lirik qahramonning yuragidan o'tgan.

Ag'darishmachoq soz o'yin,
Polvonlar egmas bo'yin.
Davrani keng olamiz.
Chunki tengqur bolamiz.
Shaylandim minib eshak,
Akmal ham chiqdi beshak.
Tushim ekan, xayriyat,

O'tirganlar «uh» deydi,
Akmal otin «chuh» deydi.
U olgach etagimdan
To'qim tushdi tagimdan.
Ko'zimni ochsam arang,
Polda yotibman, qarang.
O'ngimda bo'lsa... uyat

Bu she'rlardagi kitobxonga eng yoqadigan xislat – samimiyat, xolislik. Shoir bolalar, kattalar tabiatining, o'zligining yarq etgan bir qirrasini ko'rsatib qo'yadigan manzara, voqea, bahsning suratini so'zlarda chizadi, lekin hech qachon qissadan hissa chiqarmaydi; she'r qahramonlarini toifalarga ajratib, o'quvchini ham hakamlik chizig'ining u yoki bu yog'iga da'vat qilmaydi. Xuddi shu usul bilan muxlislarini bag'ri kenglikka, mustaqil mushohada yuritishga, hayotning o'ziday murakkab inson tabiatiga bir zarb bilan oq yoki qora chiziq tortmaslikka o'rgatsa, ajabmas:

Hol maktabdan kech keldi,
Usti-boshin kir qilib.
Do'ppisi chok-chokidan
Ketgan edi yirtilib
Do'ppingni kim yirtidi, – deb,
Onasi kuyib-pishdi.

– E-e, buni o'rtoqlarim
Futbol qilib tepishdi.
– O'sha mahal sen o'zing.
Qayoqlarda yurganding?
– Darvozabon edim-da.
O'sha yerda turgandim...

Bolalar arzimagan bir xasdan ham kashfiyot qilishlari, uni langarcho‘p deb miriqib o‘ynashlari mumkin. Ba‘zan farzandlarimiz ertak qahramonlariga aylanadilar: gullar bilan suhbatlashadilar, xazonlarni qayiq qilib sayohatga chiqadilar, nima uchun qushlar ularning qo‘liga qo‘nmayotganidan ajablanadilar... Dunyo bolalar adabiyotida kichkintoylarning shu xislatiga asoslangan ajoyib ertaklar bor.

Tursunboy Adashboyev ijodida ixcham, manzara she‘rlar borki, bolalar uchun filmlar yaratuvchi mohir rejissyor ular asosida ajoyib asarlarni suratga olishi mumkin. Mana bu to‘rt qator she‘r go‘yo multfilmday.

Boychechaklar nish urib
To turguncha o‘midan
Bahor qishni tarnovga
Osib qo‘ydi burnidan.

Yoki

Tolning bargi suvga tushib
Qayiq bo‘ldi.
Bu ayniqsa qumursqaga
Loyiq bo‘ldi.
Qo‘sh qirg‘oqni to‘lqin yalab
Ko‘kka sapchir,
Eshkakni-chi, o‘zi yakka
Eshar abjir.
Teng-tushlari qoldi gap-so‘z
Tayinlashmay.
Qumursqa ham jo‘nab ketdi
Xayrlashmay...

Tursunboy Adashboyevning turli davrlarni, ya‘ni o‘zining bolalik yillarini eslatuvchi she‘rlarini, farzandlarining bolaligini tasvirlovchi she‘rlarini — barchasini ichki bir yaxlit tuyg‘u — mehr, mehribonlik birlashtirib turadi:

Qirq beshinchi yil yozi,
Ust-bosh — yupun oq surup.
Yorilgan tovonimga
Onam piyozdog‘ surib,

Holva berib bir chaqmoq
— Damingni ol, — der, — qani.
Tongda jo‘nab ketardik
Qirga — boshog‘ terгани...

Yillar Tursunboy Adashboevni kattalar qatoriga adashtirib olib kirdi, xolos. Lekin qalbi bolalik beg‘uborliklari, samimiyati, soddaligi, yorqin hayratu quvnoq topqirliklari olamida sobit turibdi. Ana shu sadoqat Tursunboy Adashboevga o‘zbek bolalar adabiyotini yangi-yangi betakror asarlar bilan boyitish baxtini nasib etaversin.

SAFO OCHIL

(1942 yilda tugʻilgan)

«SafO Ochil — serqirra ijodkor. U taniqli shoir, iqtidorli adib va tarjimon, isteʼdodli adabiyotshunos va tarjimashunos olim, mohir tarbiyashunos va muallim, adolatli noshir sifatida oʻzbek xalqiga maʼlum va manzur», deyilgan adibning «Orzular koʻkidagi shafaqlar» kitobi avvalida. Toʻgʻri, yuqorida zikr qilingan sifat va fazilatlar SafO Ochilda toʻla mujassam.

Shoir va olim SafO Ochil toʻfonli kunlarda, oʻzbek xalqi ikkinchi jahon urushining dahshatli va vahimali azob-uqubatlarini boshidan kechirayotgan davrda, yaʼni 1942 yil 20 mart kuni Xorazm viloyatining Yangiariq tumanida dunyoga keldi. U boshlangʻich taʼlimni shu tumandagi «Olgʻa» hamda Oxunboboyev nomli maktablarda oldi, keyin esa Bogʻot tumanidagi Narimonov nomli oʻrta maktabni tamomladi.

U 1958 yilda Toshkent davlat chet tillar pedagogika institutining nemis tili fakultetiga kirib, uni nemis tili, oʻzbek tili va adabiyoti ixtisosligi boʻyicha tugatdi. Soʻngra SafO Ochil uzoq yillar Xorazm davlat pedagogika institutida oʻqituvchi, katta oʻqituvchi, dosent, kafedra mudiri lavozimlarida ishlab, Xorazm viloyati, qoʻshni Turkmaniston Respublikasining Toshhovuz viloyati va Qoraqalpogʻiston Respublikasi uchun malakali kadrlar tayyorlashlarida samarali faoliyat koʻrsatdi.

Hozirda SafO Ochil «Oʻqituvchi» nashriyatining «Oʻzbek tili va adabiyoti, pedagogika» adabiyotlari tahririyatini boshqarmoqda. Shuningdek, u Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining professori sifatida Oʻzbekiston xalq taʼlimi tizimi uchun malakali oʻqituvchi-kadrlar tayyorlashga oʻz hissasini qoʻshmoqda.

SafO Ochil — filologiya fanlari nomzodi, pedagogika fanlari doktori, Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi aʼzosi, Oʻzbekiston xalq taʼlimi aʼlochisi.

SafO Ochil ijodiy faoliyatini 1955 yilda boshlagan boʻlib, u bolalarbop sheʼrlar mashq qildi. Yosh shoirning oʻsha davrdagi mashqlarida ham oʻziga xos isyonkorlik va kurashchanlik koʻzga tashlanadi. «Onam paxtakor» (1955) sheʼrida lirik qahramon onam «Oʻtgan yil koʻp Paxta terdi, Davlat unga Nishon berdi. Pul ber, desa, Derlar qochqoch, Bizlar esa Och-yalangʻoch» deya hayqiradi. Darhaqiqat, sheʼr yozilgan davrda paxtakor mehnatkashlar faqat mehnat qilishgan, lekin mehnatiga yarasha haq olishmagan. Shu hayot haqiqati badiiy haqiqatga aylanganki, bu mavjud shoʻro tuzumiga nisbatan murgʻak qalblarning isyonidir.

Shoir ramziy ifodalar orqali oʻzining falsafiy fikrlarini bolalar tilida jonlantirishga harakat qiladi. Bu oʻrinda «Kungaboqar» sheʼri diqqatga loyiq.

*Kungaboqar muloyimdir,
Uyati bor,
O'ziga xos qiziq, ajib —
Odati bor
Tunda yerga, kunduz esa
Kunga boqar.
Shu boisdan yeru kunga
Birday yoqar.
Qorni to'ygach, «yig'ib olar»
U esini.
Quyoshga ham ko'rsatadi
Elkasini....*

Bu she'rda o'zbek xalq og'zaki ijodiga xos botiniy parallelizm uslubi gavdalangan. Kungaboqarning o'ziga xos xususiyatlari, o'sish, «yashash» tarzi yashirin ravishda insonga qiyoslanadi. Darhaqiqat, ayrim laganbardor odamlarning rahbaru amaldorlarga yaltoqlanishi, ularning og'ziga qarab turishi va ularga egilib-bukilib turish manzaralari barchaga ayon va ma'lum. Qolaversa, hayotda ba'zi kishilar borki, ular ishi bitgach, yaxshilikni tez unutadilar, ezgulik qilgan insonga hatto, «elkasini ko'rsatadi»lar. She'rda shu lavhalar badiiy jihatdan yaxshi tasvirlangan.

«Soyam bilan o'ynayman» she'rida ayrim subutsizlar timsoli yorqin ifodalangan. Bola o'z soyasi bilan do'st tutinadi, o'ynaydi. Biroq, soya esa bola yursa-yuradi, tursa-turadi.

Bolada qiziq bir xususiyat bor. Kimdir uning qilgan ishini, xatti-harakatini takrorlayversa, aytgan so'zini botbot aytaversa... «Meni ermak qilayapti» deb bolaning jahli chiqadi. «Soyam bilan o'ynayman» she'ridagi lirik qahramon ham shu holatga tushadi va o'z soyasiga:

«— Ey, soyajon! Qilmagin ermak. Shunday qilsang, Do'stmassan, demak», deya tanbeh beradi. Lekin soya «bilganidan qolmaydi».

Shunda lirik qahramon o'zining ichki ruhiy holatini, kichkintoylarga xos iztirobini, noroziligini to'kib soladi:

*«Po'm» desam-da,
Ergashib kelar.
Undan odam
Qanday qutilar?!*

Shoirning «Qo'rqoqlik» she'ridagi yosh lirik qahramon nohaqlikka, adolatsizlikka, loqaydlikka qarshi isyon ko'taradi. Shu isyon ruhi badiiy-publistik uslub orqali tasvirlanadi. «— Dada, katta bir bola Meni nohaqdan urdi. Yordam bermay o'rtog'im Qo'rqoqlik qilib turdi». Murg'ak bola og'ir

ahvolga tushganida o'rtog'ining himoyasini kutadi. Shunda o'rtog'i ko'maklashmasa, yonini olmasa, u iztirob chekadi. Va bola dadasidan so'raydi:

*Sizni ham men singari,
Birov nohaq urganmi?
Shunda do'stingiz chetda
Yordam bermay turganmi?*

Bu holat nafaqat bolalarga, balki kattalarga ham xosdir. Bir kishi ikkinchi kishini begunoh, adolatsiz ravishda xafa qilsa yohud xo'rlashga harakat qilsa, bundan og'iri bo'lmas. Darhaqiqat, shunday noxush hodisalar uchrab turadi. Shoirning «Qo'rqqoqlik» she'rida tasvirlangan voqea-hodisada hayot koloriti bilan poetik kolorit bir dialektik yaxlitlikka ega. Bolalar shoiri kichkintoylar hayot tarzini, ichki dunyosini, fe'l-atvorini, ruhiy kechinmalarini, fikrlash darajasi va ko'lamini, eng asosiysi, ularning shirin, chuchuk tilini yaxshi bilishi asosiy mezondir. Shoir Safo Ochil she'rlarini o'qir ekanmiz, uning shu fazilatlarini kuzatamiz.

Odatda, bolalar tabiat manzaralarini, hayvonot va qushlar dunyosini boshqalardan ko'ra ko'proq sevadi, o'zgararoq his qiladi va idrok etadi. Shoir she'rlarida bolalarning shu xislatlari badiiy-falsafiy jihatdan aniq tahlil qilinganki, ular murg'ak qalblarning ruhiyatiga samarali ta'sir qila oladi.

«Yarador qushcha» she'rida ilgari surilgan badiiy-pedagogik g'oya qushlarga nisbatan mehr, g'amxo'rlik tuyg'ularini shakllantirishga yordam beradi. She'rida poetik voqea-topilma tush orqali ifodalanadi va nazmiy til orqali «so'zlab» beriladi. Kichkintoyning o'zi tushida uchib yuradi. Yonginasida uchayotgan qushchani otishadi va bola qulayotgan yarador shu qushchani ushlab oladi. Keyin yaralarini bog'lab, unga yordam ko'rsatadi. Lirik qahramon qushchani chekayotgan azobi, qiynalib chirqirashiga chidolmay yig'lab yuboradi va uyg'onib ketadi. Va bola deydi:

*Tushdagidek ne uchun,
Uchib yura olmayman.
Yarador qushchamni men
Nahot ko'ra olmayman.*

Tushdagi kabi ucholmasligidan afsuslanish, yarador qushchasiga rahm-shafqat va uni sog'inish ruhi bola vujudini qamrab olgan. Boshqacha aytganda, murg'ak qalbdagi sog'inch dardini uyg'otish va shakllantirish lirik yo'sinda talqin qilingan.

«Yarador qushcha» she'ri rining ikkinchi qismida avvalgi poetik ma'no va maqsad ravshanlashtiriladi. Ya'ni o'yin qaroq bolaning toshbag'irligi, ozor chekkan qushning iztirobi va nihoyat, rahmdil kichkintoyning

odobligi va mehr-oqibati sokin ohangda kuylanganki, bu turfa fe`l-atvorlar o`quvchi ruhiga samarali ta`sir etadi.

O`yin qaroq bola sopqonidan tosh otib, qushni yerga qulatadi. Boshqa bir bolati pirschilab chalajon yotgan qushchani mushukdan olib qochadi va unga in yasaydi, yarasini bog`lab, malham qo`yib, don-dun berib, parvarish qilib turadi. Qushcha esa yarasi tuzalgach, qafasda zerikadi. Rahm-shafqatli, odobli bola uning bu holatini his qiladi.

*Tuzalgach asta-sekin,
Zerikdi u qafasda.
Qolgan kabi armonda,
Uchsam derdi osmonda.
Uni yaxshi ko`rardim,
Darrov qo`yib yubordim.*

Shoiming «Men»i tutqunlikda qiynalayotgan qushchani ozod qiladi. U bundan zavq-shavq oladi. Bu yerda ozodlik, erkinlik g`oyasi bola tilidan falsafiy yo`sinda ifodalangan. Zikr qilingan poetik ma`noni ochib berish uchun muallif jonli hikoya uslubini tanlaganki, u she`rga nafis va ohangdor pafos hamda joziba bag`ishlagan.

Safo Ochil «Tog`lavhalari» (turkum), «Mudraydi qishloq», «Ey, qor», «Qor bola», «Qish», «Oqshom», «Ko`klam qo`shig`i» she`rlarida tabiat manzaralarini chizish orqali bolalarning estetik didini shakllantirish, «Kurashchi bola»da sportga mehr, «Xazonlarni supurmang»da insonparvarlik, «Yaxshilikning yovlari»da ezgulikning yovuzlik ustidan tantana qilishi, boshqa ko`pgina she`rlarida esa Vatanga muhabbat, ota-onaga hurmat singari tuyg`ular rango-rang bo`yoqlarda chizilgan.

Safo Ochil bolalar qo`shiqchiligini rivojlantirishga samarali ta`sir qilgan shoir. Uning qo`shiqbop she`rlari sodda, tili ravon, sermazmun, ohangdor, shuningdek, ularning har biri muayyan poetik maqsadga yo`naltirilgan. Shuning uchun shoirning aksariyat she`rlari osongina kuyga tushadi, boshqacha aytganda, kuy she`rning o`zida. Bastakor ularga qiynalmasdan kuy bastalaydi, jajjigina ijrochi osongina kuylay oladi. «Gul ekaman», «O`z tilim», «Ota-ona duosi», «Osmonimiz tiniq bo`lsin» singari she`rlar shular jumlasidandir.

Masal bolalarning sevgan janrlaridan hisoblanadi. Chunki qushlar, sudralib yuruvchilar, hayvonlar va shu kabilarning xatti-harakati, ularning o`ziga xos xususiyatlari goh kulgili, goh satirik yo`sinda tasvirlanadi. Safo Ochilning «Qarg`ava bulbul», «Ilon vati pratikon», «Tuya bilan kuchuk», «Tovuq va simob pontomimasi», «Qurbaqa va sigaret» singari masallari badiiy yuksak mahorat bilan bitilganki, ular bolalarning diqqatini o`ziga tortadi.

Yayoliy ramz va timsollar, kutilmagan hayotiy voqea va hodisalar,

odatdan tashqari o'xshatish va istioralar, go'zal tasnif va tasvirlar, g'aroyib sarguzashtlar va mardliklar va shu kabi badiiy unsurlar muayyan syujet chizig'ida birlashadi. Bunday hikmatlarga boy dialektik yaxlit topilma bolalar diqqat-e'tiborini qozonadi, o'z «bag'ri»ga ohangrabodek tortadi. Bu, ko'pincha, doston, ertak va afsonalarga xos badiiy-estetik xususiyatdir.

Shoir-olim Safo Ochiil qalamiga mansub doston va ertaklar ham shunday fazilatga ega bo'lib, ularda badiiy jozibasi bilan murg'ak qablardan tez o'rin olish qudrati mavjud. Adib doston va ertaklarida faqatgina ta'sirchan badiiylik emas, balki ularda voqea va hodisalarni ilmiy tahlil va tadqiq etish samarasi ko'zga tashlanadi. Darhaqiqat, shoir har bir asariga badiiy-ijodiy va ilmiy-nazariy jihatdan yondoshadi.

Shoirning «Gavhartosh» ertak-dostoni xalq ichida tildan-tilga ko'chib yurgan afsona bir syujet-voqea asosiga qurilgan bo'lib, unda ota qadri, uning ma'naviy-axloqiy hikmatlari badiiy ifodasini topgan. Dostonning lirik qahramoni muayyan jamiyatda asrlar osha axloqiy qonuniyatga aylanib qolgan urf-udum va an'analarga qarshi bosh ko'taradi.

Chambil degan mamlakatda ota yoxud ona qarigach, ular tog' ortiga — ilonlar makoniga olib borib tashlangan. Jur'at shohlarning udumga aylangan bu farmonidan nafratlanadi:

*Farmoningga ming la'nat, ey, shoh,
Farmoningdan o'rgildik, tojdor.
Udumlaring tufayli, evoh,
Nahot bola Otaga ag'yor!*

Shoir «o'rgildik» so'zini ko'chma ma'noda ishlatgan bo'lib, u nafratlanish ma'nosini beradi. Bu, o'z navbatida, she'rga poetik effekt (samara, pafos) baxsh etgan va u fikr ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Lekin Jur'at ham taqdirga tan berib, otasini yelkasiga ortib, ilonlar saltanatiga yaqin joyda bir xarsang toshga o'tqazib, dam oladi. Shu yerda otasining aytgan so'zlari farzand qalbini, uxlab yotgan tuyg'usini uyg'otadi:

*«Men ham senday sher kabi olg'ir,
Kuchga to'lgan yigit bo'lganman.
Qirq yil burun bobongni, axir,
Shu tosh uzra olib kelganman».*

Shu to'rtlik ma'nosida «Qaytar dunyo bu», «Keyinchalik bu qismat sening ham boshingga keladi» degan hikmat yashirin. Biroq, bu hikmat bolalar tafakkuriga, dunyoqarashiga va ichki dunyosiga mos keladigan til va sodda badiiy uslub bilan berilganki, uni yosh kitobxon tez va aniqlik tushuna oladi.

Xalqimizda «Qari bilganni pari bilmas», degan naql bor. Shu maqol ma`nosi ertak-dostonda hayot haqiqati orqali ilmiy jihatdan asoslanadi. Johil shohga dengizning oqmas qismi — chuqur soy tubida gavhar ko`rinadi. O`sha hududdagi yosh yigitlar gavharni olib chiqishga majbur qilinadi. Biroq, uni hech kim olib chiqolmay suvga cho`kib, halok bo`lishadi. Navbat Jur`atga yetadi va bo`lgan voqeani yerto`ladagi otasiga bayon qilib beradi. Ota «Dedi so`ngra nosni tupurib: — Bormi o`sha joyda bir daraxt? Jur`at dedi: — Ha, bitta chinor». So`ngra ota gavharning chinor aro burgut uyasida ekanini aytadi. Darhaqiqat, suv ostidagi burgut uyasidagi gavharning aksi edi.

Bu yerda hayot koloriti bilan badiiy kolorit uyg`unlashib, singishib ketganki, u bolaning fikrini teranlashtiradi va shu bilan birga unda asar davomini o`qishga qiziqish ortadi. Bu badiiy tafakkurning qudratidir.

Ertak-doston boshqa ertaklarga xos lirik qahramonning g`alabasi, ijtimoiy Haqiqat va Adolat tantanasi, buyuk kelajakka ishonch tuyg`ularining ifodasi bilan yakunlanadi. Ya`ni inson hayoti va turmushini oyoq osti qiluvchi g`oyalar ustidan insonparvarlik, qariyalarga g`amxo`rlik, vatanparvarlik g`oyalarining muborak tantanasi asarning asosiy salmog`ini tashkil qiladi.

Safo Ochilning «Burgut», «Nodir pahlavon», «Temirchi bobo va boyo`g`li» kabi ertaklari ham bolalarning ma`naviy-axloqiy va estetik tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, shoir va olim Safo Ochilning deyarli barcha asarlari milliy istiqlol g`oyasi bilan sug`orilgan bo`lib, ular milliy bolalar adabiyotining ravnaq topishida muhim o`rinni egallaydi. Bunda shoirning filolog va pedagog olim sifatidagi iste`dodi qo`l kelgan. Safo Ochilning bolalar uchun yozilgan asarlari badiiy va pedagogik jihatdan tadqiqotchilarini kutmoqda.

ANVAR OBIDJON
(1947 yilda tugʻilgan)

Soʻnggi yillar oʻzbek bolalar adabiyotini oʻzining qisqa va mazmunli sheʼrlari, qiziqarli hikoya, qissa, pesalari bilan boyitib kelayotgan Oʻzbekiston xalq shoiri, adib va dramaturg Anvar Obidjon 1947 yilda Fargʻona viloyatining Oltiariq tumanida tavallud topgan. Hozirgi Oʻzbekiston milliy universitetining jurnalistika fakultetini tamomlagan. U bir qator gazeta va jurnallarda xodim, boʻlim mudiri boʻlib ishlagan. «Choʻlpon» nashriyotida bosh muharrir, direktor lavozimlarida faoliyat koʻrsatgan.

Anvar Obidjonning 1974 yilda «Ona yer», 1980 yilda «Bahromning hikoyalari», 1983 yilda «Ey, yorugʻ dunyo», «Olovjon va uning doʻstlari», «Alamazon i yego druzya», 1985 yilda «Ketmagil», «Bezgak shamol», 1986 yilda «Masxaraboz bola», 1987 yilda «Akanq qaragʻay Gulmat», «Juda qiziq voqea», 1988 yilda «Oltin yurakli avtobola», 1989 yilda «Dahshatli meshpolvon», 1990 yilda «Erlıklar», 1992 yilda «Alamazon va Gulmat hangomasi», 1993 yilda «Ajoyibxona», 1994 yilda «Meshpolvonning janglari», 1996 yilda «Alisher ila Husayn yoki uch oʻgʻri», 1999 yilda «Oltiariq hangomalari», 2001 yilda «Bulbulning choʻpchaklari» kabi qator toʻplamlari chop etilgan.

Aytishlaricha, Luqmoni hakimning oldiga bir guruh kishilar mehmon boʻlib keldi. Undan hikmatga oid narsalardan soʻrashdi. Shunda kelganlardan biri:

— Ey hakim, sen falon yerda choʻponlik qilgan kishi emasman? — deb soʻrab qoldi.

— Ha, oʻsha choʻponman, — javob berdi Luqmon, — hozir koʻrib turibsanki hakimman.

— Bu darajaga qanday erishding? — soʻradi yana u. Luqmoni hakim unga:

— Toʻgʻri soʻzlashdan, odamlarga yaxshilik qilishdan, omonatga xiyonat qilmaslikdan, yolgʻon soʻzlamaslikdan, behuda gapirmaslikdan, musibat va qiyinchiliklarga mardona chidashdan, oʻzimni barchadan kam olishdan! — deb javob berdi.

Anvar Obidjonning butun ijodi yuqoridagidek vazifani oʻzida mujassamlantirganligi bilan ajralib turadi. U har bir asarida bolalarni kamtar, odobli, oʻqimishli, vatanparvar boʻlishga undab keladi.

Bola borki, nurga intiladi. Quyoshga talpinib yashaydi. Negaki quyosh bor joyda, nur bor, nur bor joyda maʼmurchilik, xursandchilik boʻladi. Maʼmurchilik, xursandchilik bor joyda gʻam, kulfat, ofat boʻlmaydi, tinchlik, xotirjamlik, ahillik, baxt boʻladi. Shoirning «Oʻzimning quyoshim» asari xuddi shu ezgu maqsadni ilgari surishi bilan kitobxon bolalarga behad katta quvonch, shodlik bagʻishlab kelmoqda.

She'r juda oddiy, sodda va hayotiy. Bolalar bo'r, ko'mir bilan yo'lma, yo'l, maydonchalarda quyoshning rasmini chizib qo'yanligini ko'p bor uchratamiz. She'r xuddi shu voqeaga bag'ishlangan. U bolalarning dil so'zlari asosiga qurilgan. Mana siz ham tinglab ko'ring:

*Ona quyosh aksingni
Chizdim yo'lakka.
Sen hammaga mehribon,
O'zing bo'lakcha.
Nur tushmagan joylarda
Kezarmish kulfat.
Yo'lagimni hech qachon
Bosmasin zulmat.*

Anvar Obidjonning «Latifachi oyim» she'ri nafaqat shoirning, balki butun o'zbek bolalar adabiyotining katta yutug'i hisoblanadi. Asarda bola ta'lim-tarbiyasida xalq og'zaki ijodining ahamiyati ochib beriladi. Xalq azal-azaldan xalq og'zaki ijodini astoydil sevgan. Farzandlarini alla, ertak, maqol, tez aytish, topishmoqlar aytib berish bilan tarbiya qilgan. Bunday bolalar sog'lom, tetik, pok, o'ktam, polvon, vatanparvar, ota-onaga muhabbatli bo'lib o'sgan. Bu an'ana bugungi kunda ham davom etib keladi.

Yana bir gap. Agar bolaning vujudi xalq og'zaki ijodi bilan yo'g'rilgan bo'lsa, uni tinglashni hamma narsadan ustun qo'yadi. Olaylik, hamma bola shirinlikka o'ch bo'ladi. Ba'zi bolalar shirinlik desa o'zini tomdan tashlashga ham tayyor turadi. Lekin ba'zi bolalar buvilar, bobolar, onalar, otalar tilidan tinglaydigan alla, ertak, topishmoq, tez aytishni o'sha lazzatli shirinlikdan ham afzal ko'rishadi. Kerak bo'lsa o'zlariga kulgi, jasorat, orom bag'ishlaydigan xalq og'zaki ijodini kechasi-yu kunduzi tinglashga tayyor turadiganlari ham yo'q emasligini Anvar Obidjon ishonarli qilib tasvirlaydi:

*Qand uzatsa ham
Oyim,
Tinmay yig'lar
Guloyim.
Aytgach qiziq
«Afandi»
Singlim darrov
Yupondi.*

Kichkintoylarni kelajakda sog'lom, dovyurak bo'lib kamol topishlarida oila, atrof-muhitning ta'siri kuchli bo'ladi. Bu g'oya Anvar Obidjonning «Dorboz bola» she'rida ko'zga tashlanib turibdi. Shoir ta'kidlab o'tganidek,

kichkintoylar o'y-o'ylashni, xayol surishni, o'zlarining tengsiz o'y-xayollari bilan o'sishni orzu qilishadi. Dorbozlik san'ati ota-bobolarimizdan bizga meros bo'lib keladi. Bu o'ta darajada nafis, chaqqonlik, ehtiyotkorlik, dovyuraklik ishi. Bu ishni uddalash, dorga chiqish o'y, xayol bilan bitmaydi. Qayta-qayta mashq, chidam, dovyuraklik, ehtiyotkorlik bilangina bu maqsadga erishiladi. Bolalar dorga chiqish, sim ustida tomosha ko'rsatish haqida qancha o'ylamasinlar, xayol surmasinlar xolva degan bilan og'iz chuchimaganidek dor ustida ham yura olmaydilar:

*Langarcho'pni mahkam ushla,
O'yna, lochin!
Botirlarning ko'nglin xushla,
O'yna, lochin!
Qo'rqoq esa xavas qilmay,
Turaversin.
Ehtiyot bo'l, deb maslahat
Beraversin.*

Rivoyat qilishlaricha, bir podsho bulbul ovozi tinglashni juda hush ko'rar ekan. Bir so'lim go'shadan bitta bulbulni ushlatib kelib oltin qafasga solib qo'yibdi. Bulbulni parvarish qilishni, unga yaxshi qarashni xizmatchilar, vazir-u vuzoralarga topshiribdi. Oltin qafas ichida bulbul kechasi-yu kunduzi xonish qilibdi. Bulbul o'z qo'shig'ida do'st-yorini, ozodlikni, ko'm-ko'k go'shasini, erkinlikni sog'inganligini qo'shib aytibdi.

Bulbul tilini, qo'shig'ining ma'no va mazmunini tushunmaydigan podsho uning dardli xonishidan behad yayrab dam olar ekan. Lekin bulbulda o'z eliga, vatanga muhabbat kuchli ekan. Kundan-kunga u oltin qafas ichida siqilgandan siqilibdi, ozib-to'zib ketibdi. Kunlardan bir kun bir iloj qilib qafas teshikchasidan boshini chiqaribdi, qarasaki tanasi ham sig'ibdi, bir intilish bilan oltin qafasdan chiqib olibdi. Bor kuchini to'plab, o'z makoniga parvoz qilibdi. O'z go'shasiga kelsa, qurg'oqchilik bo'lib chor tomon vayrona bo'lib yotgan emish. Bundan u zarracha afsuslanmabdi. Aksincha, xursand bo'libdi. Negaki u bugun ozod, erkin. Kohlagan tomonga ucha olishidan baxtiyor emish.

E'tibor bering. Ozod bulbulga oltin qafas ham, podsholarcha qarov ham kerak emas. Unga vayrona bo'lsa ham o'z uyi, vatani kerak. To'yib ovqat yemasa ham, yelka kerib yashamasa ham o'z kulbasi bilan baxtiyor. Anvar Obidjonning «Vatan» asarida vayronada yashaydigan Boyqush ham xuddi bulbul kabi o'z hayotidan mamnun, vayronasi bilan shod. Negaki vayrona bo'lsa ham o'z uyi bor:

*— Senga bitta savol bor,
Menga quloq sol, hoy, qush.*

*Vayronada yashaysan,
Noming esa naq Boyqush.
Ayt-chi, nahot sen boysan?
— Asl boylik neligin
Tushunmaysan, chamasi,
Bu — vayrona bo'lsa ham,
O'zimniki hammasi,
Shuning uchun men boyman.*

Dunyoda eng yomon odat bu ochko'zlikdir. Nafsni tiyish, ochko'z bo'lmaslik boylik hisoblanadi. Kimki nafsni tiyib, yon-atrofga quloq solib yashasa faqat yutadi, el-yurt o'rtasida obro'-e'tibori oshib boraveradi. Bir misol. O'tmishda bir kampirning bir chiroyli tovug'i bor ekan. Bu tovuq har ikki kunda bir marta tuxum qilar ekan. Kampir ikki kunda bitta tuxum olishga qanoat qilmabdi. Bir kuni u o'ziga-o'zi:

— Tovug'im o'lgurning ichi to'la tuxum, qornida tuxum xazinasi bo'lsa ham, ikki kunda bitta tuxum berib meni aldab yuribdi. Undan ko'ra qornidagi hamma tuxumni chiqarib ola qolay, deb o'ylabdi. Darhol tovuqni so'yibdi. Lekin uning qornidan bir dona ham tuxum chiqmabdi, boz ustiga nodon kampir tovug'idan ham ajralib qolibdi...

Mana sizga ochko'zlikning oqibati! Agar kampir sabr-toqatli bo'lganida, ochko'z bo'lmaganida, ertani o'ylab ish ko'rganida o'z nasibasini o'zi qiymagan, tovuqni o'ldirmagan bo'lar edi. Anvar Obidjon o'zining bir qator asarlarida bolalarni xuddi kampir singari ochko'z bo'lmaslikka chinakamiga da'vat qilganligini ko'ramiz. Ayniqsa, «Ochofatning po'pisasi»da bu mavzu yanada jaranglab turadi:

*Meni yana ursang Mamat,
Yuragimda o'ch yig'aman.
Sezdirmay saryog'ingni yeb,
Urishgani kuch yig'aman.
...To'yda to'yib qopketmagin
Oshingdan bir cho'qib o'tsam,
Zo'rg'a topgan nisholdangga
Besh panjamni tiqib o'tsam...*

Anvar Obidjon o'zbek bolalar adabiyotida o'ziga xos maktab yaratgan shoirlardan biri hisoblanadi. Bu ko'proq uning turli buyumlar, jonzotlar, o'simliklar haqida yaratgan asarlarida ko'zga tashlanadi. G'azal janrida yaratgan «Bulbulning salomnomalari» o'zbek bolalar adabiyotida katta voqea bo'ldi. Bu asarda turli xil narsalarning o'ziga xos qirralari ochib beriladi. Masalan, qo'rzoq Quyon, do'stsiz Chayon, arg'amchidek buralib yuradigan Ilon,

tunu kun yer qazydigan Yumron, tovusdek chiroyli Qizilishtonlarning tuzilishlari, hayot tarzlarini ochib berish bilan kichkintoylarda tabiat olamiga nisbatan bo'lgan qiziqishlarini o'n chandon oshirishga erishgan.

Anvar Obidjonning she'rlarida bolalarni mehnatkash, o'qimishli, odobli, vatanparvar bo'lishga mudom chorlovchi kuch bor. Bir rivoyatda tutun cho'g'lovga zorlanib:

— Onajon, men sizning qizingiz bo'lsam ham nega doimo qop-qoraman, siz, esa, porlab yonib turasiz, buning sababi nima? — deganida cho'g' shunday javob beradi:

— Qizim, bu ish yangi bir ish emas. Dunyoda inson o'z porloqligi bilan porlaydi. Bolaning porloq bo'lishi uchun bir porloq ota-onaning farzandi bo'lgani kifoya qilmaydi, ya'ni olijanob, fazilatli ota-onaning shunday go'zal fazilati bilangina inson ulardek bo'lmaydi. Farzandning o'zi fazilatni kasb etib olishi kerak. Shundagina u farzand porlaydi, cho'g'dek yonib turadi. Ha, Anvar Obidjonning she'rlari yosh kitobxonni ana shu cho'g'dek porlab turishiga barakali hissa qo'shmoqda.

Anvar Obidjonning o'nlab qissa va dostonlari, ertak va dramalari bolalar qo'lidan tushmay kelayotir.

HAMZA IMONBERDIYEV
(1954-1997)

— *Shalpangquloq, hoy, filcha,*
Javob bergil so'roqqa.
Suv to'la xartuming-la
Ketayapsan qayoqqa?
— *E, do'stim, bu sayyohlar*
Rosa tegdilar jonga.
Ermakka gulxan yoqib,
Xavf solishar o'rmonga.
Shunga bo'lib ko'z-quloq,
Yuribman kun kechirib.
Ular yoqib ketishgan
Gulxanlarni o'chirib...

Bu ajoyib misralar, ta'sirli, ma'no va mazmunga boy, badiiy jihatdan yuksak darajadagi she'r iste'dodli bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev qalamiga mansub. U 1954 yilda Qozog'iston Respublikasi Chimkent viloyatining Suzoq qishlog'ida dehqon oilasida tavallud topdi. Hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining filologiya fakultetida Abdusaid Ko'chimov, Abdug'affor Hotamov kabi yozuvchilar; Shuhrat Jabborov, Hamid Habibullayev kabi taniqli jurnalistlar bilan birin-кетин o'qidi. Talabalik yillarida yuqoridagi ijodkor do'stlari bilan O'tkir Rashid rahbarlik qilayotgan fakultet «Chashma» to'garagida, universitet «Ma'rifat yo'lida» gazetasida she'riy mashqlarini tobladi.

Universitetni imtiyozli diplom bilan tamomlagan bo'lajakbolalar shoiri H. Imonberdiyev o'z mehnat faoliyatini «Tong yulduzi» gazetasida boshladi. Umrining so'nggi o'n yilini esa «Cho'lpon» nashriyotida kichkintoylar uchun katta adabiyot chop etadigan maskanda muharrirlik bilan o'tkazdi.

Talabalik yillaridayoq ijodda kitobxon ko'ziga tashlanib qolgan bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev «Quvnoqlar quvonchi», «Shokoladxo'rlar», «Kulgi shaharchasi», «G'aroyib pufak», «Oydagi tomosha», «Qutichada mitticha», «Lofchilar — aldoqchilar», «G'aroyib kent hangomalari», «Bir kunlik mo'jiza» kabi kitoblar muallifi sifatida bolalar dilidan mustahkam joy oldi.

Shoir asarlari rang-barang, mavzu doirasi keng. U har bir katta-kichik asarida kenja kitobxon do'stlarini nimagadir o'rgatadi, o'rganishga, ibrat olishga, turmushda xulosa chiqarib yashashga chorlaydi.

Shoir she'rlarini rang-barang dedik. U haqiqatan ham shunday. «Tarbiyachi» asari buning yorqin isboti bo'la oladi. Inson insofli, adolatli, or-nomusli bo'lsa, har bir bosadigan qadamini o'ylab, bilib tashlaydigan bo'lsa, kattani-katta, kichikni-kichikdek ko'radigan bo'lsa hayotda qoqilmaydi, baxtiyor bo'ladi. Bunday

odamlarni vijdonli, nomus-orli kishilar deb atashadi. Odamzotdagi bunday ijobiy fazilatlarni birov unga hadya qilmaydi, o'zida shakllangan bo'ladi. Shoir qahramoni ham o'zini o'zi kuzatadi, noo'rin xatti-harakati uchun o'zi javob beradi. Uning tarbiyachisi — vijdoni. Shu vijdon kuzatuvi uni har doim to'g'ri yo'ldan yetaklaydi, adashsa uni to'g'ri yo'lga boshlaydi va to'g'ri yo'lga solib turadi:

*Tunov kuni futbolga
Ketayotsam tez shoshib,
Ko'zi ojiz chol yo'lda
Turgan ekan adashib.
Ikkilanib turdim men,
Bir oz xayol surdim men.
Futbol zavqi bir dunyo,
Yo'lni to'pga burdim men.
To'pga tegmasdan oyoq,
Solgan kabi tizginga.
Tarbiyachim o'sha choq
Qaytardiku izimga.
Qarshi chiqmoq foydasiz,
Qayga boray da'voga?
Qo'llaridan olib tez,
Yo'l ko'rsatdim boboga.*

Inson hayotda sog'lom, tetik, qo'rqmas, jasoratli bo'lib kamol topishi zarur. Mabodo u soyasidan ham cho'chib, hadiksirab, qo'rqib yashaydigan bo'lsa, bunday bola kelajakda omadsiz, tolesiz bo'lib qoladi.

Hamza Imonberdiyev «Yolg'izlikda» she'rida xuddi shu masala ustida to'xtaladi. Botir o'zi tabiatan qo'rqoq bola. Qo'rqqanga qo'sha ko'rinar deganlaridek, ayniqsa, kechqurunlari har qanday sharpadan cho'chib, qo'rqib yuradi. U kechqurun ko'cnaga chiqdimi tamom, go'yo qo'shiq aytgandek baqirib-chaqirib, to'polon qilib yuradi. Natijada u hammaning tinchini, oromini buzadi: mushuklar miyovlaydi, itlar vovillaydi, odamlar «hangmang» bo'ladi. Voqea oydinlashgach, ko'rsalarki, bu Botirning quyon-yurakligi bo'lib chiqadi:

*Bilsak, Botir bu palla
Qo'shiq aytib baralla
Madad berib o'ziga,
Botbot qarab iziga
Qo'rqinchdan qochib borar.*

Bolalar adabiyotida o'y o'ylash, xayol surish, xayoliy orzular bilan yashash ijobiy natija berishi to'g'risida ko'p gapiriladi. Bunga misol qilib

G'afur G'ulom, Quddus Muhammadiy, Po'lat Mo'min, Miraziz A'zam asarlaridan ko'plab misollar keltirishimiz mumkin. Bolalardagi bunday shirin tuyg'ularni Hamza Imonberdiyev ham to'g'ri payqay olgan. «Lofchilar – aldoqchilar» asarida u kichkintoylardagi mana shunday orzu, xavasni o'ziga xos usul bilan ochib berishga erishgan.

Ali xayolan qushcha shaklini yaratadi. Uni tomosha qilishga Valini chaqiradi. Vali ko'rsaki qushcha yo'q. Lekin Alining bo'sh kelmasligi kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi.

Ha, bolalar qush rasmini chizishadi, xayolan qushchalarga don berishadi — bularning hammasi umumlashib kelajak poydevorini bunyod etadi. Bu bolalarning kelajakda mustaqil mamlakatimiz kenja avlodini bilimdon, zukko, rahm-shafqatli bo'lib kamol topishiga barakali ta'sir qiladi.

Hayvonot olamiga mehr qo'yish, uni ehtiyot qilish, asrash, avaylash, do'st tutinish bolalikdan, oiladan boshlanadi va u bir umr insonga hamroh bo'lib qoladi. Hamza Imonberdiyev bu haqda «Olamoshim» degan bir she'r yozgan. Bunday olib qaraganda bu asar juda oddiy, sodda, bolalarni o'ylantirmaydigan, ularni hech narsaga o'rgatmaydigan, xulosa chiqarmaydigan she'rlardan biriga juda o'xshab ketadi. Lekin bir o'ylab ko'rilsa, tahlil qilinsa ma'no va mazmuni, tarbiyaviy ahamiyati juda katta va eng ta'sirli she'rlardan biri ekanligi yarq etib ko'zga tashlanib qoladi:

*Tokchadagi qaymoqdan
Ko'tarmay sira boshin,
Ichayapti qarasam,
Uyalmay Olamoshim.
Avvaliga «pish» deb bir
Quvmoq bo'ldimu biroq,
Rahmim kelib negadir
Tikilib qoldim uzoq.
Quloqlarin chimirib,
Ichar edi bir mayin.
Beparvoligim sabab
Qorni ochgani tayin.
Oyoq uchida asta
Chiqib ketdim hovliga —
Bir gal qaymoq yemasam
Emabmanda, mayliga.*

E'tibor bergan bo'lsangiz, «Bir gal qaymoq yemasam yemabmanda, mayliga» ning o'zi ijobiy holat, bag'ri kenglik, bir mayizni qirq bo'lib yeyishga bolalikdan o'rganishning boshlanishi. Bunday bolalar kelajakda haqiqiy inson bo'lib kamol topishlariga shak-shubha yo'q.

MUNDARIJA

BOLALAR ADABIYOTINING MAQSAD VA VAZIFALARI	3
Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar kitobxonligi	4
Mmaktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi	5
Oo'rtta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi	6
Xalq og'zaki ijodi va bolalar kitobxonligi	6
Alla	7
Maqollar	8
Topishmoqlar	9
Tez aytishlar	9
Ertaklar	10
Maktab yoshidagi kichik bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar	16
O'rtta va katta yoshdagi bolalarga o'qish uchun tavsiya etiladigan ertaklar ...	21
O'zbek bolalar adabiyoti	26
Chet el bolalar adabiyoti	43
Sharl Perro	45
Daniel Defo	47
Jonatan Svift	50
Aaka-uka Grimmlar	52
Xans Kristian Andersen	55
Aaleksandr Sergeevich Pushkin	58
Nikolay Alekseevich Nekrasov	61
Lev Nikolaevich tolstoy	64
Korney Ivanovich Chukovskiy	66
Samuil Yakovlevich Marshak	69
Vladimir Vladimirovich Mayakovskiy	72
Alisher Navoiy	75
Muhammad Sharif Gulxaniy	81
Hamza Hakimzoda Niyoziy	84
Abdulla Avloniy	91
G'afur G'ulom	95
Oybek	101
Uyg'un	107
Hamid Olimjon	112
Zafar Diyor	119
Quddus Muhammadiy	129
Ilyos Muslim	136
Adham Rahmat	141

Sulton Jo'ra	146
Hakim Nazir	160
Po'lat Mo'min	172
Qudrat Hikmat	177
Xudoyberdi To'xtaboev	183
Farhod Musajon	189
Latif Mahmudov	192
Miraziz A'zam	196
To'lan Nizom	199
Tursunboy Adashboev	203
Safo Ochil	208
Anvar Obidjon	214
Hamza Imonberdiyev	219

MAMASOLI JUMABOYEV

BOLALAR ADABIYOTI VA FOLKLOR DARSLIK

Nashr uchun mas'ul:

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi

Adabiyot jamg'armasi direktori

Qurbonmurod Jumayev

Muharrir:

Nodir Ramozonov

Musavvir va texnik muharrir:

Nodir Ortiqov

Dilnoza Jumayeva

*Terishga berildi 04.07.2006 y. Bosishga ruxsat
etildi 20.07.2006 y. Qog'oz formati 60x84 1/16
Ofset bosma usulida bosildi. Hajmi 13.5 bosma
toboq. Nusxasi 2000.
Buyurtma № 31*

*O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot
jamg'armasi nashriyoti, 700000, Toshkent,
J-Neru ko'chasi, 1-uy.*

*«AVTO-NASHR» sho'ba korxonasi
bosmaxonasida chop qilindi.
700005, Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.*